

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

**ВОЈНО АДМИНИСТРАТИВНО
УРЕЂЕЊЕ СМЕДЕРЕВСКОГ
САНЦАКА 1739-1788.**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
Проф. др Душко М. Ковачевић

Кандидат:
Мирослав Павловић, МА

Нови Сад, 2016. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
Филозофски факултет

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska teza
Ime i prezime autora: AU	Miroslav Pavlović, MA
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Duško M. Kovačević, redovni profesor
Naslov rada: NR	Vojno administrativno uređenje Smederevskog sandžaka 1739-1788.
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2016.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	21 000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja 7/ stranica 326/ slika 2 / tabela 8/ referenci 195/ karti 6)
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Istorija modernog doba
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Osmanistika, Smederevski sanžak, 18.vek, postklasična defterologija, političke inicijative
UDK	
Čuva se: ČU	Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Теза је у ускостручном смислу везана за научну област османистике. Смедеревски санџак 1739-1788. као појам до сада није био у употреби у назначеном хронолошком периоду, што представља иновативно решење. Пошавши од проблема имена и територије задатак тезе је био преиспитивање постојећих научних метанаратива и дефинисање административних оквира. Са становишта теоријско-методолошког приступа дефинисане су структуре, које су касније подвргнуте процесу деконструкције, односно праћене су промене, настале у географско-хронолошком контексту. Османска администрација, како упућује архивска грађа, формирала је мрежу формалних и неформалних односа са периферијом у циљу њене ефикасније контроле. Тиме је постојећем класичном систему, који је постајао све нефункционалнији парирао читав систем нових, формалних и неформалних институција комуникације, што је отежавало истраживања, нарочито са становишта кредибилитета историјских извора.</p> <p>Дефтеролошким проучавањима, непобитно су утврђени коначни административни оквири и дефинисан правни систем Смедеревског санџака у посматраном хронолошком периоду. Посебно су испитани проблеми територијалне распрострањености каза и нахија и сугерисана њихова подударност. Испитан је значај и улога читавог низа институција, од којих се издваја положај београдског мухафиза. Побийена је</p>

теза о посебној улози Смедеревског санцака у реформском процесу унутар Османског царства, чиме је провинција посмарана у складу са основним токовима османског транзиционог доба. За разлику од самог Санцака, дефинисана је територијална надлежност београдског мухафиза, која надилази структуру османске провинције и која је у складу са принципима функционисања Дунавском одбрамбеног бедема. Одбијена је теза старије историографије о положају серхата, који је посматран као конструкт преузет из раног класичног периода.

Војно уређење је посматрано као ефективно, организовано око јерлијских формација под контролом мухафиза и нефункционално, у виду формација спахија и јаничара. Све структуре присутне у изворима адекватно су заступљене и у самој тези, без обзира на степен кредибилности. Због тога је у оквиру сегмента о политичким иницијативама анализирана реална улога различитих политичких актера, пре свега на основу њихових формализованих улога, за које је утврђено да нису имале значајну улогу. Институција апелације централној власти служила је као вид репрезентације протополитичких групација са локала, незадовољних тренутним статусом у владајућем поретку. Запажени су значајно већи модалитети неформалних односа на локалу, концентрисани око власти самог мухафиза или око његових противника. Делокруг власти мухафиза-везира је повећаван, што је у складу са поретком децентрализације Царства али је његов реалан утицај на локалу слабио због паралелизма институција. На нивоу нахија и паланки, представници мухафиза – муселими/мутеселими, нису могли ефикасно да контролишу новчане токове, везане за порески систем.

Смедеревски санцак, као османска провинција показује све главне тенденције процеса који су присутни у остатку Османског царства, са додуше нешто јачим присуством војног фактора, због спољне границе Царства.

Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	13. 9. 2013.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Miroslav Pavlović MA
Mentor: MN	Dr Duško M. Kovačević, full professor
Title: TI	Military Administrative Organization of The Sandjak of Semendire 1739-1788.
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2016.
Publisher: PU	Author reprint
Publication place: PP	Novi Sad

Physical description: PD	Chapters 7/pages 326/ pictures 2/ charts 8/ references 195/ maps 6
-----------------------------	---

Scientific field SF	History
Scientific discipline SD	Modern history
Subject, Key words SKW	Ottoman studies, Sandjak of Semendire, 18 th century, Postclassical defterology, Political initiatives
UC	
Holding data: HD	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Note: N	
Abstract: AB	<p>The thesis is closely connected to the scientific field of the Ottoman studies. Until now, the term <i>Sancak of Semendire</i> has not been used in the historiography when describing the period between 1739 and 1788, which makes the approach adopted in this research innovative. Starting with issues of a nomenclature and territory, the aim of the thesis was to reassess existing scientific metanarratives and to define the provincial administrative framework. From the standpoint of a theoretical-methodological approach the structures were firstly outlined and afterwards subjected to a process of deconstruction, or, in other words, description and analysis of changes made in a geographical-chronological context. The Ottoman administration, as can be inferred from the archival materials, formed a network of formal and informal relations with the imperial periphery in order to control it more efficiently. In that manner, a whole new system of institutions and ways of communication was created, which was nevertheless competing with the still existing classical system. This situation complicated the research, especially when the credibility of the historical sources was concerned.</p>

The research of the *defters* unquestioningly established the final administrative framework and defined the legal system of the *Sancak* of Semendire in the said time frame. A special stress was put on the issue of defining borders of *kazas* and *nahiyes*, and it was suggested that they might coincide. Also, the importance and the role of a series of provincial institutions were researched, among which the most prominent is a position of the Belgrade *muhafız*, whose area of jurisdiction was defined. This area surpassed the structure of an Ottoman province, and it was adjusted to the functioning principles of the Danube defense system. The claim about the special role of the *Sancak* of Semendire in the reform processes of the Ottoman Empire was refuted, and the province was considered as a part of the basic trends of the Ottoman transition period. Besides that, the idea of previous historiography about the position of *serhat* was also rejected, as a construct taken over from the classical period of the Ottoman history.

The military organization was considered both through its effective (*yerli* troops under the command of a *muhafız*), and its non-functional and obsolete constituents (*janissaries* and *sipahis*). In the thesis, adequate attention was given to all of the structures present in the archival sources, regardless of the level of their credibility. Because of that, the real role of various political figures was analyzed in the segment about the political initiatives. This was done mostly on the basis of their formalized positions, which turned out to be without any practical significance. The institution of appellation to the central government was used as a

	<p>means for the representation of the proto-political provincial groups, which were dissatisfied with the current status inside the ruling order. Further, the more varied modes of informal relations in the local communities were noticed, and they were concentrated around the authority of a <i>muhafız</i> or around his adversaries. In the same time, the area of jurisdiction of a <i>muhafız/vezir</i> was broaden, which was in accordance with the framework of imperial decentralization, but his real influence over the local affairs was weakened by the parallel provincial institutions. On the level of <i>nahiyes</i> and <i>palankas</i>, <i>muhafız's</i> representatives (<i>müsellims/mütesellims</i>) could not effectively control the cash flows of the tax system.</p> <p style="text-align: center;">The <i>Sancağ</i> of Semendire, as an Ottoman province, followed all main trends present in other parts of the Ottoman Empire, with a more pronounced military aspect as it was situated on the imperial external borders.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	13. 9. 2013.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР.....	11
2.1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП.....	11
2.1.1. ПОСТМОДЕРНА ИСТОРИЈА.....	11
2.1.2. ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМ.....	16
2.1.3. ИСТОРИЈА КАО МЕТАФОРА.....	22
2.1.4. ИСТОРИЈА КАО ГЕНЕАЛОГИЈА (АНТИ-ИСТОРИЈА).....	27
2.1.5. ИСТОРИЈСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА.....	32
2.2. ОСМАНИСТИКА И САВРЕМЕНА ТЕОРИЈА.....	38
2.2.1. ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ.....	38
2.2.2. ТЕОРИЈА О ИМПЕРИЈАМА.....	45
2.2.3. ПОЛИТИЧКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ.....	52
2.2.4. ПОСТКЛАСИЧНА ДЕФТЕРОЛОГИЈА.....	58
2.2.5. ПРОБЛЕМИ КЛАСИЧНОГ МОДЕЛА ТРАНЗИЦИЈЕ.....	63
3. СТРУКТУРЕ.....	69
3.1. ТЕРИТОРИЈАЛНО – УПРАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА.....	69
3.1.1. ИМПЕРИЈАЛНО ПРИЛАГОЂАВАЊЕ.....	69
3.1.2. СМЕДЕРЕВСКА ЛИВА.....	77
3.1.3. НАХИЈЕ.....	84
3.1.4. КАДУЛИЦИ (КАЗЕ).....	90
3.1.5. КНЕЖИНЕ.....	95
3.2. ДЕМОГРАФИЈА.....	102
3.2.1. ГРАДСКА НАСЕЉА.....	104
3.2.2. СЕОСКА НАСЕЉА.....	117
3.3. СМЕДЕРЕВСКИ САНЦАК У ПРАВНОМ СИСТЕМУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА.....	131
3.3.1. ОСНОВЕ ОСМАНСКОГ ПРАВА.....	131
3.3.2. СМЕДЕРЕВСКИ САНЦАК VERSUS БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК.....	136
3.3.3. ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА 1739-1741.....	143
3.4. СТРУКТУРА ПОРЕСКОГ СИСТЕМА.....	147
3.4.1. ОСНОВЕ ОСМАНСКОГ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА.....	147
3.4.2. ТЕРМИНИ БАШТИНА (ВАЏЋИНЕ) И КУЋЕ (НАНЕ).....	155
3.4.3. КЛИОМЕТРИЈА ПОРЕСКОГ МОДЕЛА.....	162
4. ВОЈНО УРЕЂЕЊЕ.....	169
4.1. ДУГИ ВЕК ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ОСМАНСКЕ ВОЈСКЕ.....	169

4.2. ТИМАРСКО - СПАХИЈСКИ СИСТЕМ.....	186
4.3. ЈАНИЧАРСКО-ЈЕРЛИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА.....	203
4.4. ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНЕ ЛОГИСТИКЕ.....	222
4.5. СЛУЖБЕНИЦИ МУХАФИЗА.....	234
5. ПОЛИТИЧКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ.....	248
5.1. СИСТЕМ АПЕЛАЦИЈЕ И АХКЈАМ АДМИНИСТРАЦИЈА.....	248
5.2. ИНИЦИЈАТИВЕ ПРИПАДНИКА ВЛАДАЈУЋЕ КЛАСЕ (АСКЕРА).....	264
5.3. ИНИЦИЈАТИВЕ ПРИПАДНИКА РАЈЕ.....	282
6. ЗАКЉУЧАК.....	300
7. ПРИЛОЗИ.....	306
БИБЛИОГРАФИЈА.....	315
СПИСАК ТАБЕЛА, СЛИКА И КАРАТА.....	326

1. УВОД

Османистика представља пут којим се ређе иде. Изузетни захтеви познавања језика и специфичност научно-истраживачког поља, свеобухватност метода и техника рада, чине ову изузетну научну област херметичном широј научној јавости, услед чега је временом стекла фаму престижа, коју сами османисти често неоправдано поспешују. У времену националних историографија једна је од најинтернационалнијих научних области историјске науке, са престижним центрима широм Европе и света, због чега остаје изван главног тока историјских метанаратива, на чије конструктивистичке илузије упорно указује. Принципи отворености научног приступа ослободили су је интенционалистичких или телеолошких употреба, односно изложености политичком активизму, чиме је и њена употреба изван научних расправа углавном изостала. Османистика је од самих почетака пратила друштвену теорију, чиме је на пољу филозофије историје трпела савремене утицаје, од конструктивистичке школе анала, броделовског типа, са Омером Лутфијем Барканом, преко клиометријских студија на пољу дефтерологије предвођене средњом генерацијом, на челу са Хитом Лауријем и теорија модернизације до постмодернистичких и коначно постструктуралистичких студија које су све учесталије. Имајући у виду територијално пространство Османске империје, у модерном свету настају бројне студије, које захтевају правовремено праћење, како би појединачни проблеми са којима се истраживач суочава били адекватно третирани. Први задатак који се намеће пред младог истраживача јесте савладавање мора литературе, пре него што успе да савлада османски језик и тиме схвати да се од принципа *scio me nihil scire* неће далеко одмаћи. Османска палеографија, неколицина писама и дипломатика архивске грађе доводе свако ново истраживање на сам почетак. Студије дефтерологије, које се чине најједноставнијим, захтевале су савладавање основа сијакат писма, које се с правом сматра најтежим типом арапског писма и које је представљало знатне муке. У фондовима локалне провенијенције сачувани су риком писани кадијски хуцети, чији је чест шаблонски карактер омогућавао нешто лакши приступ, али без дилеме

да упућивање у саму срж проблема није било олакшано. Уз то, неколицина хатихумајуна, исписаних лепим дивани стилем, чинили су се због богатства вокабулара посебном препреком. Коначно, сусрет са полу-диванијем мухеме и ахкјам дефтера изазивао је најснажније фрустрације и чинио посао изнова и изнова немогућим. Разумети проблем и прочитати документ два су појма, која османисти у својим међусобним расправама често користе, јер ће понети жаром разговора ретко признати да је често документ у целости немогуће прочитати и да се са тим треба помирити. Наизглед шаблонски приступ, како се чинио у почетку, заправо јесте низ фраза којима се бирократија служи и које су уклапане у богати лексички фонд османског језика, уз специфични китњаст стил османске бирократије (*inşa*), који сам посао читања чине нимало једноставним и крајње непредвидивим. Језик транзиционог доба сматра се с правом развијенијим у односу на класични период, повратак арабизмима и богатој књижевној традицији персијског језика већ је узео маха, али се сам рад на ишчитавању докумената у свом методу не разликује од приступа неким другим периодима нити се чини посебно тежим, уколико се изузму проблеми на нивоу интерпретације. Пре тога, потребно је позабавити се самим теоријским приступом.

У самом почетку рада одбијен је реконструктивистички метод, пошавши од претпоставке његове екстремне научне застарелости, коју ни новије неоранкеовске студије нису оправдале, напротив. Одбијање ипак није било потпуно искључиво, већ је наративизам, овог пута дефинисан као неоисторизам употребљен у складу са начелима лингвистичког преокрета, чиме је сваки текст нужно означен као наратив, а наратив као неизоставно средство историчаревог позива. У одабиру између структуралистичког и новијих постмодерних приступа, одабрана је једна наизглед несвакидашња комбинација постструктурализма уз јасну структуралистичку базу. Деконструктивизам одбија структурализам, оптужујући га за конструктивизам у историографији, што јесте неизоставна чињеница, међутим деконструкције нема без структуре, што је често заборављено правило постструктурализма. Чист постструктурализам није могуће увек и дословно применити, с тим да је овде самој структури, или можда чак и конструкцији структуре придодат нешто већи значај. У питању је структурално постављен задатак у циљу трагања за структурама, које су за разлику од теоријског априоризма у овом случају структуре простора. Свако дељење простора није интенционално,

већ засновано највећим делом на структурама које нуди сама архивска грађа. Без потребе фетишизовања архива, иако нас Фуко учи читању археологије прошлости, примењен је у потпуности бартовски концепт значења, где се означитељ, одосно аутор, сматра првим у низу, а његове интерпретације као чист субјективизам. Овде представљен наратив не тежи за објективним истинама, већ пут откривања истина сматра за императив, представљене резултате држи за мале истине које у процесу деконструкције теже ка сазнању истине као целине. Пројектовањем коначности сазнања ка будућности, отвара се питање даљих студија, одбијају метанаративи, посебно из фазе смитовске вернакуларизације културног национализма и коначно истина посматра као структура. Сама структура се анализира као низ слојева којима се приступа појединачно у покушају давања значења – интерпретације. У том смислу је структура наратива наизглед чудна.

У покушају теоријског објашњења употребљени су појмови којима је лингвистички преокрет доделио одређена значења, иако би филозофи од Дериде до Фукоа одбили сваку дефиницију постструктурализма. Управо ради теоријско-методолошких и појмовних разјашњења било је потребно анализирати теоријски приступ са становишта историјског метода и коначно филозофије историје. Свака наука има своју методологију а уколико се прихвати метод који негира саму епистемолошку вредност историје као науке, свакако је потребан простор за објашњење. До овог тренутка, колико је аутору познато на универзитетима у земљи није конципиран докторат у области историјске науке, који претендује ка постструктурализму. Невезано за прво поглавље, *Теоријско методолошки приступ*, потребно је разјаснити шта је постструктуралистичко у наративу који се представља. Током хеуристичког рада са архивском грађом наметао се проблем поузданости, који никако није било могуће разрешити. Наиме, османистима је добро позната дефиниција транзиционог доба, која би остале стручњаке могла олако довести у проблем. Под транзицијом се сматра прелазни период османске историје, између класичног и реформског доба, који је последњих тридесетак година у фокусу научне пажње и који још увек није добио своје коначне дефиниције, а често чак ни обресе. Транзиција у домену хеуристике подразумева постојање одређене архивске грађе настале по класичном моделу, којом се успоставља и контролише рад класичних институција. Како се у Османском царству владајући поредак померио ка новоуспостављеним институцијама и

механизмима, које је често тешко лоцирати, у пракси се једна врста извора конфронтира другима, чиме се потпуно руши њен кредибилитет. Нажалост, не постоји ниједан уџбеник или приручник који би разрешио постојећу ситуацију. Истраживања османских архива готово да нису напредовала још од Глише Елезовића и Фехима Барјактаревећа, који су тридесетих година XX века били први југословенски научници којима је отворен *Архив Председништва владе у Истанбулу*. Упркос службеном водичу архивских фондова и многобројној литератури, од које се издваја водич за студије османистике Суреје Фароки, до данас нема адекватног упутства који би младим истраживачима олакшао претраживање фондова. Рад у османским архивима, упркос модерној техници и компјутерским претраживачима, као и дигитализованим документима, још увек представља трагање у мраку. Зашто је то тако? Доступни фондови за електронско претраживање подразумевају појединачне документе, најчешће из најпознатијих и најистраженијих фондова, веома чудне или се слободно може рећи без одговарајуће класификације, попут Џевдет или Кјамил Кепеци, Малије и сличних фондова, организованих по именима утемељитеља уместо према врсти архивске грађе. Без познавања структуре османских канцеларија није могуће разумети ни структуру архивских фондова, што је посебно проблематично. Иако је још раних двадесетих година XX века Исмаил Хаки Узунђаршили објавио своја волуминозна дела, објашњавајући структуру османског бирократског апарата, заправо најчешће није јасно по којим критеријума, како и зашто је одређена канцеларија оставила одређени материјал а још мање је јасно шта се у тим фондовима може наћи. Искуство је једини учитељ, литература непостојећа. Улазак у османске архиве с тога представља несвакидашње искуство, док је количина доступног материјала мерљива десетинама хиљада докумената, селекцијом она мора бити сведена на неколико хиљада а затим класификована и одговарајуће обрађена. У питању је посао који захтева научне тимове и превазилази појединачна прегнућа. У даљем поступку рада са језиком самих докумената постоји низ приручника, од којих треба поменути књигу ауторке Мубахат Кутуколу, који посао чине лакшим али не дају готова решења. Аутор је препуштен себи, успешност превода зависи од њега самог. Највећи део доступних и анализираних докумената не поседује адекватно убележене дијакритичке тачке, услед чега је читање било посебно отежано. Резултати који се овде презентују представљају производ тренутно могућег.

Коришћена архивска грађа може се условно поделити на три различита типа – фонда. Први су османски пописни дефтери, који су познати широј научној јавности и може се рећи да османисти полако затварају ово научно поље. Посебност доступних дефтера представља својеврсни куриозитет, присуство класичне дефтерологије у периоду када се то не би могло очекивати, периоду доминације посткласичног модела. Ова врста јединственог модела до сада није нигде другде забележена и дефтеролошко искуство са којим смо били суочени захтевало је уникатна решења и јединствена тумачења. Она тек треба да издрже пробу времена и суд научне јавности, тим пре што је реч о научној области која у самој османистици трпи толико снажне критике и под сумњом је непоузданости, да се може сматрати готово напуштеном. Анализа је обухватила две свеске опширног дефтера, једну сумарног и две поседовног, што је први случај анализе и презентовања научној јавности поседовних дефтера у домицилној историографији. Анализа административне структуре извршена је на основу пописних дефтера, што је заправо једино меродавно решења, јер је попис територије санцака, заправо представљао једну врсту кодификације постојећег стања на терену. Упркос досадашњим укореењеним научним веровањима о постојању Београдског пашалука, постављене су премисе да је реч о конструкту старије реконструктивистичке историографије. Одбијањем термина уједно је одбијена и до сада научно употребљавана мапа датог простора, чиме је створена могућност за репозиционирање Смедеревског санцака, заједно са његовим нахијама и кадилуцима. Базично правило представљеног наратива је подела простора на потпросторне структуре те дефинисање структура онако како их је османска бирократија пројектовала. Употребљени термини, осим где је то јасно наглашено, заснивају се на самој архивској грађи, те су накнадне конструкције избегаване где год је то било могуће. Код дефинисања структура војног уређења употребљена је бројна грађа из фондова Београдске и Нишке благајне (хазине), чиме је хронолошки опсег ових фондова, који се односи на дефинисано раздобље у потпуности покривен. Додатно су употребљени документи из मुखиме дефтера, чиме је успостављена структура посматрана из свих аспеката временских промена насталих на локалном подручју. Структуре организације тимара, којима је делимично послужио и сам пописни дефтер, заједно са структуром јаничарске ордије, на основу искуства литературе и показатеља из самих извора већ су на датом нивоу именоване за конструкт, али је њиховој организацији и бројности

посвећена адекватна пажња. Поставља се питање, зашто би фиктивна структура уопште била призната и као таква потврђена у науци? Оно што постоји у архивској грађи постоји у реалности, због чега се, без обзира на степен нефункционалности, мора третирати као реално. У том смислу није било дилеме. Посебно је значајна трећа групација, јерлије, које представљају реалну војну силу у провинцији и окосницу моћи самог београдског мухафиза, као суштински најважније титуле у самом санцаку. Територија Смедеревског санцака и простор у надлежности београдског мухафиза нису синоними, већ потпуно различите просторне структуре, што је у старијој историографији доводило до непознаница, непрецизности и погрешних закључака и што је уносило потпуну конфузију и сам рад на тези додатно отежавало. Формална подела надлежности никада није постојала, услед чега је аспект моћи имао пресудну улогу. Трагање за решењима огледа се у самом наративу, насталом у дугом временском периоду оптерећеном сумњама и нејасноћама. И то се јасно види. Предложена решења требало би посматрати као интерпретативни оквир за чије промене и допуне недостају даља истраживања. Прегледање хиљада страница грађе није било могуће, услед чега је она морала проћи селекцију, а сваки одабир је субјективан и крајње пристрасан. Коначно, посебно је анализиран фонд ахкјам дефтера, односно жалби, који је настајао од 1742. и који се показао као највреднији. Дефтери жалбе су указали на суштину и дубину аномалија класичног поретка, упутили на начине, облике и међусобне интеракције нових актера власти, на порозност прокламованих формалних односа и на све неформалне корелације, чиме је дефинисаним структурама било могуће пронаћи не само слабу тачку, већ и решења. Трагање за решењима није било могуће без структуралног приступа. Тек је дефинисаним структурама приступљено деконструктивистички, посматране су у времену и простору, анализирана је аномалија, јер у складу са теоријским моделом, само аномалија може указати на истину, може довести до реалног сагледавања промена структура. Научна истина садржана је у самим променама. Структура без деконструкције, што османисти често заборављају, посебно игноришући Лауријеву парадигму, доводи до лажних, тренутних опсена, представа о универзалности једном затечене временско-просторне категорије. Промењивост као фактор чинила се кључном у анализи. Презентовани теоријски модел, који јесте основа постструктурализма условио је дату структуру наратива. Међутим, пре њене дефиниције потребно је задржати се на постојећем степену научне истражености теме и оправдати научну утемељеност

њене обраде, заједно са освртом на коришћена научна достигнућа других аутора, односно имплементирани теоријске моделе у савременој османистици.

Већ је истакнута повезаност османистике и друштвене теорије, те се с правом може очекивати имплементација одређених теоријских модела. Овде су у прихваћени одређени теоријски приступи који су имплементирани у самим истраживањима и касније током фазе дефинисања наратива. Избора је вршен у складу са релевантношћу научног приступа, односно одабраног теоријског модела, и представља покушај посматрања односа центар-периферија из перспективе провинције. Приступ је мезоструктурални, док је посебна пажња посвећена феноменима теорије о империјама Карен Берки и све заступљенијих политичких иницијатива. Теоријски модели су посебно осетљива категорија, којој се увек може спочитати конструктивизам, односно да не репрезентује реалност. Критичари су у праву, али се не сме упасти у замку Ричарда Еванса који интенционално критикује постструктурализам, заснивајући критику на пажљиво селекованим, чак не ни оригиналним, већ идејама у сопственој интерпретацији, дакле чинећи двоструку грешку. Већ је наглашено да је успостављање структуре само почетни корак ка њеној деконструкцији. Теоријски модели служе код успостављања самих структура, чија се коначност никако не апсолутизује, напротив. Сами принципи на којима се заснива одабир засновани су на тренутно најбољем, са свешћу да су ранији структурални модели бивали сурово одбачени после претрпљене жестоке критике. Можда је овде најбољи пример теорија модернизације. Теорија о империјама полази од чињенице да су успостављени односи центра и периферије подложни променама и да се дуговечност империје огледа у њеној прилагодљивости, изналажењу нових механизма контроле. Овај феномен је запажен у самим изворима вероватно у толико великом обиму, да је условио настанак поглавља која трагају за принципима ових механизма. Власт у провинцији се заснивала на равнотежи моћи три фактора: мухафиза и његове свите, централне власти и противника локалне власти. Сами локални сукоби дефинисани су као протополитичко друштво ради потребе објашњења одређених аномалија, попут наизглед нејасних груписања различитих политичких фактора. Дефиниције су присутне тамо где је то било нужно. Док је сама синтагма „мухафизови службеници“ готово једини конструкт такве врсте, који своје јасно упориште има у архивској грађи, употребљена је с циљем наглашавања значаја једне формације

која очигледно постоји као изузетно снажна неформална групација. Постоји тенденција националних историографија, наравно изван османистичких кругова, да се Османско царство посматра као алтеритет и као нежељено искуство, са присутним митским сагледавањем претрпљене патње етноса као ванвременског универзалног колективитета, који поједини, не тако усамљени реконструкционисти, чак и данас заговарају. Свођење Османске империје на нормалност зато се чини као тежак посао, али у смислу научности приступа и као једини могућ. Анализа институције апелације која је сагледана из угла политичких иницијатива, показује истицање зулума и неправди, као део форме а не реалности у провинцији, што наравно не негира постојање неправди, напротив. Смедеревски санџак је у презентованом наративу посматран као део, провинција Османског царства, што је, убеђени смо, једини исправан и мериторан начин. Не постоје људни структуре изван контекста, интеракције су самоподразумевајуће. Архивска грађа у складу са својом провенијенцијом упућује на интенције центра, при чему су анонимни актери најчешће у тами непознатог, те их истраживачи не могу регистровати. Свако њихово посредно појављивање уграђено је у презентовани наратив, иако не репрезентује директно постављене циљеве дисертације.

Коначно, самом *Теоријско-методолошком приступу* са становишта филозофије историје посвећено је прво поглавље, где је представљен одабран филозофски правац и његови теоријски модели. С обзиром да од њега зависи целокупан интерпретативни оквир, односно начин давања значења самом наративу, чинило се значајним његово уграђивање у оквире постојеће дисертације. Друго поглавље, *Османистика и савремена теорија*, природно се надовезује на претходно. Оно додатно теоријски усмерава рад, анализом примењених теоријских модела, њихових предности и ограничења, односно указује на основне предности селектованог теоријско-методолошког приступа. Чинило се оправданим да сам даљи наратив буде подељен на три дела, од којих су два постављена структурално, док је трећи покушај деконструкције дефинисаних структура. Друга целина са своја четири поглавља има за циљ дефинисање административних, односно просторних целина. На неки начин то јесте пут од макроструктура ка мезоструктурама, од простора нахија и каза ка територијама села и кнежина, што је презентовано у поглављу *Територијално-управна организација*. Питање степена насељености простора Санџака, како апсолутне, тако и саме густине насељености, као ни

структура градова и села, није до сада, у недостатку пописних дефтера из *Архива татија и катастар* из Анкаре, било адекватно третирано, то је условило поглавље под називом *Демографија*. Поглавље *Смедеревски санџак у правном систему Османског царства* има за циљ дефинисање положаја санџака у самом оквирном правном поретку, али и основе правног система који је функционисао на територији ове покрајине. Коначно, посебан сегмент је посвећен самом имену, како би се то питање у науци, надамо се, коначно затворило. *Структура пореског система* је целина која поставља нека кључна питања дефтерологије, попут фиктивности, које у самој османистици није адекватно решено. Иако не доноси готова решења указује на правце даљих истраживања и коначно доноси расправу о термилошким нејасноћама, посебно појмова куће и баштине, који оптерећују савремена истраживања. Трећа целина дисертације се односи на војне структуре, које се често преплићу са административним, али представљају посебан сегмент како бирократског механизма тако и правног устројства. Било је потребно саставити читаво једно поглавље, *Дуги век трансформације османске војске*, којим би се дефинисао принцип промена војног уређења. Карактер наглих промена, који је од средине XVIII века интензивирао, донео је организациони хаос. Чинило се сврсисходним објаснити појаву великог броја термина, који се срећу у самим изворима, и који коначно представљају саму суштину војне организације османске провинције друге половине XVIII века. Потреба разграничења општих карактеристика од посебних у даљим поглављима чини се изузетно значајном. *Тимарско-спахијски систем* више није војна категорија али је позициониран управо у сегменту организације војске. Већ је обашњено да је са становишта османског права али и бирократске праксе, егзистенција спахија и јаничара реална, иако у пракси њихова војна улога може бити сматрана непостојећом. Разлога за спајање *Јаничарско-јерлијске организације* у новом контексту потпуне независности јерлија нема. Међутим, јерлије су део јаничарских јединица и тако их централна власт и третира. Основни критеријум селекције био је, дакле, правни систем, као једини мериторан механизам. *Организација војне логистике* је значајно питање, којем се најчешће не поклања потребна пажња. На основу података за исхрану трупа из фонда хазине али и пописа муката и маликана, била је могућа делимична реконструкција прихода и расхода покрајинске благајне. Дато поглавље је послужило као одличан истраживачки пут за одређивање реалне фискалне самосталности београдског мухафиза. Војна хијерархија представља једно од

значајних војних питања али је заправо реч о структури мухафизове свите, дефинисаној као *Службеници мухафиза* где је начињен покушај трагања за неформалним односима на терену, за пореклом војника и бројношћу командних положаја. Последњи сегмент дисертације о *Политичким иницијативама* подељен је на три дела, од којих први *Процедура апелације и ахкјам администрација* има за циљ дефинисање проблема жалби, самог жалбеног поступка и садржи својеврсну анализу текста, односно лингвистичку анализу самих ахкјам дефтера као историјског извора. Она је присутна из два разлога, како би будући истраживачки рад био делимично олакшан и с циљем дефинисања феномена политичких иницијатива, односно устаљеног механизма, којем је, кроз институцију апелације своју репрезентацију на локалу вршиола како централна власт, тако и саме локалне групе. Даља подела на *Иницијативе припадника владајуће класе (аскера)* и *Иницијативе локалног становништва (раје)* полази од формализованих улога, које, као што се више пута указује, не би требало посматрати стриктно. Предложена подела представља једно од могућих решења класификације и у складу је са, како је истакнуто правним системом Османске империје.

Представљени наратив не претендује ка коначности интерпретација које нуди нити универзалности истина којима даје значење, већ је покушај новог тумачења османског средњег доба, теме која је у студијама османистике код нас деценијама остајала запостављена. У датом смислу, у раду се полази од потреба новог тумачења, уводе се нови метанаративи док се стари уништавају, дефинишу се простор и потпросторне структуре. Сама дисертација представља удружени подухват, током кога је аутор добијао несебичну помоћ али за њене резултате, недостатке и ограничења преузима искључиву одговорност.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ

2.1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

2.1.1. ПОСТМОДЕРНА ИСТОРИЈА

У постмодерном добу могућа је искључиво постмодерна историја. Отпочињући једну књижевну расправу, која би се у смислу метода могла назвати и лингвистичком, Ролан Барт је употребио реченицу која је променила схватање структурализма: "кажу да постоје извесни будисти којима њихове аскетске праксе омогућавају да виде цео пејзаж у једном зрну пасуља." Покушај да се "све приче света" сагледају у оквиру једне структуре, успостављањем модела универзалне наративне структуре, која би се могла потом применити на сваку причу понаособ сугерише Барт исцрпљујућ је и непожељан задатак.¹ Откривањем таквих структура, које заговарају аналити, марксисти, поборници нове економске историје итд. у историографији, испољава се тежња за тоталном историјом. Једном дефинисана структура постаје коначна, губи се граница између зрна пасуља и универзума, а свако даље писање историје постаје бесконачно понављање истог. Успостављањем структуре, за очекивати је да се губи смисао даљег интересовања историчара за проблем који се сматра решеним. У пракси се дешава потпуно супротно, највреднија историографска достигнућа повлаче за собом масу нових истраживања сличног. У новије време, посебно са лингвистичким преокретом и критеријумом етичког одабира, последицом дистанце од најстрашнијег зла које је свет икада видео, холокауста, покренута су питања која у темељу преиспитују историјску науку и проблематизују њену епистемолошку вредност. Наука без епистемологије није Наука, историја припада књижевности, најрадикалнија је тврдња после које историчари не остају равнодушни.

¹ Roland Barthes, *S/Z*, Oxford 2002, 3

Са становишта метафизике односно онтологије у историји је увек постојао плурализам. У складу са прихваћеним концепцијама Ејлина Манслоуа постоје три историографска правца, три схватања историје: реконструкционизам, конструкционизам и деконструкционизам. Реконструкционизам се заснива на веровању да је могуће установити истину на основу историјских извора и писати историју у складу са Ранкеовом девизом како се она заиста и десила (*wie es eigentlich gewesen*). Задатак историчара путем процеса строгог раздвајања субјекта (онај који сазнаје) од објекта (оно што се сазнаје) своди се на пуко слагање чињеница односно доказа у виду остатака прошлости. Емпиристи наглашавају да је путем објективне емпиријске процедуре и поштења историчара могуће постићи објективност. Писана репрезентација прошлости - наратив, одговара чињеницама (фактима прошлости). Акцент се ставља на садржај испред форме, упоредо са захтевом за што вернијом језичком подударношћу са изворима. Конструкционисти су први указали на велику ману реконструкционизма, фокусираност на појединачне догађаје, који без уопштавања, интерпретације, не представљају ништа више од насумичног низа изван контекста. Конструкционисти, без обзира на плуралност школа и праваца, од аналита и америчке нове историје, до марксиста, културног марксизма и теорије модернизације, заједно са новом економском и новом културном историјом, репрезентују продор друштвених теорија у историографију. Структуралисти полазе од потребе интерпретације, организовања чињеница у кохерентну структуру. Улога историчара постаје знатнија у односу на претходну теорију. Реконструкционисти оштро одбацују сваки покушај конструкције, који се по њима не може повезати са реалном прошлошћу. Насупрот тога структуралисти своје тврдње заснивају на теорији кореспонденције знања, на основу тачних чињеница долази се до истинитих интерпретација (Е. П. Томсон). Основни изазов представља питање референтности и репрезентативности како грађе тако и интелектуалних претпоставки самог историчара.

Сваки текст се разликује од чињенице, због чега се писање историје не може редуковати на резултате историјског истраживања, као што се веровање да је историја сакривена у чињеницама и да је писање историје само откривање експлицитног, пренебрегавање да је свако писање (причање приче) конструкција на основу чињеница, како истиче Франклин Анкерсмит.² Типично

² F. R. Ankersmit, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, California 1994, 4-6

постструктуралистичко становиште о улози субјекта, преузето је од структуралиста, а сам постструктурализам се може сматрати наставком структурализма, иако не одбацује потпуно ни наслеђе реконструктивиста. То је најочигледније код прихватања наративизма и новог историзма. Зато се нове тенденције у филозофији историје не могу сматрати радикалним раскидом са досадашњим теоријским схватањем историјске науке. Структурализам преко Клода Леви Строса, са извесним закашњењем преузима де Сосирову лингвистичку теорију која означитеља издваја као носиоца значења, односно смисла. У домену схватања историје, истина која се за Ранкеову школу мишљења налазила у изворима, које је само требало прикупити, док је улога историчара остајала маргинализована, сада се премешта у домен субјекта, историчара који текст конструише, односно ствара. Тиме читалац и даље остаје реципијент кроз читање као пасивну конзумпцију.³ Суштински проблем структурализма представља априористички ментални оквир, који, како истиче Манслоу подразумева да се историјски подаци могу разумети само кроз дате генеричке менталне структуре. Писање историје, наративизација прошлости, постаје могућа само кроз експланаторне моделе који већ постоје у свести историчара.⁴

Модернистички приступ историјској науци претпоставља емиријски метод којим се на основу остатака прошлости врши класификација чињеница у рационалном уму субјекта сазнања. Постојеће емпиријско схватање заснива се на Кантовој тврдњи да је за истинито сазнање реалности потребан одговарајући баланс између концепата и чињеница. Оно у потпуности занемарује разлику између прошлости као такве (*res gestae*), њене репрезентације у виду остатака, извора и прошлости као историје (*rerum gestarum*) које се не могу емпиријски проверити. Усвајањем прогресивног поимања закономерности развоја човечанства, наслеђеног из просветитељске мисли, не може се избећи интенционалистичко сагледавање улоге појединаца, чињеница, процеса и појава у прошлости (људи се понашају слично у сличним ситуацијама) чиме се природно тежи концепту краја историје како је то најбоље представио Франсис Фукујама. Модернисти тиме не могу пренебрегнути оптужбе за телеолошко објашњење, како историјских закономерности тако и саме истине. Усвајањем метанарација или како их Лиотар

³ Madan Sarup, *Introductory Guide to Poststructuralism and Postmodernism*, New York 1993, 1-4

⁴ Alun Munslow, *Deconstructing History*, London-New York 2006, 29-55

назива великим приповестима (национална држава, партија, пролетаријат...), историја служи да би се легитимисало знање, истина је подређена великим наротивима. Не чуди зато његова дефиниција постмодернизма као неверице према метанаротивима. Лиотар истиче да је свет ушао у постмодерно доба (у домену културе) упоредо са постиндустријском ером од краја педесетих година XX века. У својим испитивањима знања у постмодерним условима тврди да постоји научно и наротивно знање.⁵ Како сам термин постмодернизам и у историји има изразито плуралистичко обележје и односи се на низ различитих историографских праваца од експерименталне историје и естетског, етичког, лингвистичког преокрета до постфеминизма, постмарксизма и постструктурализма, те историје менталитета, чест је случај свођења на најпростије обележје, толико презрену и одбацивану микроисторију. Свакако резултат крајности, микроисторија од Ле Роа Ладирија и Карла Гинзберга до Натали Земон Дејвис најјасније симболизује кризу легитимитета у историји и велики проблем репрезентације.

Питање репрезентације представља основу напада на епистемологију историјске науке. Сам термин обухвата у лингвистичком смислу супституцију одсутног. У домену историје представља комплексан однос прошлости као такве и прошлости као историје. У домену епистемологије претпоставља се подударност; између репрезентације (word) и репрезентованог (world) нема разлике. Постојећа схватања историје као науке претпостављају могућност сазнања потпуне прошлости и њене репрезентације, односно наротивног представљања као истините, подударне прошлости како се она заиста и десила. Проблем оваквог становишта представља немогућност емпиријске провере подударности и чињеница да остаци прошлости никада не могу бити исто што и прошлост. Уосталом, не постоје два истоветна наротива о прошлости. Управо због тога постструктуралисти прибегавају објашњењу из домена уметничке репрезентације, постављајући питање могу ли се поистоветити портретисана личност и сам портрет? Криза историографије узрокована проблемом репрезентације подстакла је појаву микроисторије, као покушаја да се фокусирањем на детаље она избегне. Заснована на одбацивању Кантовог трансцендентализма у филозофији, расправа око репрезентације се из филозофије преместила и на поље филозофије историје, узрокујући преиспитивање наслеђа просветитељства и ослањање на Ничеа, толико

⁵ Jean François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis 1984, xxiii-35

очигледно код Мишела Фукоа. Проблем сазнања коначно је решио, увођењем термина метафоре Хејден Вајт, наговестивши продор постструктурализма. Коначно, ослањајући се на Ђамбатиста Викоа постструктуралисти закључком *verum et factum not convertur* одбацују постојећи епистемолошки приступ историјске науке.⁶

⁶ F. R. Ankersmit, *Historical Representation*, Stanford 2001

2.1.2. ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМ

Проблем репрезентације, с обзиром на наративни карактер историјске науке посматран као лингвистички парадокс своди се на питање значења. Постструктурализам управо и јесте "име за теорију, или групу теорија, о односу људских бића, света и праксе стварања и репродуковања значења."⁷ Издвајајући означитеља и означено Фердинанд де Сосир је установио да је значење у знаковима и нигде другде, из чега даље постструктуралисти тврде да се значење учи и репродукује, оно никако није производ свести. Коначно, свако значење има вредносни карактер, који подразумева одређена култура. Лингвистички преокрет у фокус научне знатижеље доводи сам текст и његово разумевање. Разлике у разумевању нису у свету око нас већ у симболичким системима који се стичу учењем, а идеје које су по конвенционалном схватању извор значења, управо супротно постају ефекат значења. За постструктуралисте кључ разумевања теоријског налази се у разлици,⁸ јер се само тако може приближити коначном решењу питања значења, с обзиром да не постоје увек јединствена, универзална значења. Узмимо за пример термин демократија, који се само у последњем веку мењао драстично чак и у оквиру истих друштвених заједница. Управо питање промене сугерише све аспекте значења појма, а самим тим процеса и појаве. Модернистичко ослањање на аутора и сугерисање његове улоге у конструкцији текста а самим тим и значења трпи снажну критику Ролана Барта, који сматра књигу низом знакова, изгубљених у бесконачно понављаној имитацији. **Смрћу аутора** Барт издваја читаоца, подразумевајући да се означитељ премешта, а само значење јесте оно како га "појединац без биографије, историје и психологије" разуме. И тако изнова и надаље, без коначности.⁹

Лингвистички преокрет како га разумеју постструктуралисти у домену историјске науке никако не раскида са структуром, али афирмише текст као основу

⁷ Madan Sarup, *Introductory Guide to Poststructuralism and Postmodernism*, 5

⁸ О концепту симулакрума у даљем тексту.

⁹ Roland Barthes, *The Death of the Author*, Aspen, No. 5-6 (1967), 1-6

проучавања. Заправо, питање структуре или чињенице оставља по страни, истичући форму ако не испред, онда бар једнаку садржају. Свако започињање истраживања мора кренути од постојећих значења, односно постојећих текстова, како историографских тако и историјских извора. Сваки текст се посматра у односу на доба у којем је настао, јер историја није само питање прошлости већ у једнакој мери и садашњости. Нема непристрасне историографије, историчар није никаква *tabula rasa*, већ индивидуа ограничена факторима средине.¹⁰ Постструктурализам не сугерише никакав нови метод у домену емпирије, већ указује на одређене проблеме у постојећем разумевању пре свега значења. У складу са тим, са чињеницом да је питање интерпретације увек субјективно, читалац, како историчар тако сваки будући конзумент историчаревог дела само су део дугог низа означитеља, а само значење приближава се коначности на местима која се издвајају као слична, односно подударна код највећег броја означитеља. Управо се на овом питању огледа и схватање историјске истине. Она једноставно не постоји, није могућа. Реалан је једино приступ приближне истине која се постиже код тврдњи са највишим степеном сагласности. Када би и била могућа, историја више не би постојала.

Постструктурализам није теорија, већ покрет, процес диференцијације, који трага за разликом, чистом разликом, отворен за нове идеје без ограничења и коначности. У покушају дефинисања кључна је промена, отвореност ка мењању постојећих ставова, норми, научних законитости и вредности. Нимало случајно постструктуралисти, посебно Фуко, истичу принцип историчности. Људско друштво и човек као појединац налазе се у једном тренутку који истог момента постаје прошлост. Свако разумевање управо зато се мора тражити у генеалогiji одређених процеса, али без трагања за структурама, јер би се тиме нарушио основни принцип, без ограничења до граница. Граница (лимит) је у центру пажње, центар је маргиналан, јер одражава само опште тенденције граничних вредности. Само је на граници могуће сагледати закономерност промена (*différance*). Свако знање почиње од норме тражећи изузетак, неправилност, ограничење. Историјско трагање за прошлошћу следствено томе мора пратити манифестације постојећих промена, ефекте, јер само промене, неправилности у општем историјском току указују на праву природу одређених процеса и појава. За Жака Дерида овај процес

¹⁰ Обратити пажњу на естетски и етички критеријум у даљем тексту.

представља деконструкцију. Пре објашњења једног од најважнијих појмова постструктурализма, потребно је појаснити помињани концепт историјске генеалогije, који преузимају од Ничеа. Идеја да је све настало кроз борбу за моћи и наставља да еволуира подразумева и да ништа није независно од генеалогije, која је тиме иманентна пре него трансцедентна како истиче Џејмс Вилијамс. На тај начин све што постоји у реалности је иманентно, поседује сопствено значење. О томе је било речи и код дефинисања појма значења. Управо се у складу са постојећим филозофским становиштем не може дефинисати поредак ствари (бића), чиме се не могу разграничити центар и периферија, а самим тим и истина постаје питање перспективе.¹¹

Постструктуралисти трпе две велике критике, због наведеног елиминисања субјекта и због релативности. Улога субјекта или аутора, уколико останемо доследни Ролану Барту, може се сагледати и кроз генеалогiju низа претходних аутора, као и оних који ће доћи. Проблем историчности времена јесте ограничавајући фактор који се покушава релативизовати. Није претерано тврдити да (критичка) анализа текста; а постструктурализам то и представља, мора узети у обзир претходно искуство и у складу са принципом одбијања коначности, мора оставити отворену дебату око изнетих теза, за које претпоставља да ће бити ревидиране. Зато је аутор, ЈА, само један у низу, чија улога никако није занемарива, јер тежи истини, која остаје идеал са свешћу да потпуно неће бити досегнут. Својеврсна "генеалогичност" аутора нарушава и концепт универзалности, што додатно појачава утисак релативизма. Зашто уопште писати и како применити критеријум одабира? Питање улоге субјекта, и релативизма како га је Сартр схватао у односу према актуелној политици француски филозофи одбијају. Испред интелектуалца се налази терет одговорности како га је назвао Тони Џат.¹² Принцип индивидуализма либералне демократије постструктуралисти не критикују, али се опредељују за левичарске идеје (никако марксизам) као питање етичког одабира. Не улазећи дубље у разматрање етичког критеријума, о коме ће у даљем тексту бити више речи, потребно је одбацити оптужбе за релативизам самом идејом моралности. Субјект као индивидуа у демократском друштву, посебно као интелектуалац поседује свој вредносни суд и није склон да релативизује о

¹¹ James Williams, *Understanding Poststructuralism*, Durham 2005, 1-24

¹² Џат је први у наративној историографији успешно применио етички критеријум. /в./ Tony Judt, *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron and the French Twentieth Century*, Chicago 2007

проблемима маргиналних група. Не треба губити из вида да вредносни критеријуми иманентни човеку бришу сваку непристрасност у историографији а Ранкеов метод претварају у утопију.

Релативизам се одбацује самим схватањем процедуре читања односно писања. Није свако писање прихватљиво, већ само оно које поседује међузависност, које узима у обзир генеалогичност, претходне ауторе и садржи анализу, односно пролази кроз процес деконструкције. Дерида процес рада са текстом назива онто-теолошком метафизиком, подразумевајући да све тврдње и методи почивају на датости, дефинисаној као несагледив број различитости. Те различитости се уклапају у одређени вредносни систем, који се због одређења према/против може сматрати теолошким, јер се занима на личним уверењима. Свако разумевање текста је ограничено и усмерено метафизиком. Оваквим схватањем Дерида не би могао избећи замку телеолошког коју успева да пренебрегне идејом деконструкције. Свако становиште је привремено, **деконструкција** је перманентан процес, заснован на пореклу, присутном, трагу, различитости и функцији (play). Концепт порекла изражава захтев за утврђивањем почетне тачке, али и бојазан да то није могуће, с обзиром да протоком времена сама срж није остала нетакнута накнадним променама, које је немогуће расчланити. Управо зато Дерида истиче да је порекло заправо само пројекција, те да и порекло има своје порекло, чиме се избегава прогресивно тумачење историје. Присутно је постојеће, тренутно стање деконструкције, илузија. Стање које се мења променом мисли, идеја. Између порекла и присутног постоји траг, односно манифестација начина како се доспело из једне до друге тачке. Деконструкционизам почиње уочавањем трагова једне генезе, коју је могуће схватити управо овим посредним путем. Порекло представља центар, трагови границу о којима је било речи у претходном тексту. Траг се манифестује својом различитошћу, која је подложна интерпретацији. Тиме се указује на постојање вишеструких значења, што најбоље дефинише концепт функционалности.¹³

Покрет деконструкције, како га називају нема за циљ уништење структура, већ указивање на њихов крајње привремен карактер. На овом примеру се огледа повезаност ова два покрета и инсистирање на постструктурализму као

¹³ Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore-London 1998; James Williams, *Understanding Poststructuralism*, 25-51

надградњи структурализма. Деконструктивизам изражава настојање за продубљивањем научних сазнања, посматрајући знање као процес који достизањем границе тежи да је превазиђе. Жил Делез издваја појмове различитости и понављања, сматрајући сваку коначност понављањем истог. За њега је структура лимит постојећег знања. Тиме постаје заговорник радикалног схватања структурализма, коме је као и Дерида принцип хомогености структура прилично далек. Постструктуралистима сама структура служи као основа за истраживање различитости. Сам Делез је највише доприноса дао на питању репрезентације, тврдећи да знак не може представљати однос означитеља и значења (како га сваки аутор доживљава у свом уму), већ представља **симулакрум**. Сам концепт је значајније развио Жан Бодријар, тврдећи да у постмодерном свету слика или означитељ надомештавају знање или непосредно искуство. За Делеза симулакрум није само копија, већ синтеза свих могућих варијација промена. Идеја симулакрума одбија постојање порекла, могућ је само непрекидан низ промена, не постоји првобитни идентитет. Када је у питању историјска наука концепт симулакрума уноси појмове знакова у складу са лингвистичким преокретом или слика, како их дефинише Бодријар. У постмодерном друштву представе о прошлости (слике) уклапају се као симулације прошлости у пожељни медијски, односно политички оквир. Историја као симулакрум престаје да буде повезана са референтном тачком у прошлости о којој говори. За разлику од Делеза који се задржава на домену знакова и лингвистичке теорије, Бодријарова критика постмодерног друштва опомињуће подсећа како на употребну вредност историје, тако и на проблеме деконструкције знања. Деконструкцијом великих теорија, великих истина, постмодерна наука преживљава епистемолошку кризу а постмодерно друштво кризу идентитета и самих вредности у деидеологизованом окружењу. Коначно, симулакрум је представа реалности (хиперреалност) која са реалношћу нема ништа, која може бити измишљена. За историју свака форма имагинарног која се представља као оличење реалности опаснија је од нуклеарне физике како је закључио Ерик Хобсбаум.¹⁴

Историја као наука покушава да лингвистички објасни свет са којим нема никакво емпиријско искуство. Притом инсистира на емпиричности своје

¹⁴ Jean François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis 1984; Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad 1991; Jean Bodrillard, *Simulacija i zbilja*, Zagreb 2001; James Williams, *Understanding Poststructuralism*, 53-78; Erik Hobsbaum, *O istoriji*, Beograd 2003, 16-17

епистемологије, којом доказује сопствену научност. Указујући на овај парадокс постструктуралисти се ограничавају на домен знања и начина на који историчари (ре)конструишу прошлост. Концепт симулакрума доводи до крајности питање повезаности прошлости као такве и прошлости као историје, дозвољавајући да истина постане питање интерпретације. У свом крајњем смислу овај теоријски постулат се још једном веже за Ничеа, који уместо о интерпретацијама говори о перспективама. Полазећи од становишта да је језик по свом карактеру радикално метафоричан, сматра да се свака идеја развија као **метафора**, формирањем идентитета између различитости, у којем "истина постаје илузија за коју је заборављено да је илузија." Метафора представља супституцију знакова другим знаковима, чиме како истиче Мадан Серап, језик више не рефлектује реалност, већ је конституише.¹⁵ Симулакрум и метафора несумњиво уносе значајни релативизам у схватању историјског (са)знања и изнад свега преиспитују саме темеље њене научности. Постструктуралисти истичу фиктивни карактер историјске (ре)конструкције, после чега се развијају тезе у одбрану епистемолошког карактера историје, односно указују нови путеви историје као метафоре. У крајњем смислу реч је о дебати о историји као науци или историји као уметности (књижевности).

¹⁵ Madan Sarup, *Introductory Guide to Poststructuralism and Postmodernism*, 45-50

2.1.3. ИСТОРИЈА КАО МЕТАФОРА

Концепт метафоре упућује историчара на проблем интерпретације (перспективе) и интенционализма од стране аутора. Основно питање постаје конституисање историје, однос између аутора и доказа, чињенице из прошлости (субјекта и објекта сазнања). Треба указати на веома важну чињеницу, да постструктурализам никако не преиспитује хеуристички пут у историји, већ искључиво даљи рад са доказима, чињеницама прошлости и изнад свега питање интерпретације. **Хејден Вајт** развија веома радикално становиште којим одбија научност историје. Расправа је филозофског карактера и своје корене има у деветнаестовековном схватању наука заснованог на принципима просветитељства, становишту које би се могло дефинисати и као позитивистичко. Једно је критика метода и епистемолошке вредности науке, која је дуго дефинисана као криза, потпуно друга перспектива се указује сврставањем историје у домен књижевности. Можда је, пре априористичког негодовања историчара због сенке изразитог релативизма и фиктивности њиховог рада, потребно донекле релативизовати дебату питањем колико је до сада историја покушавала да својим методом имитира природне науке и зашто се бунити против идеје о књижевности као науци? Вајт не имплицира ненаучност историје, већ у контексту њеног метода поставља питање припадности.

Постојећа становишта, било реконструкционистичка или конструкционистичка прихватају и истичу снажну везу између историјских извора (чињеница) и интерпретација. Како су постструктуралисти закључили, до структуре се долази априористичким постулатима од којих се полази и у прошлости траже докази. Иако чињенице и даље кореспондирају са интерпретацијом, могући су вишеструки избори, нема краја интерпретације. Следствено томе, структура постаје конструкт, њој се приступа интенционалистички. Вајт указује на једноставну чињеницу да историја (као наука) настаје у садашњости и да савремени аутор није у стању да схвати интенције које су имали људи у прошлости на основу остатака у виду извора. Самим тим, аутор је

тај који конструише наратив о прошлости који, још једном подвучено, иако кореспондира са чињеницама, нема везе са прошлошћу. Прошлост као таква и њена интерпретација нису истоветне. Дескрипција реалних историјских догађаја може се у најбољем случају сматрати за репрезентацију како истиче Манслоу. Однос између означитеља и означеног је такав да означитељ (аутор) постаје тај који даје значење и започиње процес конституисања историјског знања (који настављају сви они који приступе том делу, било као читаоци или и сами аутори). Једино искуство са прошлошћу постаје његов наратив о прошлости. Зато Вајт сматра не само да проучавања морају кренути од наративизације прошлости, већ да се у духу лингвистичког преокрета не може избећи чињеница о историјском наративу као литерарној креацији, која самим тим подлеже одређеним законитостима. Прошлост је по њему имагинарна, смисао се не открива у прошлости, аутор је тај који осмишљава прошлост. Како Манслоу истиче, Вајт тиме дезинтегрише разлику субјекта и објекта. Речима самог Хејдена Вајта, "да би схватио шта се заиста десило у прошлости, историчар мора да процени као могуће објекте знања, читав сет догађаја о којима документ извештава." Тиме историчар кроз акт који Вајт назива поетским колико и прекогнитивним, креира структуру у виду имагинарног вербалног модела којом објашњава односно репрезентује "шта се заиста десило у прошлости."¹⁶

Основна асоцијација имагинативно повезује са измишљеним али је суштина знатно сложенија да би се сам приступ могао олако одбацити. Још једном треба почети од интерпретације. Уколико постоји сагласност о могућности више интерпретација једног историјског догађаја а што је неспорна чињеница, који је прави или чак и технички термин за проблем пред којим се наука налази? Следеће питање постаје да ли структуре, "приче" постоје у прошлости и треба их само открити или су оне резултат ауторове инвентивности? Вајтов одговор је јасан, чиме се као прихватљивији термин може употребити инвентивност уместо имагинације. У суштини они се не разликују. Задатак историчара остаје аранжирање догађаја у складу са својеврсном хијерархијом њиховог значаја, формирање "вербалне структуре у форми наративног прозног дискурса са сврхом да постане модел, икона, структура и процеса прошлости у интересу објашњења шта су они били

¹⁶ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore-London 1973, 30-31; Alun Munslow, *Deconstructing History*, 34-36, 149-174

њиховим представљањем."¹⁷ Како Манслоу тумачи Вајта, приче (наратив) нису потпуно измишљене, оне постоје у прошлости, самим тим што се базирају на доказима, чињеницама прошлости, али постоје као "бесконачан број прича", од којих се историчар одређује за ону која му се чини наприхватљивија у складу са доказима којима располаже, односно најдоказивија.¹⁸ Историчар као аутор бира начин на који ће она бити представљена кроз процес који Вајт назива објашњењем формирањем заплета (**emplotment**). Сам термин преузима из херменеутичке феноменологије Пола Рикера у покушају повезивања концепта метафоре и наративне теорије. Реч је о процесу претварања догађаја, односно групе догађаја у причу (наратив) која одговара одређеној архетипској форми.

Термин форма Вајт користи за стилске фигуре (тропе): метафору, метонимију, синегдоху и иронију. Полазећи од начина формирања заплета, истиче да постоје: романтика, трагедија, комедија и сатира. Сваки наратив, свако историјско дело нужно мора одговарати једном од наведених, који репрезентују ауторов априористички приступ. У складу са тим у даљем процесу наративизације аутор користи један од четири формална аргумента: формалистички, механистички, органицистички и контекстуалистички, а затим и истоветан број видова идеолошких образаца који преузима од Карла Манхајма: анархистички, радикалан, конзервативан и либералан. Вајтова пажња је усмерена на наратив (причу) и поступак наративизације (како историчар од појединачних догађаја формира заплет којим објашњава развојни процес). Наративизација захтева објашњења у једном од три вида односно, најчешће њиховој комбинацији. Реч је о поменутиим објашњењима путем формирања заплета, формалног аргумента и идеолошке импликације. То нас доводи до теорије тропа односно Вајтове **тропологије** која се заправо своди на метафору. Задатак историчара није сама идентификација објеката прошлости, већ њихова контекстуализација, утврђивање међусобних односа (успостављање тропа). Без обзира што је реч о фигуративном, поетском жанру, међусобна комуникација зависи од језика и његових форми, од којих ниједан наратив није ослобођен. Концепт метафоре историјско објашњење доводи до самих граница реалног/имагинарног (имагинативног), док тропологија само успоставља корелацију између метафоре и језика. Како истиче Ален Манслоу

¹⁷ Hayden White, *Metahistory*, 1, 6-7

¹⁸ Alun Munslow, *Deconstructing History*, 159

историја више не може бити вреднована једноставном представом прошле стварности, већ и начином на који је прошла стварност представљена.¹⁹ Међутим, треба имати у виду да Хејден Вајт у покушају дефинисања интерпретације надилази сам концепт метафоре и позива се на естетски, етички и когнитивни критеријум. Снажним аргументом против идеје неисторичности наратива који историчар ствара, одбацује тезу о анти-историји, о антинаучном приступу, који му критичари спочитавају, на основу термина који неретко и сам користи. Историчар и сам полази од метанаратива и ствара метанаративе. Реч је о приступу који Манслоу назива метаисторијским и који подразумева давање значења на основу претпоставки међусобних односа између објеката, текста, догађаја и контекста.²⁰

Метаисторија, како је Вајт схвата подразумева априористички когнитивни процес, односно домен инвентивности аутора, његове интерпретације, когнитивни оквир којим приступа наративизацији. Херман Паул с правом истиче да би требало концепт метаисторије одвојити од Вајтовог схватања наративизма. Тако би се под метаисторијом подразумевале етичке и онтолошке претпоставке (*metahistorical prefigurations*), на основу којих се долази до трополошких фигура, с обзиром да се Вајт не дотиче "реторике историјског текста, дискурсом који историчари производе или семантичким пољем у оквиру којег историчари делају."²¹ Вајтова Метаисторија, као књига проучава најзначајније историчаре и филозофе историје XIX века, тврдећи да међу њима у основи, тј. на нивоу наративне структуре, постоји јединство. Говорећи о Ранкеу и његовом метафоричком приступу историји, Вајт подразумева однос макро (светска историја) и микро (лична уверења, идеје) код Ранкеа, начин његовог схватања историје као науке, њеног метода, значаја, начина сазнања, улоге историчара. Ни у једном тренутку не обраћа пажњу на сам наратив, већ искључиво на питање како наратив настаје. Зато је Вајтов метанаратив (који подразумева под метаисторијама) заправо суштински повезан са Лиотаровом концепцијом о локализованим наративима (*petit récits*) који у складу са принципом деконструкције представљају не само привремене структуре и наративе који деконструишу велике наративе, већ у контексту постструктуралистичког схватања значења зависе од тренутног (аутора

¹⁹ Alun Munslow, *Deconstructing History*, 167

²⁰ Hayden White, *Metahistory*, 7-42, 434; Alun Munslow, *Deconstructing History*, 166

²¹ Herman Paul, *Metahistorical Prefigurations: Towards A Re-Interpretation of Tropology /in/ Hayden White*, *Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology*, Vol. 1, No. 2 (2004), 1-19

и његове интерпретације). Историчар као аутор полази од својих имплицитно присутних идеолошких уверења, која би се могла повезати са актуелним тренутком, упливом садашњости у реконструкцију прошлости, затим бира вид метафоре, односно тропе којом од међусобно неповезаних остатака - догађаја, формира наратив. Метафора као стилска фигура наглашава сличност, метонимија редукује објекте посматрања на делове, синегдоха их сасвим супротно интегрише, док иронија служи за негацију литерарног значења. Као форма, најрадикалније изражава ауторов покушај дистанцирања од идеологија. Преостаје још једино одабир одговарајућег форманог аргумента.

Принцип трополошке тетрахије у Вајтовој метаисторији отвара питање наративне историје. Наративизам постаје непожељан са анализистима, али како сам Вајт истиче њихово одбијање доминирајуће политичке историје не би требало поистовећивати са одбијањем наративизма. Пошавши од историјског дискурса, сваки покушај да се на основу доказа (историјских извора) формулише одређена прича (*story telling*) неизоставно води ка наративној историографији. Наратив је превод знања у причу, "произвођење значења наметањем формалне кохерентности виртуелном хаосу догађаја."²² Вајт је заокружен истинитошћу историјског наратива. Свестан Бартовог релативистичког схватања истине у историји ипак сматра да је тачно оно што је реално. Коначно, Хејден Вајт сматра наратив за симулакрум.²³

²² Hayden White, *The Narrativization of Real Events*, *Critical Inquiry*, Vol. 7, No. 4 (1981), 795

²³ Хејден Вајт сматра да постоје три основна историјска дискурса: анали, хронике и права историја (*history proper*). Управо на основу искуства прва два дискурса постаје јасно да за праву историју није довољна истинитост догађаја саопштена одговарајућим хронолошким редоследом, јер без одговарајуће структуре недостаје значење. Наративизам подразумева анализу догађаја, саопштену у облику приче, без којих нема историје. Hayden White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore-London 1978; H. White, *The Value of Narrativity in the Representation of Reality*, *Critical Inquiry*, Vol. 7, No. 1 (1980.), 5-25; H. White, *The Fiction of Narrative. Essays on History, Literature and Theory 1957-2007*, Baltimore 2010

2.1.4. ИСТОРИЈА КАО ГЕНЕАЛОГИЈА (АНТИ-ИСТОРИЈА)

Раздвајањем Вајтовог наративизма од метаисторије на чијим темељима почива, први је корак у признавању његовог потпуног ослањања на Мишела Фукоа. Зашто онда уопште говорити о Вајту и зашто прво о Вајту? Најпре зато што са његовом *Метаисторијом* постструктурализам продире у историјску науку. Наратив којим се служи је једноставнији, језгровитији, разумљивији. Покушава да примени теорију, постструктурализам у историји. Фуко историјом дефинише теорију, постструктурализам посматра генеалошки, полазећи од интерпретација Ничеа. Под генеалогijом подразумева развој без порекла и краја. Фуко генеалогiji приступа историјски, као што историји приступа генеалошки. У првом случају истиче да не постоји првобитан (неповредив) идентитет који треба открити. Чињенице постоје у свом диспаритету. Последично томе, сваки историјски развој посматран као формиран и завршен догађај поседује како телеолошко тако и теолошко објашњење које априори одбацује. **Генеалогija** не проучава еволуцију²⁴, не реконструише континуитет, ничеовским речником, она се оријентише на промене у еволуцији догађаја (Herkunft) и ток самог развоја (Entstehung). Полазно становиште у разумевању Фукоа²⁵ требало би да буде његово одбацивање теорије кореспонденције, на основу којег развија идеју о инвентивности значења. Као што истина не кореспондира са чињеницама прошлости, тако и само значење не лежи у историји, већ у вољи за моћи/знањем.

Пре археологије знања, потребно је задржати се на односу историје и генеалогije као основи његове друштвене теорије. Фукоова ничеовска идеја историје раздваја традиционалну од праве историје (Wirkliche Historie), историје као генеалогije. Права историја одбија сваку апсолутност: могућности знања, концепта истине, коначности теоријских постулата. "Знање се не може поново открити," нити се заснива на открићу нас самих, већ дисконтинуитету сопственог

²⁴ Генеалогija је заинтересована за еволуцију, али је не интересује њен ток већ диспаратет, одступања, промене у самом току.

²⁵ Сам Фуко одбацује идеју о теорији, као што одбацује концепт коначности знања и когнитивног остварења принципа истинитости. Зато се пре може говорити о његовим размишљањима, идејама.

бића. Док традиционална историја покушава да успостави континуитет између догађаја, историја као генеалогичка посматра догађаје у њиховој сингуларној насумичности, у условима њихових "јединствених карактеристика и најакутнијих манифестација."²⁶ Фукоово генеалогичко схватање историје иако истиче догађај као такав, подразумева ипак његово сагледавање у дужем хронолошком периоду, његове промене. Иако сам истиче антиструктуралистички приступ, принцип сингуларности и касније индивидуалности субјекта на коме инсистира у схватањима политике стално га доводе у својеврсну колизију структура. Иако се одређени тоталитети које успоставља, попут епистема могу због хронологије свог трајања учинити као структуре, Фуко успоставља принцип историчности уместо структуралне анализе. Како истиче Пол Рабино "за Фукоа нема екстерне позиције збиље, нема универзалног разумевања које је изван историје и друштва. Он историзира наводно универзалне категорије људске природе."²⁷

Принцип историчности при анализи постмодерног друштва омогућава разумевање Фукоа и историје као генеалогичке на једном, могло би се закључити вишем филозофском нивоу. Ничеовски концепт воље за моћи Фуко анализира у контексту модернистичког идеала индивидуалности. Установљава парадокс, идеолошку утемељеност савременог света на принципима индивидуализма са истовременим јачањем бирократизације и тежњом за тотализмом модерних државних апарата. Тежњом за моћи и доминацијом државних структура пропагиран је значај улоге појединца у друштву као највећи идеал демократије. Фуко уочава опсцену, мизансцен за игру моћи у којој знање доминира, знање је моћ, нарочито за онога ко контролише знање. С обзиром да "свако друштво има свој режим истине" у покушају да субјекта подведе под колективну свест, да га објективизира, друштвено-политички ангажман, као и схватање историчности посматра кроз ревитализовање улоге субјекта.²⁸ Фукоово интересовање за историју показује занимање за маргиналним, за праксама поделе (*dividing practices*) које успостављају границе и које искључују. Његова историја постаје историја искључених и искљученог, побуњеника, изопачених, лепрозних и лудих.²⁹ Традиционална историја испољава три платонска модалитета: пародију,

²⁶ Michel Foucault, *Nietzsche, Genealogy, History /in/ Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews* (D.F. Bouchard, ed.), Ithaca 1980, 154

²⁷ Paul Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, New York 1984, 4

²⁸ M. Foucault, *The Subject and Power*, *Critical Inquiry*, Vol. 8, No. 4 (1982), 777-795

²⁹ M. Foucault, *The History of Sexuality*, Vol. I, II, III, New York 1978

асоцијативност и дистанцу. Сходно првом реч је о фарсичном представљању могућих алтернативних идентитета, романтичарском схватању историје великих митова који се празнују попут светковина. Задатак новог историчара, генеалогa, како га Фуко види, јесте да ову фарсу подстиче до маскараде до коначног разоткривања "монументалне историје" која историјски развој посматра као "перпетуалну садашњост." Асоцијативност указује на дисперзију идентитета, којој би генеалогича требало да тежи, потребу за раскидом одређивања садашњости идентитетом који се тражи у прошлости. Дисконтинуитет је оно за чим историчари морају трагати, никако корени, никако порекло (origin). Знање почива на неправди закључује Фуко, жртва субјекта ради истине не води објективности, знање захтева "експериментисање нама самима," инстинкти, страсти, злоупотребе, нити било који облик интенционалности не могу бити избегнути у сврху сазнања. Дистанца је мит. Знање не поседује никакву примордијалну идеју истине, напротив, тежња за истином током последњих два века развоја човечанства последица је просветитељског схватања рачна и веровања у могућност рационалног објашњења света. Читава историјска наука почива на идеји рационализма, докле? Идеја истине, зато је за Фукоа наивно схватање "да само наше друштво и само сада може судити о прошлости у име истине."³⁰ Како Манслоу интерпретира Фукоа, "историја се више не дефинише установљеним аналитичким категоријама....већ начином на који друштва интерпретирају, замишљају, креирају, контролишу, регулишу и представљају знање." Тиме по Манслоу "догађаји не диктирају историју, историја диктира догађаје."³¹

У складу са лингвистичким преокретом Мишел Фуко полази од значења, прихватајући бартовску формулу. Занима се за генезу значења, начин формирања дискурса који постаје наратив, посматра догађај о којем настаје опис. За њега дискурс не поседује само значење или истину, већ историју. У *Археологији знања* полази од термина архив и разматра питање априористичког у приступу историји, истичући да а приори не искључује историчност. **Архив** сматра за "закон о ономе што је могуће рећи, систем који управља појавом исказа као јединствених догађаја." Фуко заузима постпозитивистичко становиште којим не само да одбија позитивизам већ се супротставља холистичким схватањима. У тумачењима полази

³⁰ Michel Foucault, *Nietzsche, Genealogy, History*, 160-164

³¹ Alun Munslow, *Deconstructing History*, 133-34

од картезијанског рационализма и поделу на емпиријско и априористичко знање унеколико модификује. Априори за њега није однос према истини или искуству, већ у односу на историју, на тренутак мисли пре него што су изречене. Под појмом **археологија** сматра "опис дискурса као пракси наведених у елементима архива." Она не трага ни за каквим иновацијама, истином нити мисаоним праксама, већ за "регуларностима у пракси дискурса," за оним што дискурс прокламује (enunciative regularities, homogenities).³² Процес сазнања, посматран генеалогски с једне стране подразумева историјски презентизам како га Мансоу дефинише, односно вредносне судове и идеолошко позиционирање од којих се модерни историчар не може ослободити и процес фигуративног кода, односно тропа, на основу којих се уочавају карактеристике интенционалности. Генеалогски анализа није ништа друго до деконструкција.

У складу са лингвистичком теоријом свако разумевање хуманог окружења (thing) дефинисано је речима (word). Процес формирања значења подразумева у свакодневном животу мисаони процес којим се формира представа о реалности. Тај процес, чије карактеристике и универзалне особености Фуко покушава да установи увођењем термина архива и археологије зависи од етичког и естетског критеријума. Под првим се подразумевају лични вредносни судови и склоности, под другим утицаји средине. Човек, као друштвено биће, субјект сазнања, истовремено поседује колективно искуство, чиме се граница субјект-објект дезинтегрише. Људско знање ограничено је сходно Фукоу трима емпиријама, животом (биолошки дискурс), радом (социо-економски дискурс) и језиком (културни дискурс). Три емпирије су током генеалогског развитка током историје образовале четири различите епохе, односно фукоовске **епистеме** (фазе разума, структуре мишљења). Под епистемом подразумева "читав сет односа који уједињују, у одређеном периоду праксе дискурса, које развијају епистемолошке фигуре, науку и могуће формализоване системе." Епистеме заправо представљају надградњу његове археологије, оне су археолошко обележје једне епохе. Њихова међусобна повезаност је симптоматична и случајна, не проистичу једна из друге. Прва епистема (ренесанса) од средњег до краја XVI века у домену знања обележена је сличношћу. У другој епистеми (класичној) која обележава XVII и XVIII век, знање је генерисано различитошћу. Трећа (модерна, антрополошка) је опседнута

³² Michel Foucault, *The Archeology of Knowledge*, Routledge 2004, 144-165

човеком и реализмом, док је четврта, постмодерна заокупљена формом и природом моћи. Могућност знања ограничена је обитавајућом епистемом. Границе није могуће превазићи. Посматрање промена емпирија у оквиру епистема једини је начин сагледавања прошлости, чиме се уочава и начин давања значења, формирања тропа. Фуко сматра да свака емпирија поседује одговарајућу трополошку структуру, издвајајући иронију као карактеристику постмодернизма. Тропологија представља префигуративну стратегију - археологију знања.³³

Мишел Фуко развија идеју о ограничењима знања, самим тим и ограниченим могућностима историјског сазнања. Историја као генеалогичка није само нова идеја у схватањима емпирије и науке, већ признање темељних слабости историје као науке. Инсистирањем на епистемологији савремени историчари бране науку од инвентивистичких идеја, од имагинативних, фиктивних парадигми, занемарујући проблем тумачења. Фуко полази од претпоставке да свако друштво почива на релацијама моћи који конфигуришу и одређују социјално ткиво. Релације моћи не би могле постојати без функционализовања одговарајућих дискурса.³⁴ Захтеву за писањем историје у име истине или објективности могуће је поставити питање чије истине? Фуко, који је деконструисао себе самог, деконструисао је постмодерни свет, указавши на проблеме у схватању знања. Побуном против објективизирања субјекта, успоставио је за историчаре јединствен оквир за проучавање прошлости у којем више неће моћи да остају слепи на утицање идеологија садашњости. Историја као генеалогичка није више историја зарођена у прошлост, нити је историја каква је постојала у свом традиционалном облику, она је у том смислу за традиционалисте анти-историја.

³³ M. Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, 191, 165-232; M. Foucault, *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, New York 1994

³⁴ Michel Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, New York 1980, 92, passim

2.1.5. ИСТОРИЈСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА

У досадашњим разматрањима теорије историје пажња је усмеравана на процес когнитивног или прекогнитивног моделовања историјске свести. Иако је питање историјске интерпретације фигурирало као доминантно, уместо анализе саме интерпретације, примарно интересовање пратило је форме настајања могућих интерпретација. Тај процес означен је као когнитиван, јер се одиграва у самој свести историчара, иако значајно условљен факторима средине. У следећој фази потребно је обратити пажњу на сам наратив, структуру текста у микро и макро окружењу. У претходном тексту је истакнуто да Вајтова тропологија и наратив нису идентични. Док се тропологија фокусира на начин формирања заплета, наративизам проучава структуру самог текста. Са становишта теорије, Хејден Вајт и Франклин Анкерсмит уз Пола Рикоа могу се сматрати водећим ауторитетима у домену наративне филозофије историје, наравно посматране у складу са лингвистичким преокретом. Термине наратив и наративизам требало би раздвајати од појма наративна историја, под којим се обично подразумева приповедање и све чешће се уз негативну конотацију односи на неоранкеовски стил. Зато Анкерсмит инсистира на повезивању појмова наратије и наративне супстанце са историјском интерпретацијом. У датом контексту наративну филозофију дефинише као "проучавање питања како историчар интегрише велики број историјских факата у једну синтетичку целину."³⁵ Наративна филозофија историје напушта традиционалне оквири филозофије историје заинтересоване примарно за процес историјског истраживања, чиме задире у поље које се у претходним деценијама дефинисало као интелектуална историја. У потрази за објашњењем историчар описује прошлост уз помоћ концепата и теорија, затим сопствених тумачења, која чине спољне карактеристике његовог наратива. Наратив поседује структуру, историјски наратив се разликује од историјске новеле, услед чега проистиче да

³⁵ F. R. Ankersmit, *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*, The Hague-Boston-London 1983, 15-16

наратив поседује одређену наративну логику, како је Анкермит дефинише.³⁶ Проучавање форме и структуре текста, представља први корак у анализи историјског наратива. Поистовећивање појмова наративне историје и интерпретације проблематизује значењску вредност последње. Како је већ било речи о термину значење, потребно је нагласити да прошлост не поседује интристичко значење. Историја је доступна, како је то закључио Вајт као текст и не постоји могућност упоређивања текста са самом прошлошћу. Текст је поредбен искључиво са другим текстом, интерпретација са интерпретацијом. Овде није потребно напомињати да је предуслов историјског наратива његова фактографска подударност са историјским изворима. Анкерсмит истиче да је наратив заправо историчарев предлог "како је историја могла изгледати."³⁷ Историчар по њему, попут сликара, репрезентује историјску реалност давајући јој значење. Управо зато, замењује термин интерпретације појмом репрезентације. Како је репрезентација једино искуство са реалним (прошлошћу), њихов однос постаје симетричан, није само репрезентација симбол за реалност већ је и реалност симбол за репрезентацију. Под **историјском репрезентацијом** Анкерсмит подразумева текст као целину, као комплетну историчареву конструкцију, коју одређују појединачни искази. Скуп појединачних исказа чини **наративну супстанцу**. Сваки појединачни исказ своди се на дескрипцију, док је репрезентација ниво комплетног наратива. Теорија репрезентације полази од лингвистичке теорије истичући да је језик ствар (thing) а репрезентација за разлику од епистемологије која повезује ствари са речима (words), успоставља однос ствар-ствар. Како Анкерсмит поседује таленат изузетно херметичког приступа, деконструкција његовог језика представља значајан напор. Ниво дескрипције често означава као причање (speaking), репрезентацију као причање о причању (speaking about speaking). Чему ова дистинкција? Историчар током наративизације често почиње од простог описивања историјских догађаја, затим прелази на њихову интерпретацију. За сам опис се не поставља питање истинитости, односно повезаности са реалношћу, али се на нивоу репрезентације, односно појединачних тумачења сваки наратив разликује.

³⁶ Ibid, 1-30

³⁷ Овде се јасно види Анкерсмитово неслагање са Вајтовом тезом о историји као тексту. Ако је историја доступна једино као текст, по Вајтовој аналогiji текст поседује значење, историја поседује значење. Презентовано тумачење представља комбинацију најбољих делова обе теорије. Н. White, *Metahistory*, 30; F. R. Ankersmit, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, Berkeley-Los Angeles-London 1994, 88; 101-102

Историчар ту заправо реферише на оно што је већ написао, што Анкерсмит назива причањем о причању. С друге стране лако је дескрипцију повезати са прошлом реалношћу (thing to thing). Репрезентација прошлости представља субјективан доживљај прошлости. Уколико нема репрезентације, не постоји ни прошла стварност закључује. Ту се као теоретичар приближава Хегелу који је тврдио да је реалност апстракција, само идеје воде ка реалном. Коначно, Анкерсмит одбацује идеју да је свет исти за све, чиме под репрезентацијом подразумева субјективан доживљај света/реалности/прошлости. Естетика доминира над етиком.³⁸

Хејден Вајт такође користи термин репрезентације, иако у нешто мањој мери у односу на интерпретацију. Под репрезентацијом подразумева баланс извештаја о догађајима и прегенеричку структуру заплета која омогућава да се догађаји непознати једној култури повежу са познатим значењем.³⁹ Историјски дискурс види као систем знакова, који историчар моделира, раздвајајући микро (факти) и макро (интерпретација) ниво. Из овога проистиче да се Анкерсмит код својих основних теза потпуно ослања на Вајта.⁴⁰ Како наративизам није заинтересован за микро ниво дескрипције догађаја, наративна супстанца представља основу проучавања саме суштине схватања историје у последњих неколико векова, проучавања која се могу подвести под појам историзма.⁴¹ Док Вајт исказује спремност за брисање крутих граница теорије и историје (историографије и филозофије историје, историзма и историјске репрезентације) у складу са идејом да без теорије нема ни историје, Анкерсмит историзмом дефинише суштину схватања историје као науке. Потребу за сагледавањем догађаја/процеса у његовој историчности, генези, што историзам у основи и јесте сматра са темељ историје као науке. У питању је кључно ослањање наративизма на историзам, деконструктивне теорије на реконструктивну. Зато је код разумевања Анкерсмита, потребно сагледати тумачења његовог теоријског става, где се појавила идеја о **новом историзму**. Иако сам Анкерсмит користи термин наративни историзам,

³⁸ F. R. Ankersmit, *Historical Representation*, Stanford 2001, 1-103

³⁹ Hayden White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore-London 1978, 88

⁴⁰ Ibid, 101-120

⁴¹ **Историзам** као појам овде је употребљен у складу са теоријом Карла Манхајма и Фридриха Мајнекеа и требало би га разликовати од термина **историцизам**, који у складу са спекулативном филозофијом испољава тежњу историје и друштвених наука за предвиђањем будућности, у складу са дефиницијом Карла Попера. Иако употребљава појам историцизам, под којим подразумева оба значења, Анкерсмит ипак у својим радовима прави јасну разлику ова два појма у складу са немачком и англо-саксонском традицијом.

једноставно је уочити да између историзма и новог историзма има заједничких црта колико и између нове и старе историографије како то закључује Јирген Питерс.⁴² Како Анкерсмит истиче и историзам и наративизам посматрају историјски текст као целину, кохерентност (Zusammenhang). Наративна супстанца, односно **историјска идеја** (historische Idee) је по историзму иманентна самој прошлости, док је за наративисте она производ трополошке структуре (одговарајуће метафоре) коју (пре)фигурише сам историчар. У контексту значења, наративна структура није нађена у прошлости (found), већ створена (made) у садашњости. Значење јој даје интерпретација (репрезентација).⁴³

За разлику од наративног реализма који трага за корелацијом прошлости и наратива о прошлости (историјске нарације), Анкерсмит истиче наративни идеализам, који полази од чињенице да је сваки наратив јединствен а наративна структура креација садашњости. Потпуно је јасно да не постоје правила која би омогућила превођење прошлости у наратив.⁴⁴ Пошто смо историјску репрезентацију деобјективизирали, постављају се питања њене истинитости и критеријума одабира. Уколико се истинитост дескриптивног дела наратива подразумева, ниво репрезентације подлеже личном афинитету. Опредељење историчара зависи од естетских односно етичких критеријума. Под првим се подразумевају како личне склоности, тако и опредељење за сагледавање једног сегмента (економског, националног, културног...). У том случају наративи о истом процесу добијају потпуно другачију структуру. Етички критеријум, као свако вредносно питање зависи од појединачног опредељења и преовладавајућег друштвеног миљеа, при чему треба прихватити да постоји само један догађај у историји човечанства који није могуће у моралном смислу негирати - холокауст. Критеријум истине између естетског и етичког одабира често се посматра метафором часовника. Како је могуће поредити тачност часовника према другом или трећем часовнику а не и према времену самом, тако је могуће једну интерпретацију поредити са другом, никако са прошлошћу самом. Иако се у

⁴² Jürgen Pieters, *New Historicism: Postmodern Historiography between Narrativism and Heterology*, History and Theory, Vol. 39, No. 1 (Feb. 2000), 21-38

⁴³ F. R. Ankersmit, *Historicism: An Attempt at Synthesis*, History and Theory, Vol. 34, No. 3 (Oct. 1995), 143-161; F. R. Ankersmit, *Replay to Professor Iggers*, History and Theory, Vol. 34, No. 3 (Oct. 1995), 168-173; О новијим тумачењима историзма и новог историзма /в./ Paul Hamilton, *Historicism*, London-New York 2003; John Brannigan, *New Historicism and Cultural Materialism*, London 1998; Catherine Gallagher, Stephen Greenblatt, *Practicing New Historicism*, Chicago-London 2000

⁴⁴ Ankersmit, *Narrative Logic*, 75-89

последње време уместо истинитости у нешто блажој форми поставља питање релевантности или прихватљивости наратива требало би подсетити на бартовску концепцију значења.⁴⁵ Истинитост одређује означитељ.

* * *

У последње време све више до изражаја долазе две тенденције, два приступа прошлости, прихватање наративне историје (филозофија историје дискурсне форме⁴⁶) и покушај редефинисања епистемолошких проблема традиционалне аналитичке филозофије историје. Сукоби настају поводом тумачења узрочно-последичног односа, који се заснива на идеји континуитета експликативности прошлости - садашњости, чиме се и садашњост тумачи прошлошћу. Овакве епистемолошке моделе наративисти сматрају телеолошким и приликом сагледавања доказа сугеришу алтернативне, бајезијанистичке приступе, који би доказе садашњости узели за једино релевантне. Однос према прошлости, као што је приметио Марк Деј кључан је сегмент разумевања филозофије историје. Однос прошлости и садашњости, питање транслационих модела (којима је Анкерсмит толико заокупљен), било путем дијалошке форме, како сугерише Гадамер, мора поћи од чињенице различитих трополошких структура, којих историчар мора бити свестан. Артур Данто смара да је наративна реченица у стању да превазиђе проблем темпоралности, јер сам наратив постаје будућност догађаја, наравно подразумевајући деконструктивистички приступ. Управо с тога, Деј заговара идеју о отворено-наративној реченици, која обухвата прошле догађаје али и све оне догађаје повезане са њим, укључујући и будуће. Историја је презентационалистичка слажу се Деј и Херман Паул, док средња, помирителска струја заговара, како то Куканен у својој идеји о постнаративистичкој филозофији историографије⁴⁷ истиче и конструктивистичку димензију, афирмисану са

⁴⁵ Ibid, 61-74

⁴⁶ Термин припада Марку Деју. /в./ у даљем тексту.

⁴⁷ Појам "филозофија историографије" афирмише Авизер Такер, како би разликовао историју и историографију, природу од науке. Филозофија историографије је заправо епистемологија историјског знања, однос између историографије и чињенице. Такер разликује историографску

аналистима, која поседује епистемолошке вредности. Захтев наративиста за сагледавањем чињеница изван крутих академских форми, ипак заступа вишеструке међусобно интегрисане односе са прошлошћу, у којима име места и за епистемологију али и етику. Традиционална схватања филозофије историје не могу се сматрати релевантним приликом савремених приступа прошлости. Истакнути теоријски модели имају за циљ афирмацију наративистичког приступа у сагледавању комплексних модела студија османистике на периферном подручју. Потреба деконструктивистичког приступа условила је успостављање структуралних модела, којима се приступа без претензија објективизма или метаисторије, којима историјска репрезентација покушава да се ослободи стереотипа присутог академизма, застарелих схватања реконструктивистичког правца и конструктивистичког модела историје.⁴⁸

интерпретацију од историографског истраживања. Под интерпретацијама подразумева знања о прошлости, али такође и етичке, естетске, политичке и друге вредносне ставове. Треба нагласити да не постоји сагласност, пре свега око самог појма филозофија историографије, који додуше подржава Куканен. Aviezer Tucker, *Our Knowledge of the Past. A Philosophy of Historiography*, Cambridge 2004, 2; Jouni-Matti Kuukkanen, *Postnarrativist Philosophy of Historiography*, London 2015

⁴⁸ Mark Day, *Our Relations with the Past*, *Philosophia*, No. 36 (2007), 417-427; Herman Paul, *Relations to the Past: A Research Agenda for Historical Theorist*, *Rethinking History*, No. 19 (2015), 450-458; Hans Georg Gadamer, *Truth and Method*, London 1989, 287-289; Arthur Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1968, 143

2.2. ОСМАНИСТИКА И САВРЕМЕНА ТЕОРИЈА

2.2.1. ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ

Османистика транзиционог доба млада је научна дисциплина, која својим именом и предметом проучавања најчешће збуњује чак и научну заједницу изван најужег круга стручњака. Иако бележи највећу истраживачку пажњу, посебно током последњих деценија, у великој мери је оптерећена, како то Вирџинија Аксан истиче, телеологијама.⁴⁹ У питању је еуфемизам за различите теоријске приступе у последњих више од пола века, који се могу сумирати на реконструктивистички и конструктивистички историографски правац. Реконструкционисти најчешће приступају османистичким темама као аутсајдери, без потребне експертске спреме, ограничавајући своје интересовање на априористичке постулате у које уклапају велике наративе, најчешће из деветнаестовековне фазе, како то Ентони Смит истиче, вернакуларизације културног национализма. Нимало не чуди неоранкеовски приступ, којем наратив служи као форма повезивања догађаја политичке историје, док је свако познавање теорије непожељно и крајње страно искуство. С друге стране, османистика је претрпела значајне последице уплива теорија које су временом одбачене. Зато телеологије, или велики наративи декаденције, модернизације, вестернизације; опомињуће стоје наспрам модернијих приступа теорија о империјама, компаративистичких студија, микроисторије, теорије центра-периферије. Конструктивизам је, од школе анала, коју је прихватила најстарија генерација предвођена Халилом Иналциком и Бернардом Луисом, затим Омером Лутфи Барканом или теорија модернизације (опет Луис, али и добар део западне историографије предвођене Стенфордом Шоом) одбацивао не само политичку историју, већ афирмисао друштвену историју у османистичка проучавања која су расветлила социјално-економске структуре, што је довело до преформулације

⁴⁹ V. Aksan, *Theoretical Ottomans*, History and Theory, No. 47 (Feb. 2008), 1-2

многих ортодоксних ставова о Османском царству. Колико је конструктивизам пренаглашавао одређена питања, допринео је сегментисаном приступу многим занемареним аспектима током броделовског *moyenne durée* једне империје. Упоредо су у националним историографијама опстајали стереотипи Турчина као алтеритета,⁵⁰ док је константно понављање метанаратива о турском јарму историографију све више водило ка сентименту, удаљавајући је од свих савремених не само теоријских приступа, већ и самих историографских чињеница.

Почетак значајнијег научног интересовања за османистику на Западу, поклопио се са развојем теорија модернизације у оквиру константне хладноратовске заострености током педесетих година XX века. Већ први радови, Нијази Беркеса и Бернарда Луиса креирали су један од првих великих стереотипа конструктивистичке историографије. Посматрајући османску историју као турски пут у модерност, нужно је век реформи, означен парадигмом танзимата, посматран као почетак модернизације, што је изједначавано са вестернизацијом, као јединим могућим путем у модерност.⁵¹ Транзициони период је у оквирима оваквог приступа остајао таман међупростор између снажне империје класичног доба и почетка модернизације, за који је резервисан термин **декаденција**. Док је модернистички приступ представљао сталну борбу против, како се то истиче "погледа западног дипломате" односно реконструктивистичке тезе о "болеснику на Босфору" нису превладани уски историографски погледи који су сваку политичку турбуленцију и

⁵⁰ У османистици је уобичајена употреба термина Османлија за становника Османског царства. У балканским историографијама, овај термин се сматра непожељним. С обзиром да у етничком смислу не може бити речи о постојању османског идентитета, што се доимало као кључно, код одређења етничке припадности коришћени су одговарајући термини везани за одређене етнице. За службени назив империје употребљен је искључиво термин Османско царство. Турско царство, појам који је доминантан у домаћој историографији, одбачен је с обзиром да не може бити реч о Турцима осим у етничком погледу, пре краја XIX века, те се мултиетничност царства и негативан однос према појму "Турчин" и код самих етничких Турака мора узети у обзир код каснијих, конструктивистичких приступа прошлости. Термин Отоманско царство, као дослован превод са енглеског језика, такође је неадекватан. С обзиром да је званичан назив државе био *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, а од XIX века се одомаћио и појам *Osmanlı İmparatorluk*, мишљења смо да око имена империје не би требало имати дилему. Слично становиште заступа и Љиљана Чолић. Суреја Фароки сматра да се под Османлијама могу подразумевати припадници више класе, што је у историографији подложно дискусијама, али је прихваћено у овом раду као релевантно. /в./ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici. Kultura i svakodnevica u Osmanskom carstvu*, Zagreb 2009, 64-66; Љиљана Чолић, *Османско, отоманско или турско царство – Османлије, Отоманлије, Турци*, Српске студије, Књ. 5 (2014), 225-234; О Турчину као другом /в./ Božidar Jezernik (ur.), *Imaginarni Turčin*, Beograd 2010; Iver B. Neumann, *Uses of the Other. „The East“ in European Identity Formation*, Minneapolis 1999

⁵¹ О томе више /в./ М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања бр. 22, Нови Сад 2011, 185-204; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London-Oxford-New York 1960¹; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2008 (1964¹)

друштвена превирања посматрали у оквиру модернизацијског и антимодернизацијског приступа, односно модерног и просперитетног и назадног и традиционалног. Тек је последњих година, узрокован политичким променама у самој Републици Турској, ревизионизам Финдлија Картера означио покушај поновног сагледавања односа модерниста и традиционалиста током последња два века турске/османске историје. Нове студије, посебно о карактеру хамидовског периода и школског система, представљају део ревизионизма као покушај проучавања реформи изван модернизацијске парадигме.⁵² Ревизионизам према XIX веку условљен је и оријенталистичком дебатом подстакнутом радовима Едварда Саида, који су имали снажног одјека. Саидова критика је довела до потреба посматрања Османског царства изнутра, кроз процес испитивања унутрашње логике институционалног уређења и начина функционисања институционалних и друштвених промена у дужем временском периоду.⁵³

Наратив о декаденцији, најтрајније је обележио проучавање транзиционог периода. Његове теоријске основе дуго су засниване на Гибоновом приступу римској империји, у који је савршено уклапан преовлађујући тоналитет османских хроника, односно реформских трактата (ислахатнама).⁵⁴ Теорија о опадању моћи османске империје, одступање од једном прокламованог система подразумевала је за аномалију, не узимајући у обзир вишевековно трајање и могућност промена током тог дугог хронолошког раздобља. Ослањање на готово идентичан образац из хроника, који је понављао стереотипе о декаденцији, кроз

⁵² Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1789-2007*, New Haven-London 2010; О новијем приступу деветнаестовековним студијама османистике /в./ *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 4. *Turkey in the Modern World*, Reşat Kasaba (ed.), Cambridge 2008; О концепту декаденције /в./ Donald Quataert, *Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline"*, History Compass, Vol. 1, (Aug. 2003), 38-48

⁵³ Edward Said, *Orientalism*, Beograd 2008; E. Said, *Culture and Imperialism*, New York 1993

⁵⁴ Постоје три основне скупине дела османске политичке литературе: сијасетнаме, насихатнаме и ислахатнаме (islahat layihası), али се у научној терминологији појам насихатнаме најчешће користи као синоним за сва дела из групе тзв. „савета владару.“ Реч је о политичким (сијасетнаме) односно реформским (ислахатнаме) трактатима који се позивају на владареву повезаност са богом и старањем о народу који му је поверио. Осим етичког карактера који кореспондира са захтевом за праведном влашћу и пружа савете за успешно владање, садрже и прагматичну конотацију. Она је најизразитија у сегменту реалполитике који често позива на заборављену традицију. Насихатнаме се одликују присуством софистицираног прозног идиома - inşa, техничком терминологијом писарске службе, због чега форма наликује званичним документима, који су често и сами интерполирани. Douglas A. Howard, *The Ottoman Advice to King Literature /u/ The early modern Ottomans, Remapping the Empire* (Aksan, Goffman, eds), Cambridge 2007, 142-66; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanska misao /y/ Historija osmanske države i civilizacije*, Vol. II (Ekmeleddin İhsanoğlu prir.), Sarajevo 2008, 304-316; C. E. Bosworth, *Nasihāt al-Mulūk* у EI² (Encyclopedia of Islam, First Edition) Vol. 7, 984-988; Virginia Aksan, *Ottoman Political Writing 1768-1808*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 25, No. 1 (1993), 53-69

ламентовање над старим поретком и обавезним позивима за рестаурацију пређашњег система није узимало у обзир дубљу како социјалну тако интересну основу ових списа. Волуминозним делом Габриела Питерберга установљена је корелација приступа у насихатнамама са политички пораженим фракцијама унутар система.⁵⁵ Тиме је лamentsирање над сопственом судбином ових групација претворено у поуздан историографски доказ опадања читаве империје. Ревизионизам тезе о декаденцији својим обимом и значајем превазишао је ревизионизам теорија модернизације. Тамо где је модернизацијски приступ остављао празнину, поразом заступника декаденције, транзициони период је постао кључан у целокупном разумевању Османске империје. Заговорници ревизионистичког правца отпочели су научну полемику питањем "ако нешто пропада два века, зашто не пропадне?" чиме су афирмисали идеју о **децентрализацији** уместо декаденцији. Иако у савременој османистици нема спорова око одбачене и застареле тезе о декаденцији, потреба сталног понављања јасно доказаних ставова, узрокована је одбијањем реконструктивистичке историографије да се ослободи доминантних наратива, који независно од научне (не)утемељености поткрепљују преовладавајуће и још увек широко распрострањене идеје посматрања Османског царства кроз парадигму источног питања. Источно питање реконструкционистима служи као добар параван не само опстанку превазиђене тезе о декаденцији, већ инсистирању на "болеснику са Босфора," као још једном виду, из угла османистике, апсолутно застарелом ранкеовском приступу дипломатској историји. Док модернизација преовладава као један од кључних фактора османског XIX века, управо се из угла националних историографија Османско царство посматра као пример традиционализма, а ослобађање из "вековног ропства" означава за почетак вестернизације. Отклон од нежељене прошлости узроковао је негативну перцепцију, услед чега устаљени телеолошки обрасци представљају значајну сметњу свођења османске империје на нормалност. Престанком инсистирања на позитивистичком парадоксу односа

⁵⁵ Габријел Питерберг наглашава да је развој османске историографије уско повезан са развојем државе и да би га требало разумети пре као конфликтан него линеаран, док је развојем бирократије слој бирократа-историчара у седамнаестом веку постао пример „типичног“ османског историчара. Доминирајући жанр постају дела *Tarih-i Al-i Osman*, кроз која се води битка око дефиниције државе. Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*, Berkeley – Los Angeles – London 2003

према Турцима као алтеритету, скучени оквири балканских историографија моћи ће да отпочну дуго потребни ревизионизам.⁵⁶

Дебата "између декаденције и децентрализације" обележила је значајан период историографије деведесетих година XX века и самог прелаза векова. Теза о децентрализацији посредно је још један производ теорије модернизације, односно теорије центра-периферије афирмисане захваљујући Шерифу Мардину.⁵⁷ Интензивним проучавањима османске периферије у који се укључила генерација османиста која је стасавала на европским и северноамеричким универзитетима током педесетих и шездесетих година XX века, померано је тежиште историографских приступа Османском царству са идеја, интенција и реалполитичког деловања централне бирократије на реперкусије и одјеке тих политика на периферији. Иако је установљен радикално нов приступ, који више није дозвољавао занемаривање османске провинције у свим даљим научним проучавањима, занимање за периферијом остајало је у домену праћења репрезентације центра. Тиме је, уз друге актере и околности, срж интересовања остајала непромењена, концентрисана на доминирајућу парадигму империјалних политика у нешто измењеним околностима. Кључно питање, које је допринело афирмацији транзиционог доба тичало се методолошког приступа. У том смислу, један од најважнијих преломних тренутака османистике наступио је озваничењем промена које су уважавале разлику између нормативног (прокламованог, правног система) и номиналног (реалног, фактичког стања). То је даље омогућило третирање транзиционог доба као сегмента османске историје који поседује своју унутрашњу динамику, која је заувек променила османску империју, те се два система не могу доводити у строгу корелацију у којој би се потоњи посматрао као аномалија. Децентрализација је појам који сублимира дату дефиницију, уважавајући трајно успостављену дистинкцију номиналног и нормативног. Приступ османистици транзиционог доба због тога захтева не само изузетно

⁵⁶ Заговарајући тезу о васкрсу српске државе, херојској пропасти, мрачном добу и поновном буђењу; још је Стојан Новаковић, на кога се позива добар део историографске елите реконструктивиста у Србији, јасно подвлачио разлику између историјског приступа, односа према предмету проучавања без сентимента и јасном националном програму агитације који је сам осмишљао и водио. Детаљније /в./ М. Pavlović, *Imagining the Ottomans. The Identity Construction on the Example of a Case Study of One Balkan Intellectual*, VIII Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Bildiri Kitabı, No. IV, İstanbul 2014, 707-721

⁵⁷ Şerif Mardin, *Center –Periphery Relations: A Key to Turkish Politics*, Daedalus, Vol. 101, No. 1 (1973), 169-190

познавање класичног модела, већ и околности његове промене у одређеном хронолошко-просторном моментуму, као и сналажење са каприциозном природом османских извора, како се изразио Боаћ Ергене.⁵⁸ Реч је о феномену бирократског аутоматизма, којим извори најчешће настају у канцеларијама централне администрације у складу са инерцијом, не уважавајући социјално-политичку реалност на периферији. Тиме у пракси једна врста извора сугерише на потпуну синергију правног система који је важио и у класичном периоду, налазећи се у директној конфронтацији са другим изворима који упућују на потпуну нереалност првих. Задатак историчара постаје не само проблематичан, већ се често догађа да се научне студије граде на погрешним претпоставкама, посебно на пољу дефтерологије и у једном периоду све популарнијих клиометријских студија. Тако формулисана научна знања заснована на правилним прорачунима са погрешном проценом кредибилности података, односно историјских извора на којима почивају, доводе историчаре до одрицања од свог дугогодишњег рада, што је доајен проучавања дефтера Хит Лаури отворено признао.

Доба ајана, како Брус Мекгауан назива период интензивне децентрализације дугог XVIII века, указује на додатно померање научних интересовања ка фактичком стању на периферији, овог пута не као одраза политика центра већ кроз идентификовање кључних политичких актера саме периферије. Појава ајана, један је од кључних феномена децентрализације а пионирске кораке у оквиру овог истраживачког поља начинио је Авдо Сућеска, са Јузо Нагатом као достојним наследником.⁵⁹ Дуго је османистика остајала заробљена покушајима дефиниције у немогућности да установи границу деловања институције ајана у оквирима система и њиховим одметањем од власти на крају XVIII века, чиме су се кретали од позиције локалних угледника до побуњеника. Питање карактера ових побуна, није значајније утицало на дебату о факторима моћи у провинцијама и узроцима и карактерима локалних побуна. Ајани су посматрани као парадигма децентрализације, што је у последњих неколико година условило потпуно

⁵⁸ Boğaç Ergene, *Legal History "From the Bottom Up": Empirical and Methodological Challenges for Ottomanist /u/ Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2012, 381-434

⁵⁹ Bruce McGowan, *The Age of the Ayans 1699-1812, /y/ An Economic and Social History of Ottoman Empire, Vol.2, 1600-1914*, (S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk eds), Cambridge 1997, 637-758; Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997

другачији приступ, покушајима истраживања друштвених структура периферије, које су омогућиле појаву ајана. Развијана је теза о флексибилној империји, о принципу преговарања (negotiation), што је последица продора теорије о империјама, оформљене у виду својеврсне школе мишљења око Чарлса Тилија које је Карен Берки импресивно увела у османистику.⁶⁰ Упоредо са тим, покушај идентификације политичких актера у претполитичким заједницама кроз пројекат иницијативе одоздо-нагоре заслужује посебну пажњу и добар путоказ у покушајима одређења друштвене стратификације османске периферије. Готово напуштена дефтеролошка проучавања, која су у претходним деценијама представљала окосницу османистичких студија, доживљавају последњих година извесну реafirмацију кроз вид посткласичне дефтерологије, појам који Елиас Коловос волуминозно афирмише уз све сумњичавију османистичку пажњу. Уз напред поменуте нове правце у студијама османистике који се налазе на прелазу из структуралистичке ка деконструктивистичкој фази, потребно је начинити осврт на научно дело Радмиле Тричковић, која је не само пионир проучавања транзиционог периода у југословенској османистици, већ, уз изванредан сегментарни рад других османиста, једина у овом научном пољу у последњих седамдесет година.

⁶⁰ Берки је блиско сарађивала са Тилијем приликом писања своје студије. Karen Barkey, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge 2008; Што се тиче теорије о империјама /в./ Michael Doyle, *Empires*, New York 1986; Ronald Burt, *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*, Oxford 2007; James C. Scott, *Seeing Like a State*, New Haven 1998; Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York 2000; Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, London 2004

2.2.2. ТЕОРИЈА О ИМПЕРИЈАМА

Продубљивање дебате о односима центра и периферије довело је до потребе преиспитивања унутрашње кохезије империје, не само како би се задати параметри проучавали у оквирима кохерентних структура, чему структуралистички приступ нужно тежи, већ у циљу осмишљавања улоге једном дефинисаних многоструких структура. Радикално је напуштен правац посматрања периферних структура као таласасте рефлексije центра. Приступ који би се могао дефинисати као закон акције и реакције. Теорија о империјама најпре читав процес поставља супротно. Управо појава ајана сведочи о провинцијалној иницијативи, јер није метропола одлучивала о њиховом друштвено-политичком значају на локалу, већ је својим деловањем уважавала постојеће околности. Потреба сагледавања империје као "договорног подухвата" (negotiated enterprise) указује на чињеницу да империја не може функционисати (без обзира на њену јачину) без одговарајуће потпоре са периферије. Структуралисти приступају овом проблему априористички, покушавајући да уклопе истраживачке резултате у свој теоријски приступ са крајњим циљем успостављања структура. При томе, теже коначности истине, односно успостављања структуралног модела који би могао послужити као универзалан и коначан. Зато теорију о империјама није могуће повезати са структурализмом, али као што ни постструктурализам не негира структурализам, односно полази од претпоставке да је деконструкцији подложна једном утврђена привремена структура, потребно је јасно нагласити да сам теоријски приступ не одбацује у потпуности структуру. Модели структура, одређени су карактером периферије, односно принципима моћи међу локалном елитом. Важан сегмент у постојећем приступу свакако је друштвено раслојавање као почетни сигнал прекомпоновању политичких структура периферије. У складу са класичним моделом требало би очекивати да функције моћи, односно административно-војне полуге власти у провинцији припадају аскеру, што се показује у пракси током транзиционог доба као илузија. Сама порозност унапред успостављених граница социјалног статуса, сведочи у многоме о карактеру промена које су задесиле

Османско царство. Промене указују на степен прилагођавања империје политичкој реалности периферије у обиму који сведочи о темељној реконструкцији готово свих политичко-статусних улога одређених појединаца, група и актера државних институција.

Кључно схватање Карен Берки тиче се појмова трајности и промене. Насупрот тежњи структуралиста за коначношћу, великим истинама, империјалне структуре су привременог карактера. Улога центра своди се на политику равнотеже, којом би се однос са периферијом у стално промењивим околностима очувао на паритету континуитета власти. Концепт преговарања управо подразумева флексибилност империје да се прилагоди свакој осцилацији која потиче са периферије, чиме одржава принцип легитимитета. Нефункционалност једном одређеног империјалног окружења, дефинисана као декаденција од стране старије историографије, заправо представља њену неспособност да уочи процесе нових структура који одређују оквире нове институционализације, била она формална или семиформална. Принцип деконструкције који полази од начела привремености често је на удару критике да релативизује целокупни научни рад и онтолошку вредност саме истине. Захтев за утврђивањем структуре спахијско-тимарског система или распореда јаничарско-јерлијских јединица у складу са основама дефтерологије, пракса показује, не омогућава успостављање универзалне непромењиве структуре. С обзиром да су обезбеђени адекватни докази кроз изворни материјал о опстанку оваквих формација током дужег временског периода, односно да се може трасирати њихов паралелизам кроз неколико временски удаљених пописа, структуралисти би се задовољили озваничењем коначности успостављених структура. Међутим, за саме јаничарске јокламе већ је јасно доказана фиктивност, док се сличан процес сасвим сигурно може идентификовати и код тимарских поседа. Уколико се једном дефинисане структуре, без обзира на међусобне сличности које оне испољавају протоком времена, не посматрају релативистички, постоји потенцијална опасност грађења метанаратива на лажним основама. Чини се да структуралисти не само да константно понављају исту грешку, већ упорно инсистирају на универзалном карактеру успостављених вредности. Постструктурализам, не само да напада веродостојност установљених структура, већ аномалију узима за правило, покушавајући да кроз различитост спозна све околности манифестације одређених појава и процеса који дефинишу

саму структуру. Тиме релативизам, из угла постструктурализма није релевантан фактор, јер коначно значење, како га они разумеју постоји независно од субјекта, нити је иманентно самом предмету проучавања, нити зависи од околности историјског манифестовања. Зар је потребно подсећати да истини тежи сума међусобно најсличнијих значења, независно, нерелевантно и релативно од субјекта спознаје, предмета проучавања, дефинисаних структура и интенција свих заинтересованих актера. У том смислу, истина која се доима као епистемолошка коначност, представља безвредну категорију уколико није подвргнута деконструкцији. Фетишизам извора, као круто ранкеовско или неоранкеовско низање чињеница, не треба, а ту се слажу и сами структуралисти, да пренебрегне процес осмишљавања грађе, којим сваки аутор даје значење тексту, као његов први у низу означитеља.

Одређење империјалног оквира у виду константно промењивих сегментисаних структура не представља одбацивање империје као макроструктуралне формације. Међутим, Берки покушава да уведе мезоструктурални приступ, како га сама назива. То подразумева да приликом мапирања макроструктура (централизације, децентрализације али и капиталистичких односа, рата, глади), пажња историчара бива усмерена ка ланцу догађаја који проузрокују. Изазивајући померање друштвеног тежишта, макроисторијски узроци доводе до преобликовања успостављених односа друштвених и државних актера. То је у складу са тезама Харисона Вајта о империји која почива на позицијама моћи и привилегија које хегемонијом силе држава уступа представницима провинције, на које се касније ослања позивањем на легитимитет поретка.⁶¹ Легитимитет најчешће значи легалитет, јер се поштовање законитости намеће као пука форма. Тиме и једни и други, подељеним улогама моћи изграђују принцип равнотеже, којима не само да се међусобно подупиру, већ омогућавају ефективну империјалну контролу над поданицима. С тим у вези, додела тимара, представља еклатанту парадигму овог процеса. Тимар, који је изгубио сваку функцију војног лена, нормативно доноси уживаоцу преко потребан статус, али и адекватну новчану потпору тако стеченом статусу, којим држава реагује у складу са теоријским моделом, проналазећи себи адекватан ослонац кроз процес

⁶¹ Harrison White, *Identity and Control: A Structural Theory of Social Action*, Princeton 1992, 1-21; /в./ Н. White, ed, *Identity and Control. How Social Formation Emerge*, Princeton-Oxford 2008

преговарања са периферијом (negotiation). Током самог процеса свакако долази до идентификације погодних друштвених актера, односно елите која је себе сама наметнула за тренутно доминантан фактор. Оваквом поделом улога, сама држава успоставља параструктуру, којој за параван служи легитимна институција поретка. Систем редистрибуције се обавља потпуно у складу са правним нормама, што предиспонира регистрацију у одговарајућим дефтерима и осталим пратећим документима, подразумевајући реално функционисања система за који је прећутном сагласношћу како државе тако и периферне елите потпуно јасна практична нефункционалност.

Предмет проучавања постаје како то Берки дефинише репродукција и иновација институционалних структура које се креирају у том својеврсном провизоријуму легитимитета. Трансфер моћи, односно легитимитета државе на локалну елиту успоставља оквире функционисања империје са посредништвом (brokerage) као кључним фактором. Империја представља вишеструке мреже интеракција, различитих друштвених скупина и институција. Уосталом на примеру порозности граница социјалних, етничких, религијских структура огледа се принцип институционалне хијерархизације којој је потребан низ посредника у комуникацији са државом. Сам центар власти представља нужног посредника у односима различитих актера. Тиме се вертикална хијерархија издваја као доминантна. Без принципа *divide et impera*, са могућношћу директне комуникације двеју периферија нестају оквири једне империје. Субимперијалне заједнице, или како их Данијел Широ назива мини-империје као вид примордијалних заједница, неизоставан су сегмент организације претполитичких формација, када није било могуће успоставити јединствене политичке оквире, униформни колективитет целокупне територије под једном влашћу.⁶² Савремена теорија, дакле, посматра империју као организовани хаос, којим се руководи делегирањем дела власти центра на одређене локалне формације - елите. Задатак империје, како га Берки види, претпоставља два паралелна процеса, сегментацију и интеграцију. Док се с једне стране успостављају поделе, границе и дефинише низ паралелних структуралних формација власти, гради се мрежа посредника у виду својеврсне структуре моћи између државе и поданика. Карактер самих односа и подстицаја акцијама не наилази на научну сагласност. Док је старија историографија

⁶² Daniel Chirot, "Concluding Talk," Empire and Nation Conference, 5-7 Dec. 2003

претпостављала искључиво активну улогу центра, постоји опасност свођења империјалних структура на политичку иницијативу провинције. Основно питање тиче се самог карактера процеса преговарања, односно иницијативе за његово покретање. Уколико се прихвати теза да је тимар у XVIII веку постао награда за обављену војну службу није ли онда лако закључити да је притисак елита које су биле у стању да своје приватне војне формације привремено ставе у државну службу за пределовањем односа у провинцији заправо једини логичан покретач иницијативе? Или би се за иницијативу могла сматрати одлука државе да у кризној ситуацији призна постојање једне формално-правно потпуно незаконите институције? Преговарање се не може свести на иницијативу и знатно је компликованији процес.

Једном успостављен империјални оквир, који представља срж легитимитета пред поданицима, постаје лако промењив. Уколико не долази до формалне промене оквира, он убрзо стиче позицију симулакрума, где се мења карактер односа али не и форма у којој се они испољавају. Тиме формализовани статуси и улоге које обнашају, најчешће формирају параван који осим успостављању легитимитета дефинисаним хијерархијама, више не служе ничему. Преговарање подразумева флексибилност, која се према групама манифестује као толеранција. За разлику од националне државе, империје опстају захваљујући диверзитету и чак више културној разноликости. Зато су етничко религијске формације, попут милет система кључ за разумевање хоризонталне структуре империје. Ове мезоструктуралне формације служе сегментацији, како би се на истом нивоу власти успоставио принцип преплитања надлежности у којем је нужен посредник са врха пирамиде власти. Међутим, као што је истакнуто, порозност граница мора бити преиспитана, јер се у оквиру принципа флексибилности манифестује, с једне стране нормативна строга линија трајног раздвајања, коју је у пракси веома лако савладати. Положај немуслимана, лако се претвара у муслимана са свим привилегијама које се том трансформацијом стичу, као што су претходно истакнуте приватне војне формације које најчешће сачињавају припадници скитачке раје, отуђене од земље, у једном тренутку преквалификоване у повлашћену категорију аскера. Још једном треба истаћи да социјална стратификација, односно издвајање одређеног дела становништва у складу са

основама успостављања капиталистичког система, као имућнијег, било поседовањем капитала или земље, представља први корак за стицање статуса.

Није ли после свега потребно посматрати империју као конгломерат делова, како то сугерише Родс Марфи?⁶³ Не може се оспорити постојање одређених јединствених тенденција на читавој територији Османског царства, али се криза оличена појавом ајана у Анатолији јавља у XVII веку и слаби до почетка XVIII, када у Румелији јача и достиже границе без преседана. Процес чифтличења је такође неравномерно распрострањен и чак различитог карактера. Док су у Мореји формирано значајно велики чифтчијски поседи, што је забележено у првом попису након повратка провинције под османску власт, у Смедеревском санџаку је установљено уређење по класичном обрасцу, нормативно, али не и номинално. Невезано од последњег, процес чифтличења је текао нешто спорије, што се може више везати за карактер поседа и квалитет пољопривредног земљишта. Титуле дахија срећу се у Тунису и Смедереву. Иако анадолског порекла, јасно је да структура власти у овим провинцијама у истом хронолошком периоду није нимало узајамно зависна.⁶⁴ Империја не само да није монолит, већ испољава огромне различитости, чија је идентификација кључ разумевања саме империје. Притисак који долази са врха власти и јачина веза са периферијом више су од значаја за разумевање унутрашње динамике, него квалификација у виду декаденције или децентрализације. Заправо сами процеси, као што показује османски случај, варирају, док разлоге пропадања империја треба тражити негде другде.⁶⁵

С друге стране, нужно је јасно направити разлику између империјалних структура и начина на који се сама империја представља пред својим поданицима. Питање легитимитета власти јесте присутно у османистици, посебно у контексту владарске идеологије и честих промена верских представа као посредницима у изградњи слике идеалног поретка. Принцип праведности и истицање симбиозе вере и државе (*din ve devlet*) представљају основна начела османског поретка света. Институција хилафета је свакако привлачила у смислу легитимитета највише

⁶³ Rhoads Murphy, "Review Article: Mustafa Ali and Politics of Cultural Despair," *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 21 (May 1989), 243-255

⁶⁴ О дахијама у Тунису /в./ Asma Moalla, *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte 1777-1814. Army and Government of a North-African Ottoman Eyalet at the end of the Eighteenth Century*, London, New York, 2004; Погледати веома контрадикторно тумачење ове студије /у/ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Београд 2007, 145-153

⁶⁵ K. Barkey, *Empire of Difference*, 3-27

научне пажње.⁶⁶ Међутим, малобројне су студије које у фокус доводе однос становништва, посебно немуслимана према поретку власти. Институција интерполације, право поданика Османског царства на жалбу Царском дивану, истиче се често у литератури као парадигма толеранције, али је испитивање начина њеног функционисања значајно за разумевање многих империјалних структура, посебно на периферији, не само на мезоструктуралном већ микро окружењу. Студије микроисторије (*Altsgeschichte*) ипак нису снажније заживеле у османистици, нити је реч о таквој врсти приступа. У новије време, често се могу чути позиви за истраживањима "одоздо," што опет не би требало повезивати ни са марксистичким приступом, већ управо са идејом окретања провинцији. Док је Карен Берки заокупљена структурама, стиче се утисак да теорија о империјама не пружа потпуну могућност сагледавања империјалног друштва. У сенци конгломерата делова, као једној од дефиниција империје, поставља се питање реалности егзистенције друштва као монолита, посебно под све израженијим притисцима за разматрањем идеја о протоцивилном друштву. Иницијатива, која је истакнута као кључ у разумевању односа центра и периферије и самог процеса преговарања, најчешће се посматра као политичка иницијатива провинције. Окружење у којем настаје представља спецификум, којим се теорија мора позабавити.

⁶⁶ Идеологија хилафета развијана је од краја XVI века, када сукоб са Сафавидима почиње да представља битан критеријум одређења идентитета османске династије. То је време теоријског утемељења сунјске ортодоксије и јачања улеме, као природне последице њене улоге у династичком сукобу. Продубљивање конфликта центра и периферије настављено је, овог пута као сукоб верске идеологије сунизма и шиитизма, односно утопистичког верског покрета миленаризма и махдизма на граници према Персији. /в./ *Legitimizing The Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, (Н. Т. Каратеке, М. Reinkowski, eds.), Leiden 2005

2.2.3. ПОЛИТИЧКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ

Процес преговарања представља форму признавања неформалних односа од стране власти унутар једне империје. Тиме се центар политичке равнотеже премешта са институција система на одређене моћне групе. Признавање овог процеса мора довести у фокус научне пажње управо облик и врсту груписања, односно социјално прегруписавање у циљу политичких иницијатива и све пратеће последице. Начин њиховог уочавања у изворима увек полази од реакција поражених. Како је претходно истакнут сличан процес у центру власти, уочен на примеру ислахатнама и хроника, сада је потребно идентификовати сличне моделе на нижим нивоима, све до самог микро окружења. Какве су то промене наступиле у Османском царству, које су легитимне представнике система бациле у засенак? **Трансформација**, како се овај процес најчешће назива, као још један у низу теоријских еуфемизама, отпочео је политичким променама у центру, које су испрва прошириле овлашћења и моћ провинцијалних носилаца власти, беглербегова. Тиме је битно деградиран положај санџакбегова, који постају део беглербегове свите - интисапа. Не би требало изгубити из вида да је рат покретач османске економије класичног доба. Међутим, достизањем крајњих граница освајања, које није било могуће ширити услед технолошких ограничења, ратовање је постало илузорно; скуп и нерационалан фактор обезбеђивања владарског идентитета.⁶⁷ Губитак територија и порази на бојишту, карактеришу основе османске "декаденције" односно транзиције. У XVIII веку, рат не само да постаје илузоран, већ читав војни апарат губи своју сврху. Како је класично војно уређење заправо основа административног устројства Царства, није нимало једноставно доказати постојање војног поретка у другој половини XVIII века у османској провинцији са предусловом да је тај поредак реалан. Пошавши од претпоставке да ништа није како

⁶⁷ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Birmingham, 1999

се чини да јесте, идентификовање структура само је први корак на путу трагања за идентитетом група, односно елита које их чине.⁶⁸

Политичким актом означава се свако иступање у виду покретања процедуре апелације. С обзиром на друштвено-политичке околности и имајући у виду сву сложеност такве иницијативе, намеће се питање како је уопште била могућа и зашто је покретана? Занемарујући у овом тренутку све новчане трошкове таквог поступка, покретање жалбе Царском дивану представља еклатантан пример акције иза које мора стајати одређена политичка подршка. Жалбе пишу поражени у циљу обезбеђења подршке ауторитета. Без обзира да ли заиста рачунају на праведну пресуду највиших органа власти или се ослањају на сам значај успостављања таквог вида комуникације, независно од карактера повратне реакције несумњиво се обезбеђује притисак на локалне органе власти. По начину реакција саме метрополе, јасно је да политичка акција нема снажнији домет од истакнутог. Тиме политичка иницијатива фигурира у односима центра и периферије као политичко средство саморекламе локалних група и изузетан легитимацијски механизам империје. Како је процес децентрализације јачао тако се запажа све интензивнија комуникација центра власти са поданицима широм империје. Несумњиво је таква врста перформанса обезбеђивала перманентност присуства идеје империје на најнижем нивоу. Принцип репрезентативности постао је сам себи сврха, са истоименим интересима локалних група. Међутим, политичка иницијатива се најчешће своди на групе иако се у документима већином помињу појединци, који су послали жалбу или су и сами дошли као заступници исте. Изузетно је тешко у околностима које су владале у османској провинцији замислити приватну иницијативу без политичких и најчешће личних последица. Док сва постојећа истраживања указују на овај битан моменат, не би требало занемарити да су често личне иницијативе могле бити покретане под покровитељством припадности, која је служила номиналној заштити али су сами интереси потенцијално остајали у значајној мери приватни. Како највећи број жалби долази од спахија и тиче се тимарских поседа, припадност спахијско-тимарском систему пружала је оквир за оним што се у теорији дефинише као

⁶⁸ Као што је већ истакнуто, праћење политичких иницијатива почиње идентификовањем реакција поражених фракција путем механизма интерполације Царском дивану. Због тога су шикјајет (*şikayet*) и после 1742. акхам (*ahkam*) дефтери, уз кадијске сициле (тамо где су сачувани) најрелевантнији извори.

политичка иницијатива а заправо представља борбу за земљу. Жалба коју спахија покреће не представља само иницијативу за побољшањем личног статуса, већ и деловање против оних који му угрожавају позицију за коју сматра да му је законом загарантована. Иако се тешко може докучити ко све стоји иза појединаца који се јављају у оваквим документима, јасно се могу уочити сукобљавања на локалу. Чак и у оним изворима, који сведоче о приливу новог становништва и оснивању нових села, доста бројним у ахкјам дефтерима, не може се избећи разматрање политичких реперкусија ових процеса, који су, као што је познато, допринели издвајању значајних вишкова капитала проистеклих кроз процес опорезивања. Коначна последица ових процеса и сталног сукоба група које су биле умешане у пореске редистрибуције кроз илтизам систем, јесте социјално раслојавање и политичке тензије које су крајем XVIII века темељно нарушиле правни поредак у Смедеревском санцаку.

У новије време изразита државоцентрична позиција османистике трпи критике, због чега се и саме политичке иницијативе морају посматрати као покушај сагледавања акција провинције независно од контроле центра власти. Признавањем аутономног деловања, макар и кроз вид иницијатива отвара се питање протоцивилног друштва, како га одређује Антонис Анастасопулос. Уважавајући социолошки аспект посматраног појма, историчари преузимају дефиницију Јиргена Коке, који под цивилним друштвом подразумева специфичан тип социјалне акције.⁶⁹ Прихватањем оваквог становишта османски поданици (subjects), бивају третирани кроз призму њиховог активног деловања, које се означава као аутономно. Тиме се најпре критикује полазиште о свемогућем центру који врши контролу свих активности провинције, чиме је и деловање периферије сведено на реакцију која се од ње тражи. Више није могуће сматрати османски бирократски апарат као продужену руку власти нити врховног арбитра. Социјално политичке промене условљене процесом децентрализације условиле су наметање парадржавних структура, чиме је и сам однос моћи био константно подложен променама. Деловање одређених групација, најчешће је успостављано под привидом легитимитета институција старог поретка, чији су положај више или мање легално заузимале. Аутономија деловања била је свакако развијенија него

⁶⁹ Jürgen Köck, *Civil Society from a Historical Perspective*, European Review, Vol. 12, Issue 1 (Feb. 2004), 68-69

што се то до сада сматрало. Сам поредак власти је постојећи институционални оквир употребљавао као привид у који је уклапано политичко деловање. Уколико је један систем власти, без обзира на његову маргиналну локалну улогу, представљао у пуном смислу значења, потпуни симулакрум, тим пре је значајно његово позивање на легитимитет. Нимало случајно, како то сугерише и Суреја Фароки, политичка активност је блиско повезана са појмом легитимитета. Зато је сам начин покретања и вођења политичке иницијативе показатељ њене друштвене улоге. Мало је вероватно да су покретачи жалбе султану рачунали на задовољење правде. Сваком познаваоцу османског правног система је јасно да виши судски орган није могао преиначити пресуду, већ једино сугерисати њено поновно разматрање.⁷⁰ Не преостаје ништа друго него овакав вид акције посматрати као политичку демонстрацију, која је имала за циљ обезбеђење додатног легитимитета током судског процеса, и која би на локалног кадију и све остале заинтересоване стране извршила снажан притисак у виду подстрека на деловање. Својеврсним видом институционализовања политичких иницијатива, показује се процес политичког деловања у претполитичким заједницама условљен не само локалним конфликтима, већ и аутономијом деловања друштвених формација које су могле мењати свој социјални статус и политичке улоге. Околности настанка ових процеса означени су појмом протоцивилног друштва, чије су формације у складу са Кокином дефиницијом успостављене на принципу самоорганизовања.⁷¹

У контексту анализе друштвених формација, историчари се у значајној мери могу ослонити на Мајкла Мана, који друштво дефинише као "вишеструко испреплетане укрштајуће друштвено-просторне мреже моћи." Како је с једне стране истакнута потреба за разматрањем друштва као аутономне формације, тако је потребно избећи унитаристички приступ, друштво није систем, још мање тоталитет.⁷² Како истиче Боаћ Ергене, појединци приступају различитим мрежама моћи, које обезбеђују социјалну матрицу интереса и савезништва базираним на

⁷⁰ J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford-New York 1982, Н. Gerber, *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York 1994; О. Крешић, *Хришћани као сведоци чина (shuhud ul-hal) на кадијским судовима у Османском царству*, ЗИМС, бр. 89 (2014), 23-34

⁷¹ Antonis Anastasopoulos, *The Ottomans and Civil Society: A Discussion of the Concept and the Relevant Literature /u/ Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), 435-453; Suraiya Faroqhi, *Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650.)*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No. 35 (1992), 1-39

⁷² Michael Mann, *The Sources of Social Power, Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986, 1-2

њима. Ергене указује на немогућност егзистенције административних формација мимо одређеног социјалног консензуса. Још важније, сматра да је кадијски легитимитет морао бити заснован на комуналном одобрењу његових акција, као што ни локални угледници нису могли остајати изван структура власти. Слична тумачења отварају могућност прустапа политичким иницијативама као показатељу специфичности друштвених сукоба условљених политичким борбама различитих мрежа моћи. Како запажа Елени Гара, до 1770. систем политичке репрезентације од стране ајана односно коџабаша (чорбација, кнезова) је достигао такав ниво, да је било потребно измислити традицију (sic!) Јачање политичких елита је доводило до ескалације конфликта до те мере, да најчешће није могуће закључити где престаје политички протест а где почиње фракционализам.⁷³

У самој османистици, процес идентификовања формација протоцивилног друштва успостављен је по моделу деловања "одоздо" односно праћењем иницијатива периферије према центру власти. Чини се да овај механизам није довољан, јер су постојећа научна сазнања до којих се дошло ограничена на карактер иницијатива са малом могућношћу идентификовања носилаца и реалног узрока њихових покретања. Тиме се још једном каприциозна природа османских извора намеће као битан ограничавајући фактор даљим истраживањима. Посебну пажњу заокупља проблем конфронтирајућих извора. Дефинишући институционални оквир као форму деловања у измењеним друштвено-политичким околностима, које су неформалне формације преузимале остварујући тиме преко потребни легитимитет, поставља се питање како се овај процес манифестује у архивској грађи? Деловање административног апарата готово да није пратило промене настале на периферији. Било да је у питању бирократска инертност или дубљи политички разлози, извори централних органа власти, на којима се углавном базирају научна истраживања, настају по класичном моделу не указујући на проблеме у функционисању једном дефинисаног управног система власти. Тако се у обновљеном Смедеревском санџаку, у складу са пописним дефтером и одговарајућим пратећим документима не може уочити никаква промена спахијско-тимарског система, те се чини да је он еквивалентан класичном. То је у старијој

⁷³ Вођаџ Ergene, *Legal History "From the Bottom Up": Empirical and Methodological Challenges for Ottomanist*; Eleni Gara, *Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans /u/ Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2012, 381-434

историографији тумачено као успостављање серхата, односно система власти који се у овој провинцији разликовао у односу на окружење. Поређењем са другим изворима, или само на питању кохерентности структуре тимара, постаје јасно да је дефтер настао као форма евиденције процењених прихода са одређене територијалне површине, прихода који су установљени по унапред дефинисаном образцу и не репрезентују ни у ком случају реално стање. С друге стране расподела земље на тимаре, као и устројство јаничарске организације нису представљали ништа више од пуке форме статуса, праћеног друштвеним престижом и одговарајућом материјалном надокнадом. Тиме је у оквирима протоцивилног друштва османске периферије евидентно текао процес борбе за моћ, који је гарантовао привид институционалне припадности. Реална егзистенција успостављеног поретка о коме сведоче историјски извори своди се на форму симулакрума, чији се обриси могу назрети међусобним поређењем различитих врста извора или трагањем за нелогичностима, које никако нису ретке. У том смислу значајну олакшавајућу околност пружа Лауријева парадигма.

2.2.4. ПОСТКЛАСИЧНА ДЕФТЕРОЛОГИЈА

Студије дефтерологије, чији је доајен био Хит Лаури, отпочеле су од средине XX века и свој замах оствариле у наредне три деценије, након чега су готово нагло напуштене. Заслуга и за једно и друго припада самом Лаурију, који је после успешно изграђене каријере у научној дисциплини познатој по спектакуларним достигнућима и афирмацији нових научних приступа, пре свега клиометријских студија; указао на значајна ограничења дефтерологије. Овај, својеврсни судар са реалношћу, успоставио је анатему непоузданости, засенивши све претходне резултате. Поставило се питање зашто уопште проучавати османске дефтере? У контексту проблема поузданости архивске грађе, потребно је сагледати шири контекст османских студија и уз пуно уважавање Лауријевих седам диктума, суочити се са чињеницом губљења кредибилитета дефтерологије током транзиционог периода.⁷⁴ Закључак наводи на питање корелације са изворима друге провенијенције, чији степен поузданости такође мора бити доведен у питање. Чини се да су у досадашњим проучавањима историчари преузимајући посао економиста слепо веровали својим математичким способностима, ни у једном тренутку не доводећи под сумњу бројеве којима оперишу. Упуштајући се у доказивање тачности прорачуна, избегли су да провере полазне претпоставке. Тиме су подаци о просечним и апсолутним приносима одређених пољопривредних култура у лепим табеларним приказима, потпуно искључили могућност да је писар суму могао уписати произвољно. Ипак, зашто постављати таква питања и колико је поузданост грађе озбиљан проблем са којим се османистика суочава?

⁷⁴Утврдивши да дефтерологију карактерише одсуство корисног методолошког приступа, Лаури се zaloжио за седам диктума, којима је указао на све проблеме рада са дефтерима и заокружио смернице у даљим истраживањима. Експлицитно је истакао да се дефтери не могу користити као једина база за проучавање топонимије, топографије, пореског система, пољопривредне продукције или популације. Преимућство даје опширним над сумарним дефтерима и залаже се за њихова серијска проучавања где год је могуће. Лаури стоји на становишту да је употреба дефтера код процена популације заправо практиковање алхемије. Поузданост дефтера је већа у немуслиманским срединама и у почетним годинама османске власти. Посебно се могу уочити разлике у периоду после 1520, код језика, стила и поузданости. Heath Lowry Jr, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul 1992, 7-15

Досадашња проучавања указују да се током транзиционог периода пописи бележени у дефтере заснивају на земљишним површинама. У класичној дефтерологији, писар је водио забелешке по селима, процењујући број домаћинстава и квалитет земље. Чини се да је у посткласичној дефтерологији попис вршен према површини баштине. Управо због ове разлике Елиас Коловос уводи термин посткласична дефтерологија, сматрајући да је кредибилитет грађе нешто већи.⁷⁵ У истраживањима, која ће овде бити предочена, везана за Смедеревски санџак дошло се до закључка да су ова два система искомбинована. Поменути тезу није лако бранити, посебно имајући у виду да су све спољне карактеристике извора у складу са класичним моделом. Код одређивања пореских прихода писар је морао да процени укупну производњу на одређеној територији. Квалитет и површина земље су имали битну улогу, јер сам дефтер одређује величину баштине. Уколико се пође од последње чињенице, висина пореских оптерећења по баштини, не би могла превише да варира код различитих топонима, јер је у односу на квалитет земље сам посед морао бити сврстан у једну од три категорије. Тиме се, код збирних поседа, која обухватају читава села, претпоставља да је пореско оптерећење по становнику једнако. Међутим, код посткласичне дефтерологије, како запажају Коловос, али и Стефка Парвева, на значајном подручју Румелије, лични посед (баштина) је неједнак, услед процеса социјалног раслојавања.⁷⁶ Сам Смедеревски санџак испољава две битне карактеристике, које се морају узети као ограничавајући фактори у дефтерологији: изузетна депопулација на великом простору, која је онемогућила везивање поседа за одређену личност и велики распон новчаног оптерећења по глави становника у различитим насељима. Ова два проблема се чине непремостивим и свако даље проучавање ограничавају одређеним степеном спекулативности. Тако се са извесном сигурношћу може претпоставити да је, као и у другим посткласичним случајевима основу разрезавања пореза чинила процена потенцијалних пореских прихода са одређене земљишне територије. Како би се другачије могла објаснити егзистенција низа празних места са уписаним пореским

⁷⁵ Elias Kolovos, *Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands* /w/ *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander* (E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, M. Sariyannis, Eds.), Istanbul 2007

⁷⁶ Stefka Parveva, *Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century in Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th - 21st Centuries. Bulgarian - Hungarian History Conference Sofia 16-17 May 2012* (Eds. Penka Peykovska, Gabor Demeter), Sofia-Budapest 2013; S. Parveva, *Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century*, *Etudes Balkaniques*, Issue No. 1 (2003)

сумама, које су касније рачунате као приход и код расподеле на тимаре?! Читав порески систем, тиме је прилагођен унапред одређеној новчаној суми, чиме се табела појединих производних култура чини потпуно или делимично фиктивном. Уосталом, корелација извесних бројева, уношених на позицију количине није случајна, насумична, нити представља одраз реалне производње, већ писареве сналажљивости да "уклопи рачун." Саме две свеске истог дефтера испољавају одређене разлике, које иду у прилог претходној хипотези. Образац пореских ставки код једне је готово униформан, док је за другу нешто сложенији, развијенији.⁷⁷

С обзиром на утврђено чињенично стање, потребно је вратити се проблему фиктивности архивске грађе. Полазна основа мора бити неуобичајеност егзистенције дефтера у посткласичном периоду. Фискална трансформација је до XVIII века тежиште пореског система пребацила на систем ванредних пореза, истовремено ограничавајући класични порески модел опорезовања земљишта и производа са земље на локал и издржавање спахијско-тимарског система. Тиме је значај пописних дефтера постао излишан, услед чега су напуштени у бирократској пракси. Овим сама посткласична дефтерологија заправо бележи посебан случај, односно ванредно поступање. Сва је прилика, да су ванредне околности, које су захтевале овакву праксу, настајале након повратка одређене територије под османску власт. Случај Смедерева је парадигма овог процеса. Како су дефтери цизје и авариза преузели примарну функцију унутар османског пореског система, услед принципа прикупљања по глави становника, логично је и сам модел посткласичне дефтерологије тежио да попише имовину, односно процењену потенцијалну добит коју одређени порески обвезник може остварити. Постојеће објашњење могло би оправдати извесну трансформацију самих пописних дефтера у случају Мореје или Једрена, али не и Смедерева. Може се претпоставити да је депопулација узроковала одустајање од начина пописа, који је свега нешто раније примењен у двома поменутима провинцијама али није могла бити није утицати на саме интенције османског административног система. Тако је писар морао да се врати основном обрасцу класичне дефтерологије, попису по селима, али је, узевши у обзир површину обрадиве територије и сам квалитет земљишта процењивао приход и у сам дефтер бележио опорезовану суму. То унеколико објашњава изузетне флукуације просечне пореске суме по баштини, односно глави

⁷⁷ ТКГМ. ТАДВ. ТТД, No. 0017; No. 0018

становника. У сваком реалном систему оне нису могуће (sic!). Прихватањем датог становишта не преостаје ништа друго до закључка о фиктивности свих осталих бројчаних вредности у самом дефтеру. Није могуће установити производњу одређених пољопривредних култура на територији Смедеревског санцака. Свака рачуница је нетачна и илузорна.

Порески образац посткласичне дефтерологије, како је раније указано одређује земљишну територију додељену једној породици - баштини. Можда сам термин баштине (који припада класичној дефтерологији) овде није најприхватљивији, с обзиром да га је заменио појам земља (zemin). У складу са шеријатским схватањем османског правног система, који је у дефтерологији у примени од времена Ебусууд-ефендије, земљишна територија подложна пореском систему припада држави и њен статус је миријски.⁷⁸ У складу са тим, рајетин ужива право коришћења земље у својству ренте (ücre, kira), за коју плаћа порез (harac). Приватним власништвом (mülk) сматрају се искључиво покретна имовина и зграде. Међутим, османско искуство, показује постојање три врсте земљишта: обрадиве површине (tarla), заједнички пашњаци (mer'ali mevazi) и још увек празна земља (arz-ı hali). Свакако да је опорезивању била подвргнута прва категорија, али остаје нејасно шта се дешавало са трећом. Халијска земља, по подацима из два дефтера за Смедеревски санцак чини око 60% укупно пописане територије. При томе је реч о расељеним селима, дакле о потпуно упражњеној територији. Није тешко утврдити која су то места и о којој територији је реч, али уколико се, као што је то овде случај, претпостави да је пореско оптерећење настало као резултат процењених приноса са земље, мора се поставити питање која је категорија земље обухваћена овим рачуном? Иако сам дефтер бележи халијску земљу у случају целих насеља, овде је у питању халијска земља у самим насељима. Код већег броја топонима запажа се мали број становника, због чега се с правом може закључити да је значајна сеоска територија остајала упражњена. Досадашња научна искуства показују да се под категоријом халијске земље могло налазити између 9% и 74% укупне обрадиве земље. Уколико је интенција администрације била да попише укупну обрадиву територију, онда није прављена разлика између ових двеју категорија, које су третиране као једна. Томе у прилог иде већ поменуто значајно одступање разрезане

⁷⁸ Свакако и вакуфски, али су овде свесно искључени вакуфски поседи, с обзиром да касније нису укључивани у тимарско-спахијски систем, нити су до сада пронађени дефтери вакуфа за Смедеревски санцак из транзиционог периода, на основу којих би била могућа даља истраживања.

пореске суме по глави. Сви становници одређеног села били су одговорни за целокупну земљу, без обзира на проценат те земље коју су реално заузимали. Пореско захватање у односу на укупну производњу морало је у том случају бити доста ниско, како би се одржала рентабилност, али о томе нема архивских података.⁷⁹

Проблем фиктивности грађе у дефтерологији није значајнији него у другим областима османистике, већ увелико зависи од претходног искуства и контекстуализације. Није могуће посматрати транзициони период из визуре класичног модела, чак и у случајевима код којих су све битне компоненте и сам модел потпуно у сагласју са класичним. Приступ транзиционом периоду мора подразумевати одређену аномалију а сам пут трагања за њом, у складу са деконструктивистичким начелом нотирања и праћења неправилности, омогућава сагледавање целине са позиција сталних промена које појава или процес остављају у историји. Опасност од прибегавања псеудонаучним структурама, које (п)одражавају архивске обрасце али не кореспондирају са историјском реалношћу симболише честу грешку студија османистике. Посткласична дефтерологија, као и сама класична дефтерологија не нуди никакве обрасце, сваки дефтер представља уникум, заснован на историјском наслеђу и традицији одређене провинције. Имајући у виду дефинисано Лауријево наслеђе и значајне дomete дефтерологије, као и успостављене ограничавајуће факторе, термином "посткласичног" жели се указати на малобројне дефтере настале током транзиционог периода и значај одступања од класичног обрасца код даљих дефтеролошких проучавања. У тако дефинисаном окружењу једино је могућ наставак студија дефтерологије, које не би смеле да западну у сенку клиометријских студија, које не представљају ништа више од фиктивне игре бројева.

⁷⁹ Halil Inalcik, *Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation* /u/ *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik - Turkologie - Diplomatiek* (C. Fragner, K. Schwartz, Eds.), Berlin 1992, 100-116; Stefka Parveva, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th mid 19th Century*, Istanbul 2009, 11-60

2.2.5. ПРОБЛЕМИ КЛАСИЧНОГ МОДЕЛА ТРАНЗИЦИЈЕ

Имајући у виду дефинисане савремене теоријске приступе у османистици и установљене особености транзиционог периода, потребно је истаћи проблеме конструктивистичког приступа, који намеће својеврстан априористички поглед у оквирима задатих теоријских модела. Међутим, сам захтев за теоријом подразумева конструктивистички приступ, чак и код заступника деконструктивизма, којима он служи као почетна референца. Иако се деконструкционисти враћају наративизму и услед лингвистичког преокрета остају фокусирани на лингвистичке теорије и саму анализу дискурса, евидентно је својеврсно окретање реконструктивизму, макар кроз форму неоисторизма. Као део живе традиције и често једино искуство са којим се савремени историчар среће, донети позитивистичког историографског правца не могу остати изван поља интересовања. Тим пре, јер је сваки означитељ дужан да понуди своје значење, односно вредносни суд о претходним интерпретацијама. Историја не обитава у вакууму, већ је део искуства епохе те нимало не чуди чињеница да ново време захтева и нову историју. Уз све опасности, које конструктивизам са собом носи, овде је употребљена синтагма класични модел транзиције, којој је потребно разјашњење. У досадашњој османистичкој пракси, дефинисани су параметри приступа транзиционом периоду уз сва ограничења и новине које он са собом доноси. Постојећа решења су резултат научне праксе која је развијана у последњих пола века. У таквом окружењу постоји проблем дефиниције претходних истраживања, која нису узимала у обзир транзиционе моделе и која су овај период посматрала истоветно класичном. Тиме је сам интерпретативни оквир ових раних радова, занемаривао најбитније темељне претпоставке савременог научног приступа, услед чега проблем фиктивности поретка није узет у разматрање. Као што је већ истакнуто, резултат су бројне студије сведене на симулакрум поретка, који има потпору у архивској грађи али у реалности никада није постојао. Ипак у смислу фактографије, ове студије не смеју остати занемарене, већ кроз својеврстан историографски дијалог, морају бити контекстуализоване.

Систематско проучавање транзиционог периода у домицилној историографији никада није заживело, упркос изузетним дометима везаним за класично доба. Ова чињеница додатно збуњује с обзиром да су сами почeci представљали пионирске кораке светске османистике. Проучавање транзиционог периода може се свести на дело Радмиле Тричковић, једног од првих истраживача османског доба транзиције у свету. Анализа њеног научног опуса подељена је на докторску дисертацију, магистарски рад и низ посебних чланака и тематских целина у оквиру историја градова. Иако Хејден Вајт нуди добар пример приступа делу једног историчара, судити о историчару који није стекао заслужено место у аналима једне националне историографије чини се само по себи као неетички подухват. Зато су волуминозна издања многих монографија знаменитих историчара која су несумњиво захтевала познавање како турске литературе тако и османских хроника, настала у великој мери захваљујући једној османисткињи чије је име остајало изван граница метафизичког за савремене читаоце. Несумњиво је реч о чистом реконструктивизму, дословној примени позитивистичког метода, тексту који одише несигурношћу, низу чињеница уз значајно одсуство интерпретације. Исказана акрибичност и ниво хеуристичке утемељености сведоче о импресивом подухвату. Поступак поновљеног истраживања показао је да готово нема фонда који Тричковић није прегледала а да су даља истраживања могућа на основу детаљнијих истраживања, која су утемељена и на самој количини архивског материјала. С обзиром да је најтемељније истражен период XVII и нешто мање прве половине XVIII века, друга половина XVIII века је слабије покривена, те се нова истраживања чине не само оправданим, већ нужним.

Занемарујући сам хеуристички поступак, посебно осетљиво питање представља интерпретативни оквир. Савременог истраживача највише мучи заснованост тезе о Београдском пашалуку, термину који се усталио у науци, без икаквог упоришта у изворима а који Тричковић користи у наслову своје тезе. Тај несклад се осећа у самом тексту и чињеници да ниједном није покушала да одбрани тезу о формирању Београдског пашалука. Покушавајући да чињенице проистекле из рада са изворним материјалном уклопи у унапред дефинисане оквире и коначно наслов докторске тезе установила је разлику између Смедеревског санцака и Београдског пашалука, дефинишући потоњи серхатом. Тиме је нанела непроцењиву штету савременој историографији. Санцак је тиме постао

недефинисана територијална јединица, због чије илузорности се историчари више нису враћали овом појму. Истичући да је серхат установљен после 1739, припајањем Нишке нахије остацима некадашњег Смедеревског санцака, није пружила никакве доказе овој тези.⁸⁰ Поменута фактографија је заправо тачна, с тим што је тако дефинисана територија имала свој назив у правно-политичком систему Османског царства, који се ни у површини, ни у имену није значајније разликовао од претходно дефинисаног формалног имена - Смедеревски санцак. Серхат, као појам је самој Радмили Тричковић послужио да исправи парадокс са којим је била суочена али и приликом изградње тезе о посебности уређења ове провинције. То је домицилна историографија примила без критичког осврта. Новија истраживања, која се овде презентују имају за циљ да покажу да се стање у Смедеревском санцаку није битније разликовало од остатка Царства нити је могуће у том смислу говорити о посебности уређења ове територије. Сви трендови османске децентрализације испољавају се на територији санцака током запањујуће кратког временског периода после 1739. Тиме је санцак са становишта историографије испољавао све битне факторе транзиционог периода, који старија, реконструктивистичка историографија није успела да нотира, услед непознавања разлике између класичног и транзиционог периода.

Најранији рад посткласичне дефтерологије Тричковић је обавила током шездесетих година XX века и презентовала га у својој магистарској тези.⁸¹ Имајући у виду, слабо научно искуство, магистарска теза је заправо превод сумарног дефтера из 1741, са одговарајућим коментарима. Иако је јасно да јој је био доступан и опширни дефтер, није му посветила никакву научну пажњу. Ову чињеницу је могуће уочити посредно, код дефинисања имена топонима, када се неретко осврће на опширни дефтер. Остаје изненађујуће зашто није сагледала и дердест дефтере, јер је само бројно стање тимара до кога је дошла крајње упитно. Није извршено позиционирање поседа на географској карти, што би представљало први знак неслагања са класичним поретком. Заслепљена неоранкеовским низањем чињеница, није проверила њихову оправданост. Изостанком интерпретације изостала је реалност резултата до којих се дошло. Ипак, за време у коме је настало,

⁸⁰ Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013, 159, 161, 187, 200, 330-332, 342, 457, passim

⁸¹ Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, Београд 1968 (необјављена магистарска теза)

реч је, вероватно о првом обрађеном дефтеру из посткласичног периода и једном од ретких сумарних дефтера презентованих домаћој научној јавности, чиме је значај за научна истраживања немерљив. Изостанком његовог публикувања, заувек је остао у сенци анонимности. У контексту Лауријевог диктума да се дефтери морају проучавати серијски, у даљем раду ће се први пут свих пет свезака пописних дефтера из 1741. третирали збирно, уз компарацију са првим дефтером који му је претходио. Тиме се, уз све проблеме поузданости дефтера, у складу са савременим научним трендовима, жели постићи сагледавање структура уређења правног поретка Смедеревског санцака указивањем на разлику нормативног и номиналног.

У низу научних чланака и деловима монографија Тричковић је обухватила знатан сегмент историје друге половине XVIII века. Поставља се питање, сврсисходности даљих истраживања. Треба указати да се утврђена фактографија не може битније променити, посебно код локалних процеса. Ипак, чини се да је начин интерпретирања, како је већ истакнуто, са савременог стајалишта у најмању руку споран. У оним радовима, попут *Београдских мухафиза*, или *Београдске тврђаве и вароши*, где преовладава фактографски приступ, на основу класичних дела османских хроничара, попут *Османских сицила* Мехмета Суреје или добро познатих Цевдет фондова *Архива председништва владе у Истанбулу* (ВОА); могућност ослањања и савремене историографије је изузетно велика.⁸² То је случај и са фактографијом у монографијама. Међутим, посебно би требало подвргнути ревизији одређена научна становишта о политичкој ситуацији у провинцији. Овај приступ је наизраженији у раду о *Читлучењу у Београдском пашалуку*,⁸³ где је изостанком ширих истраживања у ахкјам фондовима, указано само на основне трендове процеса који у Царству нису нови и који се везују за хронолошки оквир, касних шездесетих, почетка седамдесетих година XVIII века. Спорна је интерпретација о сукобима спахија и јаничара, само на основу новијих сазнања о реалном непостојању ових војних редова. Иако су фактички опстајали, као вид старог поретка, потребно је сагледати које се групације и какве политичке иницијативе крију иза формализованих статуса. Јасно је и да се политичка

⁸² Детаљније о архивским фондовима Архива председништва владе (ВОА) у Истанбулу /в./ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Yusuf Sarıncı, Yönl.), İstanbul 2010; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1996

⁸³ Р. Тричковић, *Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку*, Зборник ФФ, књ. XI-1, Београд 1970, 525-549

сукобљавања заостравају знатно раније него што је то Тричковић истакла. Тиме је читава теза о постепеном радикализовању ситуације у Смедеревском санџаку и константној борби кнезова за "обновом класичног поретка" заправо савремени историографски конструкт. Код приступа у монографијама се огледа слична теза, посматрањем етничке димензије сукоба, који је свакако био социјалног карактера.

* * *

У разматрању домета реконструктивизма у османистици истакнуто је прихватање чињеница и одбацивање интерпретација. Проблем настаје код дефинисања самог појма "чињенице," који Вајт своди на догађај а Едвард Халет Кар истиче да чињенице представљају теоријско-интерпретативни конструкт, дакле не постоје самостално. Овде је прихваћена теза Ричарда Еванса о историјској чињеници, као "нечему што се догодило у прошлости и као такво може да се потврди захваљујући траговима које је прошлост оставила за собом... она ту заиста постоји независно од историчара."⁸⁴ Уколико се реконструкционисти оптуже за фетишизам докумената, што конструкционисти неретко чине, задатак историчара се своди на реинтерпретацију. Историчари теоретичари, како их Еванс, помало подругљиво назива, изворе користе као "интерпретативно средство идеја."⁸⁵ С тога задатак историчара мора бити својеврсно одбацивање оба историографска правца: реконструктивизма, услед опасности да чињенице бивају остављене да говоре саме за себе, без икаквог интерпретативног оквира, чиме се искључује критичка теорија и одбацује могућност да је и сама представа прошлости са којом се истраживач суочава у виду чињеница настала интенционално; конструктивизма због његовог априористичког интенционалистичког приступа прошлости. Како онда проучавати историју и чему служи теорија? У досадашњим разматрањима представљени су актуелни теоријски модели и указано на ограничене домете застарелих теоријских приступа. Зашто онда веровати да постојећа теорија неће бити одбачена? Наравно да такве гаранције нема, али зашто теорију не прихватити као нужно зло а сваку

⁸⁴ Е. Кар, *Šta je istorija*, Čačak 2001, 12; Hayden White, *Response to Arthur Marwick*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 30 (1995), 233-246; Ричард Џ. Еванс, *У одбрану историје*, Београд 2007, 90-93

⁸⁵ Р. Еванс, *У одбрану историје*, 100-101

конструкцију коју са собом носи за почетну референтну тачку даљих анализа и деконструкција? Коначно, пред историчарем се у сваком случају налази текст. Потврђујући Евансову интерпретацију чињенице, није нам намера да се сагласимо са његовом "одбраном историје", већ да укажемо на разлику између хеуристичког метода, односно рада са изворима и историјске интерпретације, коју он одбија да види у теоријама постструктурализма. Сматрајући да не постоји нужна веза између текста историје и текста историчара, потоњи не негирају заснованост текста на доказима, односно чињеницама прошлости, већ саму претпоставку да прошлост постоји чекајући да буде откривена. Проглашавањем чињеница за доказе у својим интерпретацијама историчари успостављају параду значења, дајући јој, како то Барт истиче "ефекат стварности."⁸⁶ У том смислу и никако другачије, прошлост постоји као текст. Начин на који историчари организују наративни заплет, сведочи о облику језичког означавања чињеница којима располажу. Сваки теоријски приступ представља савремени конструкт, на исти начин као што наративизам који не уважава аномалије и неподударности, који не прати ефекат маргиналног (дакле деконструктивистички приступ), ризикује да остане низ неповезаних чињеница (наивни реализам) који означавамо термином реконструктивизма. Позивање на теорију и критички осврт на постојеће теоријске моделе служи управо као анализа претходних текстова и варијација могућих значења од којих је историјски извор први у низу.

⁸⁶ О Бартовом схватању текста и лингвистичког преокрета: Roland Barthes, *Image Music Text*, London 1977, 155-164; R. Barthes, *Criticism and the Truth*, London-New York 2007

3. СТРУКТУРЕ

3.1. ТЕРИТОРИЈАЛНО - УПРАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА

3.1.1. ИМПЕРИЈАЛНО ПРИЛАГОЂАВАЊЕ

У формално правном смислу, Смедеревски санџак је припадао Румелијском ејалету са седиштем у Софији. У складу са тезом Метина Кунта о јачању улоге покрајинских органа власти (беглербегова) са процесом децентрализације током транзиционог периода, потребно је установити разлику између нормативног и номиналног поретка. Нужно је истаћи да се унутрашње уређење Османског царства у формално-правном смислу током транзиционог периода није значајније мењало, али је систем неформалних односа временом постајао преовлађујућ. Услед тога је тешко установити реалну корелацију прокламованог институционалног уређења и фактичког стања. Тако је управна власт у једном санџаку номинално уређена правним системом самог Царства, које је предмет ове анализе, док је систем неформалних веза унутар разних интисап формација углавном тешко докучив. Сви видови формалне комуникације центра и периферије обављају се по устаљеним обрасцима, у оквирима строго формализованих бирократских образаца, те се ни у једном тренутку посматраног периода не може установити никакав правни вакуум, који би послужио као парадигма губитка власти централних органа у самој провинцији. Постепени модалитети промена ових бирократизованих форми, представљају једини показатељ империјалног прилагођавања, односно процеса означеног појмом децентрализације.

Постоји устаљено мишљење, чак и у самој научној јавности, о распаду османског поретка, о губитку контроле централне власти над провинцијом. Ограничавањем анализе на историјске изворе друге половине XVIII века за Смедеревски санџак добијају се изненађујући подаци. Ни у једном тренутку између

1739. и 1788. није забележен проблем кризе легитимитета. Напротив, количина жалби које су путем процеса апелације стизале Царском дивану сведочи о континуираном легитимитету, који је империји био свакако један од најважнијих задатака. Имајући у виду компликованост процеса апелације и пре свега његову ризичност, број од 30-50 жалби годишње током истраживања, чинио се импресивним.⁸⁷ Под претпоставком да појединац ипак није могао слободне воље и самостално да тражи милост султана, поставља се питање настанка поменутих бројних жалби. У досадашњим студијама овог питања, истицана је заштита коју је рајетин морао уживати. Чињеница је и да само састављање правне форме није било нити једноставно нити бесплатно. Подносилац жалбе је морао лично и јавно устати у одбрану својих законитих права пред узурпатором, чиме је сопствени живот и иметак излагао потенцијалној освети. Уколико се покаже тачним тврдња о заштити, онда се сами друштвени односи на локалу додатно компликују. Питањем, чији су експоненти подносиоци жалби, почиње дуг и несигуран пут трагања о релацијама моћи међу самим становништвом. Сукоб интереса оцртава један трајнији процес - социјално раслојавање. У посткласичној дефтерологији, односно у самим дефтерима насталим током транзиционог доба, постоје забележени случајеви различите величине сеоских поседа. Тиме постаје јасно да је процес друштвеног раслојавања узео маха, како међу османском владајућом класом, тако и међу самим становништвом. Османска централна бирократија пажљиво је дејствовала у складу са реалним стањем на терену. Инсистирања на поштовању законитости и спречавању злоупотреба, појављују се као реминисценција форме, која је морала бити задовољена, више као дипломатички оквир него правна санкција. Царство се дакле никада није одрекло свог права на непосредну комуникацију са локалним становништвом, али више није реално и ефективно интервенисало у саме односе на локалу. Као што су позиви на успоставу поретка и сага о декаденцији у османским насихатнамама, само вапај поражених фракција, тако су фразе *fitne ü fesad* односно *zülüm ü ta'addi* постале последња нада поражених, према којима се централна власт није усудила одређивати. Зато су махом одговори на жалбе уз пуно разумевање и пажљиво опомињање да се злоупотребе не смеју толерисати, односно да морају бити најстроже кажњаване, сугерисали принцип поновног одлучивања. Тиме је форма докумената остајала доследна класичном обрасцу, истичући све елементе у

⁸⁷ Презентовани подаци се односе на ахџам дефтере. Требало би поменутој суми додати још 5-15 жалби годишње из фонда мухиме дефтера.

корист тужиоца, осим изречене санкције. Уместо ње, захтевано је понављање процедуре на локалу. У формалном погледу, реч је о преседану без премца у дотадашњој историји једног централизованог поретка, заснованог на принципима строге контроле центра над периферијом.

Како је функционисало Османско царство крајем периода транзиције добро осликава дефтерологија, односно посткласична дефтерологија. Како је већ указано реч је о феномену дефтера у хронолошком оквиру када њих више не би требало да буде. Како је потпуно јасно да је фискализам османске бирократије основа посткласичне дефтерологија, поставља се питање класичне форме посткласичне дефтерологије. Овде је потребно објашњење. Најпре пракса израде дефтера је постепено напуштена са окончањем класичног периода, када је постало јасно да се Царство не може ослонити на свој тимарски систем, да су спахије непоуздан војни потенцијал и да су временом опстајали као форма једног нефункционалног система. Приметно је да су дефтери после тога настајали само код новоосвојених територија, простом чињеницом да бирократија није знала за други начин утврђивања фискалног доприноса који се потенцијално може остварити на датом подручју. Зато су и сами дефтери унеколико мењали своју форму, осликавајући процес прилагођавања реалном стању на терену. За Смедеревски санџак је 1741. настао један од последњих забележених дефтера у Османском царству. По својој форми апсолутно је идентичан класичном примеру дефтерологије. Повратком одређене територије, попут Мореје, под власт османског султана, кодификован је затечени систем. Поставља се питање, зашто исти систем није примењен код Смедеревског санџака? Домицилна историографија је сматрала да је до тога дошло, указивањем на пример институције кнезова, посебно подударањем титулатуре башкнеза и оборкнеза. Потребно је истаћи да су кнезови османски изум а не хабзбуршки, сама институција није повезана са организацијом локалне самоуправе, већ системом пореске администрације. Ова институција служила је као последња карика у ланцу прикупљања пореза који је током посткласичног доба функционисао путем **илтизам система**.⁸⁸ Реч је о систему

⁸⁸ Под илтизам системом подразумева се начин прикупљања пореза у Османском царству од средине XVI века. Најпре је преко муката уведен закуп пореза на одређени временски период, који је од краја XVII века путем маликана прерастао у доживотни закуп. Тиме је прикупљање пореза препуштено приватницима који су на аукцијама нудили највишу своту новца. У пракси је то значило увођење пирамидалне структуре, где су закупе добијали најмоћнији државни достојанственици у Истанбулу, а онда кроз подзакупе одговорност и део интереса препуштали провинцијалним и

закупа пореза путем лицитација, који је елиминисао улогу локалне администрације власти и уводио посебну пореску администрацију, чиме су кнезови (кроз ланац подзакупаца) добијали значајнију улогу. Систем сличан кнежинском постојао је и у осталим крајевима Царства, под истим или другачијим именом. Питање аутономије се дакле, мора сматрати савременим конструктом. Иако је било захтева за формирањем канцеларија двојице башкнезова, држава никада сличну одлуку није донела. На основу досадашњих архивских истраживања не постоје докази да је и уређење у предустаничкој Србији било другачије. Сви органи власти који су настали у договору са санџакбегом, остајали су део личних аранжмана на локалу и могу се сматрати последицом децентрализације. Централна власт је задржавала принцип немешања, све док није оспорен сам легитимитет њене власти.

Поређењем начина израде дефтера из 1741. (TTD 17 и TTD 18) и раније доступног дефтера из 1574-95. (TTD 166, TTD 184), уочава се готово идентичан образац. Јасно је да је територијална организација и унутрашње уређење новоосвојеног Смедеревског санџака извршено у складу са дотадашњом османском праксом, односно у складу са правном нормативом која је у овој провинцији важила непосредно пре аустријских освајања (sic!). Ово објашњење даје једноставне одговоре о питању начина уређења провинције, али и даље не задовољава критеријуме класичне/посткласичне дефтерологије. Одговор би се могао налазити у самом дефтеру. Уколико се прихвати, у складу са традицијом фискализма, становиште о заинтересованости бирократије за токове новца, с обзиром да је природа дефтера одређивање новчаног еквивалента приноса са земље, односно вредности поседа, потпуно се исправним чини закључак да је сам дефтер кодификовао могуће приносе земљишних поседа. Акцент је на могућим приносима, управо с тога, што се око 60% забележених насеља води као халије, односно празна места. Сам број забележених насеља је изузетно мали, нарочито у појединим нахијама, посебно оним источно од Велике Мораве. Тиме је степен депопулације још израженији. Број места који се не могу убификовати, односно оних која данас више не постоје креће се у појединим нахијама од 40% до 70%. Јасно је да је реч о, цвијићевским речником, метанастазичким кретањима огромних размера. Пописивачи, другим речима, нису имали никакав поредак на терену који

локалним сарадницима. Mehmet Genç, *İltizam /u/ İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, (Ahmet Yılmaz ed.), Istanbul 2013, 154-158

би требало озаконити, већ пусту земљу. У дефтере су уносили процену пореза који би се на њој могао остварити. Фиктивност ових докумената је запрепашћујућа. С обзиром да сваки порески принос зависи од величине и квалитета земљишног поседа као и броја становника на њему, јасно је колико процењена сума може варирати од реалног оквира. Класичан модел самог дефтера репрезентује последицу депопулације огромног простора Смедеревског санцака, о чему ће подробније бити речи. Попис санцака рађен је на основу модела претходног пописа, са уношењем измена са терена које су могле бити установљене. С обзиром да је администрацију занимала искључиво потенцијална новчана добит, даљих пописа више није било.

Фиктивност поретка огледа се у даљем административном поступку, од којег је зависило како војно, тако и административно-управно уређење ове провинције. Израдом сумарног дефтера, територија санцака обухваћена пописом подељена је на тимаре/зеамете. Овде је употребљен еуфемизам, "територија обухваћена пописом", те је потребно нагласити да није дошло до пописа на целој територији санцака. Четири нахије (Ужице, Пожега, Осад и Ниш) су придодате санцаку, јер су и раније чиниле његов саставни део, а нису биле под страном влашћу. Управо зато није постојала потреба новог пописа. Тимарски систем, како се то види из одговарајућих поседовних дефтера (*derdest*) функционисао је без проблема током читавог XVIII века. Поменуте четири нахије представљају парадигму фискализма. Иако је дошло до административно-територијалних промена, није захтеван нови попис. Напротив, тимарски систем је несметано функционисао, с обзиром да није дошло до промена током којих би администрација остала без података о висини могућег пореског приноса. Са становишта централне власти знатно важније питање представљало је опорезивање по глави одраслог становника, него по земљишном приносу. Како не би било забуне, пореска администрација везана за земљу и помињани дефтери под појмом дефтерологије, односе се на османске пописне дефтере (*tapu tahrir defterleri*). Приноси остварени кроз порезе овде забележене припадали су спахијама. Опорезивање кроз потпуно другачије системе, путем дефтера *џизје* и *авариза* вршено је за потребе издржавања централних органа власти.

У савременој османистици Моли Грин заступа тезу о уступању поседа као награде за војну службу.⁸⁹ Ова теза се чини корисном у анализи даљег поступка администрација (после пописа и израде опширног дефтера). Поставља се питање зашто је држава одлучила да додељује тимаре, уколико је постало јасно да заузврат неће добити војну службу? Чини се да је она реално покушала да то и избегне. Чињеница да није у томе успела, сведочи о притиску који је вршен. Мора се узети у обзир питање ефективних војних снага на које се Царство ослањало током последњег рата са Хабзбуршком монархијом. Држава која нема сопствену сталну војну силу, мора се ослањати на најамнике. Како су спахије и јаничари постајали све мање ефикасни, тако су њихове позиције заузимале локалне милитаризоване формације у приватним службама. Најчешће организоване од стране имућнијих чланова друштва, па чак и оних који су заузимали истакнутије управне положаје на локалу, регрутовани су међу младим светом који је напуштао своја села, односно занате и давао се у потрагу за бољим средствима животних прихода. Рат је представљао њихову шансу, а свако потенцијално освајање прилику да се надокнада за службу пребаци са приватне иницијативе на државу. Притисак војне скупине, која је ратовала за државу и која прети побуном, уз подршку локалних достојанственика, морала је приморати централну власт да изврши расподелу тимара. Сама расподела била је ограничена да изузетно ниску униформну суму од 8 000 односно 10 000 акчи. И таква сума није се могла прикупити, јер је најмање половина додељених поседа у првом тренутку била запустела. Даљим приливом новог становништва долазило је до оснивања нових села, чиме се више није могао пратити однос старог-новог имена. Најчешће је уписивање новог села у дефтер покретано као приватна иницијатива појединца, који би за награду добијао приходе од истог. Међутим, како је ново село имало своје старо име, становништво је подвргнуто двоструком оптерећењу. Подржано од стране легитимног спахије покретало је жалбе које нису могле решити основни проблем. Тимарски посед није био довољан за издржавање спахије. Он сам је морао потражити додатне приходе приватном иницијативом. У томе је свакако већ имао искуства.

За разлику од локалних прилика, које су препуштане локалним властима, порези за централну власт су прикупљани по другачијим критеријумима.

⁸⁹ Molly Greene, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton 2000, 33-35

То не значи да у њима није учествовала локална администрација, напротив, илтизам систем је и овде био у својој пуној развијеној форми. Дефтери цизје и авариза су као основну територијалну јединицу познавали казу, уместо нахије и кућу (hane) као пореску јединицу. По свему судећи значајно више је вођено рачуна о овој врсти дефтера, односно о тачним популационим кретањима. Фискална транзиција, како је Линда Дарлинг дефинише, одиграла се на прелазу из класичног у транзициони период, а затим поново крајем XVII века.⁹⁰ Оријентацијом државе на порезе који су сматрани додатним, привременим у ранијем периоду, фактички је признаван ефекат инфлације. Треба нагласити да је овај начин опорезивања сматран изразито контрадикторним шеријатском праву. Упоредо са неефикасношћу класичне војне организације, држава је проналазила начине прикупљања додатних новчаних средстава којима је покривала своје трошкове. Децентрализација управо подразумева препуштање спахијско-тимарске организације приватној иницијативи. Приватници су на тај начин стицали новац и положај у локалним заједницама, чији би развој даље усмеравали. Везаност за централну власт представљало је њихов извор прихода. Подразумевајући да је остварени приход са тимара недовољан, држава је прећутно толерисала додатно опорезивање типа *tekalif-i şakka*, којима се издржавала локална администрација. Системи ванредног опорезивања постали су значајнији и ефикаснији метод фискалне добити од класичног модела, који је и даље функционисао као основа.

Фискализам османске бирократије, односно система управљања довео је до издвајања неколико категорија. Треба имати у виду да је илтизам систем довео до надметања на лицитацијама за великим територијалним јединицама које су додељиване у привремени (муката) или доживотни (маликана) закуп најистакнутијим државним достојанственицима. Они би своје фискалне јединице даље делили закупцима, они следећим, све до кнезова, чија је улога била непосредна дистрибуција пореског оптерећења међу локалним становништвом и само прикупљање пореза. Путем својеврсне пирамидалне организације, свако у ланцу закупа пореза је вршио улагања капитала, рачунајући на свој интерес - добит. Због свега наведеног фискална трансформација у Османском царству представља полазну основу за истраживања како социјалног раслојавања у османској

⁹⁰ Linda T Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden–New York–Köln 1996

провинцији, тако и повезаности појединих органа власти. Иако се не може са сигурношћу тврдити да је систем пирамидалних закупа и подзакупа пореза еквивалентан интисапу, односно патримонијалном домаћинству, није без основа Кунтова теза са почетка текста о повезаности формализованих улога унутар управног система османске администрације, где се беглербег издваја као носилац све ширих овлашћења и заступник подређених пред султаном, односно Царским диваном, као највишим управно-правним телом Царства. Ингеренције и функција санџакбега, испољавају све сличне особине пораста ингеренција у односу на друге органе власти. Ослањањем на личну повезаност са вишим органом власти, стварао је мрежу својих повереника унутар граница сопствене власти. Ингеренције санџакбега уколико пре не би се смеле сматрати ограниченим, напротив, оне су дефинитивно проширене.

3.1.2. СМЕДЕРЕВСКА ЛИВА

Употребом еуфемизма "империјално прилагођавање" начињен је покушај дефинисања статусних промена које је транзиција донела класичним институцијама. Појам санџак - лива и његово правно одређење нису мењани унутар институција система али је постепено у реалним оквирима долазило до редефинисања самог значења, што је позната пракса османског бирократско-правног поретка. У складу са строгом институционалном хијерархизацијом, санџак је управно-правна категорија османског територијалног уређења у оквиру ејалета - беглербеглука. Смедеревски санџак је током историје мењао припадност беглербеглуцима, али је у посматраном периоду остао под управом румелијског беглербега. Поменути "управа" постепено је сведена на административни оквир јачањем улоге санџакбега, чија је власт на подручју поверене му ливе постајала неприкосновена. Још једном је потребно вратити се на Кунтову тезу са почетка текста. Јачањем улоге беглербегова у претходним столећима процес децентрализације не само да није заустављен, већ је рапидно убрзан. Проширивање ингеренција власти санџакбега последица је тих тенденција. С друге стране, положај смедеревског санџакбега превазилази стање општих карактеристика испољеног процеса децентрализације, које се може пратити на примеру осталих санџака и није везано за саме ингеренције санџакбега, већ београдског мухафиза, још једне титуле коју је носила иста особа. Однос између функција и прерогатива санџакбега и мухафиза најексплицитније осликава промене у уређењу система пограничних провинција Османског царства и постепене милитаризација јавног простора без преседана. Мухафиз, кога је именовала централна власт, добијао је на управу и у посед (*tasarruf*) санџак, са организацијом јерлија и посебним локалним пореским системом, чиме су основе локалне власти утемељене на принципима личне оданости према мухафизу и његове независности у односу на остале локалне институције и више органе власти. Уређење санџака, пре свега тактички осмишљен систем паланки у оквиру дунавског одбрамбеног бедема, представљао је снажну оружану силу, довољну за одбрану утврђеног поретка власти. Статус мухафиза, као

војног команданта посаде није био у погледу војне доктрине хијерархизован. До постепене хијерархизације је долазило на основу додатних прерогатива, које је стицао најмоћнији мухафиз, у овом случају београдски. Због тога је титула санџакбега била значајна, иако потиснута и ретко формално истицана. Инсистирањем на војној титулатури, заповедник београдски се значајно дистанцирао од суседног видинског или софијског мухафиза, делајући независно на повереној му територији. Шта више, територија ингеренција београдског мухафиза проширена је изван граница Санџака, обухватајући нека утврђења у суседним санџацима, попут Зворничког (тврђава Шабац), Крушевачког санџака (посаду паланке Крушевац), као и Пирот (Şehir Köy) у Паша санџаку. Крушевачки и београдски санџакбег су били равноправни у статусном погледу (занемарујући титуле везира и број тугова), али је крушевачки мухафиз био подређен београдском. Централна власт је, по свој прилици, изазивала овакве конфликтне ситуације, репрезентујући своју власт посредништвом, које је постајало нужно.

Положај санџакбега, одређен је правним оквиром османског владајућег поретка и фактичким променама *моуенне дугее*, којима се империја прилагођавала и које су гарантовале њену дуговечност. Треба нагласити да не може бити речи о расулу, нити укидању класично устројеног поретка, институционалном вакууму и сличним претпоставкама, којима се пренебрегава начело легитимитета као основа идентитета поретка и структура на којима империја почива. Легитимитет власти на подручју санџака није био угрожен, како централних тако и локалних органа. С тим у вези је битно одређивање административне структуре Смедеревске ливе, самих спољних и унутрашњих граница, утврђивање свих флукуација значења појмова, наизглед општеприхваћених и познатих: нахија, каза, њихових граница и реалних егзистенцијалних оквира. Нестанком титуле санџакбега из свакодневне бирократске комуникације, у складу са барушастим стилем османске бирократије и китњастом традицијом арапско-персијског књижевног стила, није било довољно свођење интитулације на једноставну форму усамљене титуле мухафиза. Београдски санџакбег титулисан је у званичном обраћању виших органа власти двома титулама новијег порекла, везиром и валијом. Класични период препознаје везирску титулу резервисану за највише достојанственике центра власти, али је у литератури већ објашњена њена широка распрострањеност током посткласичног доба, те је њено сретање уобичајено и очекивано. Разлика у броју тугова није

сматрана важном нити вредном помена. Валијом је редовно титулисан беглербег, те се у ахкјам дефтерима све заповести (hüküm-ler) упућене њему ословљавају готово искључиво на румелијског валију (Rumeli valisi-ne). Титулисање смедеревског санцакбега титулом валије представља новину у османском бирократском систему.⁹¹ Инфлација титула временом их је чинила све мање битним а историографске генерализације проблематичнијим. У малобројним документима локалне провенијенције формулација Смедеревски санцак/лива готово да није употребљавана. Свакако, централна власт се обраћала редовно достојанственицима, али је у самом тексту, по правилу у првом реду наглашавано о ком санцаку је реч, те о питању припадности није могло доћи до забуне. Не би требало очекивати сличан вид наглашавања у локалним канцеларијама, јер је име представљало опште место и није га требало наглашавати. Међутим, сама интитулација у смислу изабране форме и титуле није занемариво питање, јер сугерише карактер самог поретка. Формулација "службенику београдског мухафиза" постаје често место, као што се уместо војних и цивилних титула попут "аге тобџија београдске тврђаве" све више уводи у употребу синтагма "ага тобџија београдског мухафиза." Организација јерлија, као помоћних војних јединица, била је од стране државе прећутно третирана као полуприватна организација самог мухафиза, што доказује и поменути интитулација.⁹² Изостанком статусних промена на локалу није се могло спречити реално померање тежишта власти са старих институционалних оквира османског класичног војног поретка (спахија и јаничара) на организацију јерлија. Доминантна институција локалних органа власти зависила је директно од померања центра моћи. Тиме је сам османски државни систем, кроз разне форме преименовања институција и давања нових значења традиционалном појмовнику, показивао изузетну флексибилност. Губитком значаја титулације санцакбега, поставља се питање шта се десило са самим појмом санцак?

Опште је познато да су синоними лива/санцак употребљавани једнако у османској бирократској пракси, с тим да је у одређеним раздобљима један од њих преовладавао. На самом пописном дефтеру стоји термин лива, док се у осталим видовима докумената користи санцак, због чега се потоњи појам може сматрати фреквентнијим. Питање учесталости употребе одређених термина може се чинити

⁹¹ BOA. A. DVN. MHM. d. 148/769; 153/306; 154/139

⁹² У том смислу су индикативна два документа из Београдске хазине у оквиру исте фасцикле потписана на два поменути различита начина. BOA.D.BŞM.BLH. 6/34

научно интересантним али што је посебно важно, оно не прејудицира правни статус санцака, као територијалне јединице Османског царства нити његово унутрашње уређење. Правни систем, о којем ће бити више речи у каснијим поглављима, јесте најважнији и једини меродаван механизам за утврђивање правног а преко њега и управног поретка. Истицање војних титула, пре свега мухафиза не предиспонира превласт војних над цивилним властима. Познаваоцима класичног поретка свакако је јасно да је војни и управни поредак до те мере јединствен, да је заправо идентичан. Питање посебности "Београдског пашалука" како се истиче у историографији, своди се на институцију серхата (serhad), чиме се пренебрегава везаност ове институције за освајања и почетке османске власти. У правном систему и колоквијалној употреби поменути термин је вековима изван употребе, а реафирмацију доживљава захваљујући историчарима класичног периода.⁹³ Ако би се појам крајиште на неки начин могао адекватно везати за период транзиције, онда би га требало ограничити на феномен границе у смислу одређења Фредерика Џексона Гарнера. Теза Вирциније Аксан о одбрамбеном дунавском бреду, у таквој констелацији добија пуни смисао. С једне стране правни поредак у пограничним санцама није доживео никакве промене, али је војна доктрина изискивала ефикасне војне јединице, које су такође устројене у сагласју са истоветним обрасцем примењеним на територији читаве империје, само знатно ојачана у смислу стратегијског потенцијала. Недостатак јаким војним формација на територији Крушевачког санцака, тврђава и паланки и подређеност смедеревском мухафизу сведочи о стању унутрашњости османске територије, где су за обављање локалних полицијских дужности биле неопходне само формације забита. Стратегијски потенцијал од Шапца до Смедерева са системом снажних утврда и јаким војних посада, не може се поредити са стањем према Банату, све до Голупца, где се због природе терена нису очекивале војне операције. Услед тога је систем утврђења и на самој територији Смедеревског санцака источно од Велике Мораве значајно слабији него на западу. Исто се може закључити и по питању насељености ова два подручја.

Територија Смедеревског санцака, као и сам формални назив нису одређени у савременој историографији, упркос већ добро познатим картама

⁹³ Истанута бугарска османисткиња Росица Градева везује систем паланки под контролом видинског мухафиза за систем крајишта. /в./ Rossitsa Gradeva, *War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century*, Oriente Moderno, Nuova Serie, Anno 20 (81) Nr. 1 (2001), 149-175

Београдског пашалука или предустаничке Србије. Нахија Ниш и југоисточна граница према Софији изгубили су траг у осамнаестовековним студијама. Иако се подразумевају саставним делом Смедеревског санцака све до Бечког рата, питање наводне промена имена је допринело заборављању старе традиције. Губитак већег дела територије Смедеревског санцака након Пожаревачког мира 1718. условио је придруживање преосталих нахија суседним санцима Зворничком у оквиру Босанског ејалета и Софијском, као делу Румелијског ејалета. Повратком изгубљених територија 1739. дошло је до обнове Смедеревског санцака у његовом ранијем облику, укључујући ту и отуђене нахије. Постојеће стање, укључујући унутрашње и спољне границе није мењано у реалполитичком смислу до аутономије Кнежевине Србије, иако се османска бирократија придржавала утврђене терминологије до стицања независности Србије. Тиме је и формално-правно Смедеревски санцак престао да постоји 1878. Саме границе санцака на северу и западу биле су већим делом одређене рекама, као природним препрекама, што омогућава тачно лоцирања демаркационих зона. Јужне границе, једним значајним делом се такође ослањају на реку као демаркациону линију. За територију према Видинском санцаку није могуће утврдити јасну линију раздвајања, већ се може говорити о граничном подручју, које ни у пракси највероватније никада није приближније одређено. С обзиром да нахије Ниш, Осад, Ужице и Пожега нису обухваћене пописом из 1741. а у питању су граничне области није једноставно лоцирати јужну границу, посебно према Крушевачком и Софијском санцаку. У значајној мери, помоћу дефтера цизје успешно је реконструисана област Ужичке нахије, што је уз познате границе околних нахија, омогућило решавање проблема и Пожеге. За преостале две нахије, посебно осетљиво подручје Ниша, новијих података нема, те се једино кредибилно може ослонити да шеснаестовековне дефтере.

Попис санцака и израда одговарајућег пописног дефтера представљају, у складу са схватањима османског правног система, правни чин којим се дефинише територијално-правни оквир. Свака расправа о променама државног уређења тиме се може сматрати излишном. У складу са дефтером из 1741, који је у формалној употреби, како је наведено, своју правну нормативу имао до краја формалне и фактичке османске власти на подручју Смедерева, унутрашње територијално уређење дефинисано је поделом на 21 нахију, од којих је 17 пописано, а 4 придодате

обновљеном санцаку. Егзистенција нахија, подела санцака на мање целине, питање управног система на нивоу нижем од санцака, границе и кохерентност територијалног устројства постављају се као доминантно питање структуре санцака. У датом контексту потребно је и детаљно преиспитати начин настанка пописних дефтера и њихову кохезивну структуру у покушају разумевања корелације извршених подела територије са затеченим стањем на терену. У досадашњим испитивањима, постављало се питање саме егзистенције територијалних целина нахија, доводећи до проблема готово солипсистичким питањем шта су нахије и да ли оне постоје?

Питање броја нахија у оквиру Смедеревског санцака представља једну од највећих контроверзи савремене историографије. Границе Смедеревског санцака, у историографији познатијег под називом Београдски пашалук, нису до данас дефинитивно утврђене. Територија „Београдског пашалука“ не може бити прихватљива са становишта података из архивске грађе. Потребно је указати на неколико различитих извора, који доприносе сложености постојећег питања. Пописни дефтер није обухватио, како је раније наглашено целокупну територију, али ни поседовни дефтер (*derdest*), који је настао у другој половини XVIII века, наизглед није од велике помоћи. Уз нахије пописане 1741, дописане су и четири поменуте нахије, за које стоји одредница да су из старог сумарног дефтера.⁹⁴ На основу поменутог, може се закључити да постоји укупано двадесет и једна нахија. У историографији је забележена размена територија између два суседна санцака - нахија Ужице и Шабац током шездесетих година XVIII века.⁹⁵ Питање је како се дошло до поменутог податка? Проучавањем ахкјам дефтера заиста се запажа да до тог периода нема помена о Шабачкој нахији као делу Смедеревског санцака, као и да се од шездесетих година редовно Шабац повезује са Смедеревом. С друге стране, уколико је заиста дошло до отуђења Ужичке нахије, поставља се питање зашто се у поседовном дефтеру за Смедерево она и даље води, чак и током осамдесетих година? Претпоставка о инертности бирократије не би могла бити сасвим оправдана, јер се до строго бирократизованих форми стриктно водило рачуна. За разлику од ахкјам дефтера, мухиме дефтери веома рано почињу да везују Шабац за

⁹⁴ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417 (Eski No. 426) str. 1

⁹⁵ Радмила Тричковић исправно Шабац 1749. лоцира у Зворничком санцаку, али употребом термина „Србија“ касније доводи до нејасноћа око припадности ове нахије. За дефиницију граница и области /в/ Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 32-33, 36-37; Р. Тричковић, *Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године /у/ Шабац у прошлости*, књига 1, Шабац 1970, 347, 361

Београд. Тако је поводом зулума зворничког капетана, над рајом у Шабачкој нахији 1747, послата наредба београдском валији Сајид Мехмед-паши. Већ следеће године забележене су исплате трупа осамдесет девете јаничарске орте у Шапцу, за шта је био надлежан мухафиз београдске тврђаве. Шабац се помиње и у другим наредбама београдском мухафизу, заједно са осталим паланкама у његовој надлежности.⁹⁶ Ужичка нахија/каза се још експлицитније везује за Смедерево, као његов саставни део у низу докумената, чак и седамдесетих година XVIII века.⁹⁷ Може се поуздано закључити да је Ужице било и остало саставни део Смедеревског санцака, док се за Шабац може доказати да је као тврђава потпадао под надлежност београдског мухафиза, статус који је имао и Крушевац. Није могуће поуздано утврдити да је читава нахија и формално била саставни део Смедеревског санцака. Судећи по одсуству података из ахкјам дефтера то није случај. Границе Смедеревског санцака одређене су пописним дефтером и нису претрпеле никакве промене до краја XVIII века.

⁹⁶ BOA. A. DVN. MHM. d. 153/306; 153/1362; 153/1223; 153/1224

⁹⁷ BOA. A. DVNS. AHKR. d. 25/1232; 26/242; 32/52

3.1.3. НАХИЈЕ

Нахије су као територијалне јединице у Османском царству представљале административну а никако управну категорију. Њихова унутрашња структура заснивала се углавном на броделовским језиком речено, географским категоријама дугог трајања. Реке и планине чиниле су природне препреке, које су издвајале одређену територију у компактну целину. Супротно очекивањима, није могуће довести у везу егзистенцију паланки као тежишта одређених нахија. С обзиром да је њихово позиционирање пратило критеријуме војне тактике у циљу постизања унутрашње безбедности, паланке су обично гравитирале према две или више нахија, односно налазиле се на ободима самих нахија. Као такве, ипак су чиниле централне безбедносне, стратешке и тржишне тачке самих нахија. Стиче се утисак да осим, бирократског критеријума, нахије као територијалне јединице нису имале другу сврху. Под бирократским критеријумом подразумева се лакше просторно сналажење. Простом логиком, бирократија је морала лоцирати одређени географски простор на имагинарној мапи огромне империје. То свакако не значи да нахије нису постојале. Напротив, њихова егзистенција не само да је евидентна, већ им се *sum grano salis* могу одредити гранична подручја. С обзиром да у раном модерном периоду не може бити речи ни о јасно исцртаним границама међу самим државама, чини се да је гранично подручје задовољавајућ технички термин. Временом се мењала величина одређених нахија, њихова гранична структура дакле, није била устаљена и непромењива. Област Браничева, која је у попису из 1486. имала сопствени дефтер, као оличење повлашћеног статуса бројног становништва, сведена је на изузетно малу нахију средином XVIII века. Реч је о популационим колебањима, која су пресликана и на питање унутрашњег уређења. Браничево се у дефтеру из 1516. помиње као нахија са прилично чудном унутрашњом структуром од неколико других нахија.⁹⁸ Читава ова компликована структура сведена је 1741. на свега 12 топонима (11 насеља и манастир). Поједине

⁹⁸ Е. Миљковић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004, 49

нахије, забележене 1516. нису опстале до 1741, попут Островице, Кучева, Некудима, Љубостиње, Маглича. Промена има и у односу на структуру из последњег дефтера (TTD 166, TTD 184) који бележи Тополовник, Лучицу и Пореч, који се не срећу касније. Понекад је реч о простој промени имена, као што је случај са Јагодином, која се среће као име нахије 1516, односно Левач 1741. Занимљив је случај Смедерева, некадашњег административног седишта санцака, кога дефтер из 1741. бележи као казу, док истовремено истоимена нахија не постоји. Како је Смедерево прва уписана нахија у дефтеру из 1516, тако је Београд заузео ту позицију 1741. Нажалост принципи рада саме администрације нису истражени на задовољавајућем нивоу да би се могли сагледати критеријуми поменутих промена. Различитост структура два последња дефтера представља доказ више да је 1741. дошло до реалног пописа вршеног на самом терену, те да дефтер није настао фиктивно, као проста копија претходног. Из проучавања дефтера постаје јасно да начин пописа а самим тим и одређивање унутрашње структуре није текло униформно и јединствено како се то обично мисли. С обзиром да су писари истом наредбом добили задатак да попишу огромну територију санцака Видин и Смедерево и ејалета Босна и да је посао извршен релативно брзо, није јасно како је он на терену обављен. У попису нахије Ваљево уочава се јасан критеријум низања насеља са истог географског простора, што и олакшава њихову убикацију. Тиме се унутар нахије могу установити мање географски омеђене територије са којих су се по свему судећи окупљали представници локалног становништва и спахија у складу са процедуром пописа. Нејасно је колико се такав простор може повезати са надлежношћу појединих кнезова. Уколико је Ваљево као географско средиште истоимене нахије представљало зборно место, логично би било претпоставити да је пописивач примао делегације и вршио забелешку редом којим би сами представници локала подносили извештај. Слично је попис могао тећи и у случају да су пописивачи обилазили сваку од поменутих области. Унеколико сличан поступак може се пратити и у нахији (Моравски) Рудник, са једним битним ограничењем, знатно мањом могућношћу убикације места. Она је свакако последица расељености становништва које се више није враћало у своја села, услед чега се имена таквих насеља нису до данас сачувала. Изазов изнетог логици пописа представљају две највеће нахије Смедеревског санцака, Лепеница и Левач. У овим случајевима не постоји никаква логика пописа, нити је могуће маркирати некакве посебне територијалне целине, извесна *ad hoc* груписања насеља приликом пописа.

Нагађања око потенцијалних разлога нису научно сврсисходна, промена писара, метода или другачија унутрашња структура?

Сваки попис османске територије садржи податке о казама или нахијама, условљавајући током дужег хронолошког периода значајне варијације у значењском смислу поменутих појмова. Без обзира на реалан значај, утврђена територијална подела се не може оспорити. Дефинисана нахија, којој је додељено име и одређена територија, без обзира на кохерентност простора несумњиво и неоспорно егзистира. Како је већ наглашено, територија Смедеревског санцака је значајно мењала структуру, репрезентујући промене унутрашњег простора и нестанак значајних и великих нахија. Није увек јасно шта је могло узроковати овакве промене. Најдрастичнији је пример поменута област Браничева. Средином XVIII века, њен војно стратегијски положај је изгубио на важности; била је ушанчена на граничном подручју два санцака, са slabим популационим трендовима и малом могућношћу непријатељских ратних дејстава. Томе треба придодати расељавање повлашћених категорија становништва напредовањем османских освајања још током класичног периода. Бирографија се руководила критеријумом теренске аутопсије, дакле дефтер мора јасно репрезентовати затечено стање на терену. Област Браничева је нестала природим процесима миграција становништва. Други пример је нахија Београд, са којом би се могао упоредити Железник. Јачањем улоге београдске тврђаве и вароши, пре свега у стратегијском смислу, довело је до премештања седишта санцака из Смедерева у Београд. Самим тим је установљена и истоимена нахија, која је заузела простор нахије Железник. Потоња никада није ишчезла из дефтера, као горе поменуте, али је задржала прилично необичну структуру, са свега неколико међусобно расутих насеља, док је Београд добио значајно залеђе. Руководећи се традицијом, једини разлог зашто уопште постоји нахија Железник јесте њена историја, никакав практички смисао њена егзистенција више нема. Узме ли се управо ова нахија као парадигма, јасно је да територијална целовитост нахија нема никакав формални значај. Као што је истакнуто, природно окружење и потреба прецизнијег одређења простора представљају једине параметре.

Поменути заменама улоге Смедерева и Београда, почиње дуг период стагнације деспотовог града на Дунаву, и области око њега, која задржава статус казе и у осамнаестовековном дефтеру, вероватно као почасти, без јасног формалног

или фактичког значаја. Очигледно да ни самим пописивачима није био јасан статус Смедерева, јер је сам град (тврђава и варош) припадао авалској нахији, док је залеђе обухваћено пописом нахије Ломнице, која припада смедеревској кази. Соломонско решење припајања Смедерева нахији од које је био физички одвојен, представља још једну потврду начина устројства нахија. Авала, са широким граничним подручјем према Београду није имала значајније војно упориште, осим Хисарџика (Гроцка), чији је стратешки значај, због близине београдске тврђаве рапидно опадао. Изузетно мала област, Ломница имала је свој центар у Хасан-пашиној Паланци (Смедеревска паланка), те је било логично другу по значају војну фортификацију у санцаку припојити Авали. У прилог овом решењу иде и широко гранично подручје авалске нахије на Дунаву.

Начин формирања нахија је пре свега традиционалан. Везан је за претходне дефтере, из којих повлачи називе топонима са покушајем њиховог усклађивања, колико је то могуће, са теренским испитивањима. Одступања која се јављају, репрезентују промене настале током историјских периода средњег или кратког трајања. Осим њих, у самим дефтерима запажају се тенденције које није могуће објаснити једноставним променама терена. У датом контексту потребно је поставити питање самог начин израде дефтера. Ово питање изискује стално враћање током студија дефтерологије. Оно, попут великог праска у физици, дозвољава приближавање решењу, али не и сагледавање решења у целости, превазилажење нулте тачке. Зашто дефтери настају и како, представља парадигму немогућег коначног одговора у студијама дефтерологије. Ипак, могуће је потврдити неколико основних постулата, са ограничавањем на Смедеревски санцак. Дефтер наиме, није један, састоји се из две свеске. Разлике у пореским обрасцима су значајне. Прва свеска, TTD 17 садржи основни порески образац, док је друга знатно богатија. Не би требало инсистирати на датим разликама, јер се унутар једне свеске могу наћи значајно већа одступања. Може се закључити да је реч о потпуно другачијим методологијама, што имплицира да је било више писара, од којих је сваки имао извесну слободу деловања. Она се огледа у попису кнезова у знатном делу нахија, али изостанку у неким другим. Тамо су пописивани чифтлици, који се не срећу у првим. Негде је код пописа становника јасно наглашавано да су дошљаци, али не у свим нахијама. Насеља у нахији Београд су уписивана са назнаком места поред њих. Код Лепенице је назначавано суседно

насеље само уколико становници првог плаћају порез у име другог. Формулација пореског оптерећења на другим местима мењана је одредницом "обрађују земљу". Често се могу срести обе одреднице заједно. Поставља се питање, колико је заиста писара обављало попис санцака и коначно, да ли је од њихових личних процена зависила и структура одређених нахија? Тиме се код дефинисања различите величине појединих области, фактор случајности доводи у колизију са тактичким принципима. Јасно је и општепознато да је величина територије казе зависила од бројности муслиманске популација, али узрочна веза величина нахија није доказана. Који су фактори утицали на екстратериторијалну припадност Смедерева авалској нахији, где су након те одлуке постојала два утврђења, док је у Ломници задржано једно? Устројство нахија Јагодина, Левач, Рудник и Ваљево је значајно другачије у односу на Пожаревац, Млаву, Ресаву, Хомоље. Све нахије пописане у ТТД 17 су прилично мале у поређењу са горепоменутима и налазе се источно од Велике Мораве. Ипак, неколико нахија, које припадају истом географском подручју и са истим карактеристикама смештене су приликом пописа у ТТД 18, попут Пожаревца, Голубаре и поменутих Браничева и Железника. Одговор на питање структуре нахија мора се потражити у традицији. Име нахија је задржавано где год је то било могуће. Може се закључити да се унутрашња структура неких области постепено сама урушила. У смислу квантитета, посебно се истиче Лепеница са 294 топонима (укључујући и манастире) као највећа нахија санцака. Поређењем саме структуре простора постаје јасно да је величина територије нахија западно од Мораве прилично уједначена. Разлике у бројности топонима јављају се због природе простора, географског окружења или фактора расељености становништва. Најважнији фактор у одређењу граница између две нахије јесте помињана карактеристика географског простора. Природне препреке, где год је то могуће реке а где није планински венци, физички су делиле простор и одвајале унутрашње целине санцака. Управо је због тога потребно преиспитати контролу диференцираног простора, која је морала бити један од важнијих фактора одређења структура подела.

Територија нахије обухвата јединствен географски простор, кога карактеришу посебне одлике природне средине. Тако одређена територија дефинисана природним границама, егзистира као својеврсна целина, без јасно одређеног управног апарата. Паланке, као најважније структуре унутар нахија,

ретко су географска средишта поменутог географског простора. Шта онда чини целину нахије а да није реч о географији? Приликом демографских испитивања уочена је већа насељеност сеоских подручја у близини паланки, што сведочи да је фактор безбедности имао значајну улогу. Исти принцип се запажа и код распореда паланки, које су стратешки позициониране дуж значајних саобраћајница. Целовитост нахије нема никакву улогу у распореду војних утврђења. Већа концентрација становништва резултат је процеса формирања градских насеља везаних за простор војног присуства. Како је већина паланки концентрисана уз обале река, где су контролисале прелаз скела, са позиција безбедности али и као поуздан контролни механизам пореске администрације, заузимале су заправо периферан положај. Услед тога се може закључити да је јако гравитационо подручје паланки/касаба, заправо било симетрично распоређено према најмање двама нахијама, што је разлог више за закључак о нефункционалности било какве реалне управне функције нахија.

Османски државни систем уводио је низ подела простора, које су се међусобно преплитале и поклапале, како би контрола центра над периферијом морала ићи преко посредника, што је један од сигурних метода успешне власти над империјалним простором. Томе у прилог иде географија паланки. Иако су Крагујевац и Ваљево централно позиционирани у односу на нахије којима припадају, седишта два суседна санцака, Београд и Крушевац имају периферан положај. Паланка Јагодина (Деве Багрдан), на северу нахије Левач, позиционирана је око шездесет километара северно од Крушевца. Читав простор између две поменуте паланке припада Левчу. С обзиром да на њему нема других војних утврда нити градских насеља, може се претпоставити да је значајан део становништва нахије Левач гравитирао ка Крушевцу. Порозност граница у локалној трговини била је изузетно велика. Локално становништво је лако прелазило одређене јасно успостављене баријере, мењањем места сталне настамбе, сеобама из запустелих у сигурнија и богатија насеља. Процес лаке промењивости простора, сведочи о флексибилности успостављених баријера. Границе нахија су морале бити фиктивна категорија, успостављена правно валидним документима, али безначајна са становишта локалне традиције, где су потпростори, попут тимара, чифтлика, кнежине, сеоске територије и коначно задруге и баштине биле јасније и опипљивије категорије.

3.1.4. КАДИЛУЦИ (КАЗЕ)

Утврђивање територијалне распрострањености каза незахвалан је посао, који османисти најчешће заобилазе. Одређење граница кадилука је поуздано могуће обавити једино помоћу дефтера цизје и у њиховом недостатку чини се немогућим. С обзиром на то да је сачуван део дефтера цизје који се односи на казу Ужице, неке закономерности и паралеле посебно код међузависности нахија и каза могуће је установити. Посредним путем, пратећи бројне заповести из ахкјам дефтера могуће је делимично реконструисати број каза и у нешто мањем обиму, оквирну територијалну распрострањеност. Као што је опште познато, величина и број каза у одређеном санцаку били су у директној корелацији са бројношћу муслиманске популације. Већинско становништво санцака било је хришћанско - српско, док је нешто муслиманског живља било стационирано у градовима. Нису забележена муслиманска села у дефтеру из 1741, што не значи да их касније није било, али у складу са показатељима из ужичке казе где нису забележена ни 1795, не би их требало очекивати. Ипак, појединачни или спорадични случајеви муслиманског живља у селима јесу забележени. Величина каза, није била већа од нахија и изгледа да се простор једних и других поклапао. Основно питање представља само значење појма кадилук у другој половини XVIII века, што се доводи у везу са променама положаја самих кадија, које процес децентрализације није могао оставити нетакнутим. Власт мухафиза на простору санцака, како је већ наглашено, била је апсолутна. Независност правног система тиме је морала бити угрожена. Иако за сада нема доказа о директном мешању локалних органа власти у наименовања кадија, јасно је да деловање кадија није могло бити изван контроле мухафиза и његових представника. Читав османски правни поредак показује извесну тромост, јасно се уочавају фразе у правним документима које упућују на преиспитивање и декларативно се залажу за заштиту поретка и поштовање канунских и шеријатских прописа. У реалном животу, овакве одлуке правног апарата значиле су одлагање одлука и немешање виших органа власти у локалне прилике, уместо да су представљале правну санкцију. Свака правна одлука морала је у теорији бити спроведена у пракси, односно сваки документ који се шаље у санцак морао је бити заведен у одговарајући кадијски сицил београдског кадије –

моле,⁹⁹ односно локалних кадија или наиба, уколико је реч о локалном подручју. Током посматраног хронолошког периода било би илузорно очекивати да мухафиз делује на своју штету, услед чега такав вид комуникације центра и периферије није никада предузиман. Једина подршка силе на коју се могао ослонити кадија били су мухафиз и организација јерлија под његовом контролом. Јединице забита су биле малобројне и исто тако слабо функционалне. Кадија је у реалним друштвено-политичким околностима морао деловати искључиво у садејству са мухафизом, без чије подршке није могао осигурати свој положај а вероватно ни сам живот.

Приликом анализе поделе санцака на казе, уочен је процес који у досадашњој литератури није забележен. У низу случајева помињу се кадије а затим и наиби, везани за исте топониме. Почетно објашњење претпоставља да централној бирократији (реч је о ахкјам дефтерима) није било увек познато реално стање и да су због тога грешили. Подробнија анализа докумената ипак указује на одређене трендове које би озбиљно требало размотрити. Прва збуњујућа формулација тиче се одређења самог делокруга рада наиба. Тако се у једном документу помиње "наиб нахије Левач" а у другом "наиб Јагодине."¹⁰⁰ Потоња класификација се може сматрати уобичајеном, јер се подразумева да је са седиштем у Јагодини, кадијски помоћник – наиб, заправо службеник одговарајуће казе, која једним делом обухвата и Јагодину. Како је у питању највеће утврђење нахије Левач, очекивало би се да сам кадија столује у Јагодини, нарочито због обима њене територије. Претходна формулација, "наиб нахије" је крајње чудна. Када би стајала форма "у нахији" могла би се можда тумачити као део шире казе. Припајање целе нахије одређеној кази, односно егзистенција више нахија при једној кази, када су у питању велике нахије попут Левча мало је вероватно решење османског система. У том случају се може закључити да је у питању грешка и да Јагодина мора имати кадију. Саме претпоставке да су кадијска места остајала упражњена, због чега су их наиби замењивали нису вероватне. Хронолошка разлика између поменутих докумената је веома мала, свега неколико месеци, а неправилности се појављују неконтинуирано. Трбало би нагласити да се често јавља и формулација "наибу казе" (Uziçe Kazası naibine hüküm ki).¹⁰¹ У том случају се потврђује постојање казе, чије се границе

⁹⁹ Титула моле, мувеле или муле почасног је карактера.

¹⁰⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/622; 6/857

¹⁰¹ Занимљиво је да се у самом тексту документа наводи да је подносилац жалбе спахија Бекир син Мустафе дошао из Ужичке нахије у Смедеревском санцаку (Semendire Sancagında Uziçe Nahiyesi'nde...). BOA. A. DVNS. ANKR. d. 23/256

највероватније поклапају са територијом нахија.¹⁰² Ова претпоставка би могла бити спорна када би у питању било само Ужице, али се принцип понавља, тако да се појављују имена свих нахија као казе или се именују наби односно кадије у њима, наизменично и без уочене правилности. Управо због овог веома хаотичног титулисања у документима, бирократије која инсистира на форми испред садржине (због чега је само разумевање докумената тешко), претпостављено је да је реч о бирократској непознаници. Наиме приликом писања одговора на жалбе пристигле Царском дивану, писари су могли у самим жалбама лоцирати подручје са кога је она дошла, санџак, нахију (можда казу), село. Највероватније се нису упуштали детаљније у питања тренутних позиција кадилука, или наба. То није било релевантно са становишта правне форме. Постоји значајан број докумената који се упућује кадијама вароши или касаба, поводом одређеног проблема у нахији (нпр. нишком кадији, поводом проблема са тимарима у селу Нишке нахије).¹⁰³ Са становишта централне администрације позиција нахије била је релевантнија од кадилука. Када су у питању документи локалних органа власти ситуација је нешто другачија.

Већина доступних докумената припада институцији дефтердара и финансијске је природе. Како је финансирање јерлијских формација најважнија улога локалне дефтерхане, природно је да се јављају термини војног карактера. Управо код таквих докумената каза је фреквентнији термин у односу на нахију.¹⁰⁴ Као и на примеру централних органа власти, употреба термина каза/нахија изгледа да није имала стриктан формализован статус, што указује да су границе каза и нахија морале бити истоветне. Само на тај начин више не би била битна стриктна формулација у документима, што је омогућило да се код адресирања користи термин каза или кадија а у самом документу локација покрива термином нахије. Фрагмент опширног пописа цизје за казу Ужицу односи се на територију која одговара истоименој нахији, што је уједно и најпоузданији доказ о територијалном пространству каза на подручју Смедеревског санџака. Најзначајнији кадија,

¹⁰² Упоредити са принципом успостављеним на Криту, где су на читавом острву постојале само три кадије (по један за сваки санџак), док су послове по казама обављали наби. Могуће да је овакво решење примењено због малобројности муслиманског становништва. Adıyeke Nuri, *Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and Other Documents on Crete, Turcica* 32 (2000), 447-463 /дугујем захвалност колеги Огњену Крешићу што ми је указао на овај случај/

¹⁰³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 20/898

¹⁰⁴ BOA. D.BŞM. BLH. 6/27

београдски носио је титулу моле, која је резервисана за ученије правнике, док су судске инстанце у рангу кадије постојале у свакој нахији, односно најважнијој паланци/касаби у нахији. По свему судећи, иако за то нема директних доказа у документима централне администрације, наиби, као кадијски помоћници могли су бити распоређени у служби заједно са кадијском или у паланкама нешто нижег стратешког значаја. Може се закључити да је кадијска власт постојала, осим Београда и Ниша и у Руднику, Крагујевцу, Смедереву, Ужицу, Пожеги, Ваљеву...¹⁰⁵ Највероватније да се у срединама где документи указују на постојање наиба, али не и кадија, које су уједно и мање стратешки значајне, попут Гроцке, Пожаревца, Голубаре и подручја источно од Велике Мораве, заиста деловали искључиво наиби.¹⁰⁶

Решењем питања територијалне организације преостаје испитивање формализованог статуса судијске функције на територији санцака. У мухиме дефтерима, у којима су претежно сачувани документи војне природе, могу се срести занимљиве формулације приликом локализовања одређеног подручја. Тако се помињање "становника казе по имену Ужице, која је подређена Смедеревском санцаку" (Semendire Sancağı müzafatından Uziçe nam kazada sakin...) среће у сличној форми и у ахкјам дефтерима. Међутим на следећем примеру "становништво нахија Рудник и Крагујевац, подређених Београдској кази у Смедеревском санцаку" (Semendire Sancağı'nda vakı' Belgrad Kazası müzafatından Rudnik ve Kraguyevçe nahiyesi ahali...) настаје потпуна забуна формалних надлежности и територијалног уређења.¹⁰⁷ У формално-правном смислу Рудник и Крагујевац нису били подређени Београдској кази, већ су и сами имали статус казе. Рудник се у документима османске провенијенције помиње у виду синтагме Моравски Рудник (Morava-ı Rudnik), док Крагујевачка нахија никада није постојала. Њен формалан назив је Лепеница. Може се закључити да је у питању језичко-бирокупатска непрецизност. Писар је под казом претпостављао кадију, јер би у том случају могао написати "крагујевачки кадија који је подређен београдском." Кадијска функција је у складу

¹⁰⁵ Постоје сугестије, да је током класичног периода на територији Смедеревског санцака било само четири кадије: Београд, Смедерево, Гроцка и Јагодина. /в/ P. L. İnciciyan, H. D. Andreasyan, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, No. 2-3 (1973-1974), 85

¹⁰⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/41; 2/96; 2/194; 2/239; 2/251; 2/266; 2/294; 2/339; 2/369; 2/413; 2/648; 2/701; 2/791; 2/864; 2/1068; 5/24; 5/147; 5/196; 5/484; 5/491; 5/508; 5/562; 6/145; 6/148; 6/369; 6/377; 6/456; 6/857; 6/896; 6/897; 6/912; 6/1097; 20/701; 20/791; 20/898; 22/622; 23/200; 23/256; 23/257

¹⁰⁷ BOA. A. DVN. MHM. d. 152/1585; 153/810; 153/932

са схватањем исламског права независна судска институција, а доношење правних одлука спада у делокруг кадијске аутономије. У идеалном случају кадији не постоји надређен кадија, иако постоји виша инстанца и формализован поступак апелације, који је и сама државна идеологија подстицала у складу са ортодоксним схватањем система праведности, као императив султанске власти. Са становишта централне бирократије постоји формализовани поступак бирократске кореспонденције. По питањима из унутрашњости Смедеревског санцака документи су упућивани најпре београдском кадији а затим и кадијама појединих каза. То није правило, јер је некада именована само каза у оквиру санцака, додуше знатно ређе. Како се у Османском царству знао тачан хијерархијски однос унутар уleme, београдски мола је уживао повлашћени положај у односу на све остале кадије унутар санцака. Тај статус имао је своје историјско утемељење. Не постоје документа која упућују на хијерархизацију правног система унутар санцака, али се на основу поменутих фраза у наредбама ахкјам и мухеме дефтера може поставити питање колико је била укоревана неформална хијерархизација? Мешање термина каза/нахија и именовање нахија по најзначајнијим касабима, седиштима кадијске власти, сведочи у прилог тези о нестанку формалних разлика између ових термина. Становници казе и становници нахије, синтагме које се често срећу у дефтерима представљају заправо само покушај лоцирања проблема на одређену територију унутар санцака, чиме се не уочава никаква битна разлика у свакодневnoj употреби ових термина. Претпоставком о зависности кадијске функције од стране свемоћног мухафиза, мора се узети у обзир и значајна хијерархизација кадијске структуре, односно нека врста подређености каза у унутрашњости санцака београдској кази. Уосталом османски термини у документима (*müzafat*, *mülhakat*) управо имају поменуто значење. По сведочењима проте Матеје Ненадовића, кадијска функција је такође подлежала систему закупа, који је вршио везир, односно мухафиз. То је јасна потврда директне зависности судске власти од извршне на подручју санцака, али уједно и доказ о хијерархизацији о којој је било речи. Све је било подређено власти везира – мухафиза, који је могао сменити кадију у сваком тренутку. Како Ненадовић наводи, кнезови су жалбу на кадијске одлуке подносили везиру, што је поступак без преседана.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 54

3.1.5. КНЕЖИНЕ

Кнежина је управна институција дефинисана османским правом. Канун о примићурима у Смедеревском сандаку разликује неколико правних категорија које је потребно дефинисати. Дужност примићура била је "служба чувања и штићења вилајета, помагање у скупљању државног иметка," јамчење за харач расељене раје и војна служба по потреби. Кнезови заузимају виши хијерархијски положај у односу на примићуре и директно су им надређени. После 1741. нема помена о примићурима, услед чега се може сматрати да је ова институција ишчезла и да су на територији сандака опстали искључиво кнезови. Под кнежином се подразумева територија у надлежности кнеза, док се под примићурском, односно кнежинском баштином сматра посед кнезовог домаћинства (задруге). У складу са правним прописима, титула је наследног карактера.¹⁰⁹ У историографији се усталио термин кнежинска самоуправа који нема адекватно упориште у документима османске провенијенције. Како је кнежина дефинисана правним прописима а кнежинска самоуправа савремени историографски конструкт, потоњи термин се не може сматрати научно верификованим, а његова употреба кредибилна.

У досадашњим истраживањима јасно је нотирана институција кнежине, али су њен територијални опсег и реалне надлежности остале непознате, упркос томе што је могуће реконструисати и сама имена многих кнезова. Прота Матеја Ненадовић представља драгоцен извор за проучавање начина функционисања кнежине и кнежинских обавеза. У својим *Мемоарима* помиње три ваљевска кнеза, док му је сећање за остале нахије спорадично. У складу са, додуше непоузданим и другоразредним изворима, кнезови су сами могли променити границе своје кнежине. Тако је кнез Алекса Ненадовић, чије је седиште било у Бранковини, уступио гранично село Рабас новоименованом љишком кнезу. На територији ваљевске нахије постојале су љишка, ваљевска и подгоринска кнежина.¹¹⁰

¹⁰⁹ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski spomenici iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974, 57-58; 88-89

¹¹⁰ Прота, *Мемоари*, 53, 56

Доступни архивски подаци чине се комплементарим са усменом традицијом, услед чега је потребно извршити покушај реконструкције територијалне организације кнежине а затим се детаљније позабавити њеним конкретним надлежностима.

Дефтер за Смедеревску ливу из 1741. бележи кнезове на ограниченем делу територије, с обзиром да није примењен јединствен метод пописа територије, о чему је већ било речи. Други фактор је ненасељеност, присутност значајно великог броја халија. На подручју осам нахија пописано је 33 кнеза (*таб. број. 1*).

Ред. бр.	Нахија:	Село:	Кнез:
1	Београд	Репиште	Јован
2		Бело Врело	Радован (Радосав) ¹¹¹
3		Борак	Стојко (Станоје)
4		Вишњица	Стојан (Јован)
5		Чаглан	Урош (Иван)
6		Велико Село	Маринко (Ристо)
7		Миријево	Стојко (Бојан)
8		Винча	Никола (Живан)
9		Доње Сланце	Сима (Нико)
10		Оршљан	
11	Авала	Унчар	Милосав (Никша)
12		Гроцка	Добривоје
13		Рајковац	Стојан (Милош)
14		Горња Бегалица	Мишко (Обрад)
15		Врчин	Стојан (Полгар)
16		Ритопек	Илија (Радосав)
17		Смедерево	(Веселин)
18	Железник	Барошевац	Михајло (Никша)
19	Бран(ичево)	Лесковац	Милоје (Игњат)
20	Голубара	Градиште	Јовица (Богосав)
21		Врбовац	Тодор (Јовица)
22		Доње Рубиште?	Мане (Никола)
23	Ломница	Остојница	Остоја (Милосав)
24		Лапово	Јанко (Аћим)
25		Згубешина?	Јован (Милосав)
26	Левач	Вишановац	Радосав (Марко)
27		Врба	Велинко
28		Крушевица	Митар (Нико)
29	Лепеница	Забојница	Никола (Ранко)
30		Доња Грошница	Боро (Стојан)

¹¹¹ У загради је убележено име оца.

31	Велика	Михаљ (Нико)
32	Гунцат	Миљко (Мишко)
33	Липница	Јован (Бошко)

таб. бр. 1: Попис кнезова Смедеревског санџака 1741.

Један кнез је пописан у вароши Смедерево, што је вероватно први помен кнеза у градовима. Може се претпоставити да је до тога дошло због померања сеоског становништва у град а не због реалне улоге кнеза у градској средини, што би било у супротности са постојећим научним сазнањима о функционисању османских градова.¹¹² На основу дефтера није могуће установити територијалну распрострањеност кнежина, већ само делимично бројно стање. Првобитна процена да су кнезови забележени у насељенијим селима, само је делимично тачна. Сходно стању у Београдској нахији, постоје демографски значајни топоними у којима није забележен кнез. Издвајају се два узрока наведеног стања. Кнежинска функција је наследна, бар у складу са дефтером, иако је стање у реалности зависило од воље мухафиза а сасвим могуће да је и кнез морао плаћати закуп за своје именовање. Присутност кнеза у одређеној средини условљена је историјским закономностима. На подручју нахије Београд уочавају се груписања кнезова, најпре два суседна места Репиште и Жарково, затим између Београда и Дунава, где се налази остатак насеља са кнезом. Овде је свака територијална структура кнежине потпуно разбијена, вероватно услед ратних операција. Једино је Борак нешто удаљенији од сигурносног појаса београдске тврђаве. У Авалској нахији се уочава јасна равномерна територијална распрострањеност села са уписаним кнезом, што није случај у другим нахијама. У Левчу су забележена само три кнеза, што је с обзиром на број топонима изузетно мало. Кнежина је по проценама из дефтера морала обухватати од 7 или 8 до 15 села, с тим да су се подручја мањих нахија, попут Браничева, Голубаре и Железника поклапала са територијом кнежине. У великим нахијама где је и број халија изузетно велики нису поуздано могли бити записани ни положаји кнежине. Услед тога се мора претпоставити да је њихов

¹¹² Требало би нагласити да су немуслиманци имали своје представнике у градовима. Упоредити са: Svetlana Ivanova, Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Century /in/ Provincial Elites in the Ottoman Empire (A. Anastasopoulos, Ed.), Crete 2005, 201-246

апсолутни број морао бити знатно већи.¹¹³ У складу са подацима из аустро-османског рата 1737-1739. кнез Жарко је у Левчу држао пет села. На истоку санџака у Пожаревцу је забележено четири кнеза, у тринаест села нахије Ресаве била су такође четири кнеза, у девет села око Смедерева три кнеза.¹¹⁴ Како се појављује и титула већил (vekil), а касније и кмет у наративним изворима, може се закључити да кнежина није могла бити толико малог опсега. Прота Матеја у Ваљеву спомиње три кнеза и може се поставити питање није ли реч о оборкнезовима, које османска бирократија почиње титулисати башкнезовима? Структура кнежинске самоуправе знатно је сложенија са израженом дубинском стратификацијом. Кнез је у селима имао своје представнике и одговарао је директно оборкнезу.¹¹⁵ Титула оборкнеза се постепено изгубила, вероватно зато што је османска пракса није познавала. Услед тога су ингеренције заменика – кметова и већила додатно снажиле локалну организацију кнежине.

Основне дужности кнезова проистичу из кануна. Османско царство је средином XVIII века начинило покушај вођења комуникације са локалним становништвом путем институције кнежине.¹¹⁶ Претпостављало се постојање забране државним функционерима да директно комуницирају са рајом, све у циљу покушаја спречавања наметања ванредних пореза, зулума и коначно ради отклањања опасности од чифтличења. На основу тих одлука улога кнежине је знатно проширена, чиме су кнезови стекли право преговарања око висине пореског оптерећења за све ставке типа *tekalif-i şakka*. Нема сумње да се посредничка улога кнезова приликом прикупљања пореза подразумевала.¹¹⁷ Ипак, нису остављени сами на локалу, јер је присуство муселима на истом подручју постајало све израженије. Њихова улога није у довољној мери расветљена, посебно питање реалне уплетености у илтизам систем. Проучавање дефтера указује да су муслимани из градова били власници одређене имовине, пре свега њива и

¹¹³ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, стр. 42, 43, 46, 62-67, 79, 82, 90, 92, 96-97, 103, 110, 117, 119, 120, 126-127, 140-141, 145-146, 151, 183-185, 189, 194

¹¹⁴ Тричковић, *Београдски пашалук*, 424-425

¹¹⁵ Ненадовић, *Мемоари*, 55

¹¹⁶ Тричковић, *Београдски пашалук*, 446-447

¹¹⁷ Улога локалних представника у османском бирократском систему може се пратити на територији читавог Царства. Упоредити са: Antonis Anastasopoulos, *The Mixed Elite of a Balkan Town: Karaferye in the Second Half of the Eighteenth Century*, /u/ Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halicon Days in Crete V (A. Anastasopoulos, ed.), Rethimno 2005, 259-268; Isti, *Lighting the Flame of Disorder: Ayan Inflighting and State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59*, International Journal of Turkish Studies, Vol. 8, No. 1-2 (2002), 73-88

винограда која је у виду муката предавана закупцима. С обзиром на изузетно мали број присутних муслимана у градовима непосредно после 1741. концентрација имовине и пореских закупа била је расподељивана унутар веома уског круга људи. Испољавајући изузетан интерес за контролом новчаних токова, од којих је зависила финансијска и војна моћ санцака, мухафиз је преко својих представника очигледно снажно контролисао читав илтизам систем, управо преко муселима. Кнезови су тиме морали бити упућени на муселиме и обрнуто, како би систем несметано функционисао. Постоје извесне индиције да су и дужности муселима, као и кадије издаване под закуп. Кнезови су преузимали дужност сакупљања редовних државних пореза, на локалу, његову редистрибуцију и старали се о извршавању постојећих прописа. Осим државних пореза, редовних и ванредних, њихова дужност је подразумевала и прикупљање ванредних пореза за потребе локалне хазине (*tekalif-i şakka*). Око њих је долазило до преговора са мухафизом, те редовног смањивања пореског оптерећења. Тиме је, по сведочењу проте Матеје Ненадовића пореско оптерећење по пореској глави износило осам до десет гроша. Јасно је да су кнезови, уз прећутну сагласност локалних спахија, успевали континуирано да сакрију реалан број становника у својим кнежинама, акумулирајући тиме значајан вишак капитала. Сам поступак преузимања задужења везаних за пореску администрацију, кнезови су преузимали пред кадијом, што је очигледно морало бити регистровано у сицилима. Кадија је на основу примљеног наређења (*бујурулдије*) саопштавао присутним кнезовима и спахијама висину пореске суме за одређену нахију. Кнезови су даље редистрибуције вршили сами међу собом.¹¹⁸ Унутар одређених кнежина су, по свој прилици, постојале уже територијалне јединице неформалног карактера. Кнезови су тиме, груписали одређени број насеља, углавном око верских институција према којима су гравитирала, ради лакше комуникације и контроле простора. На простору кнежине били су задужени за одржавање реда, односно одређене мање полицијске а често и судијске дужности. У ту сврху су имали мању војну пратњу, која је временом бивала све значајнија институција, посебно током везировања Хаџи Мустафа-паше.

¹¹⁸ Уколико су, као што сведочи Ненадовић, три ваљевска кнеза добијала задужења пред кадијом ваљевским, то представља још један доказ изједначавања територије казе и нахије на простору Смедеревског санцака. /в./ Ненадовић, *Мемоари*, 53-56

Треба нагласити да је право становништва за обраћање кадијском суду било неприкосновено.¹¹⁹

* * *

Административно уређење Смедеревског санцака не подудара се са постојећим историографским конструкцијама везаним за појам Београдски пашалук. Постојећа знања о Пашалуку нису обухватила истраживања османских архива, нити су се ослањала на дефтеролошке студије и основне принципе османског правног поретка. Ослањајући се на усмену традицију и ране радове српске историографије, предвођене знаменитим Стојаном Новаковићем, савремена историографија није редефинисала постојеће метанаративне конструкције о слабљењу османске власти и расулу османске државе. Територија једне империје нужно поседује кохерентност простора, према споља и унутра у једнакој или приближно једнакој мери. Порозност унутрашњих граница, без обзира да ли су у питању реалне географске међе или социјално-статусне категорије, зависила је од константних флукуација, којима је империја изложена у дужем хронолошком раздобљу. Пограничне провинције су биле знатно изложеније нагом губитку простора, који се често и бурно претварао у хаотично стање. Рат, као покретач тих бурних промена, условљавао је начин унутрашње дистрибуције моћи и расподеле простора. Институција мухафиза у поменутом контексту најјезгровитије указује на системе управљања који су у ранијим раздобљима сматрани невероватним. Унутрашња организација директно је зависила од спољне опасности. Распоред насеља и груписања становника према заштитним бедемима – паланкама, последица су спољних притисака, који су се осећали дубоко у унутрашњости Царства. Територијални оквир Смедеревског санцака и делокруг деловања београдског мухафиза нису истоветне категорије. Санцак је, како је дефинисано, правна категорија а власт мухафиза је зависила од краткотрајних околности на

¹¹⁹ Прота Матеја Ненадовић наглашава да је око 8-10 насеља гравитирало ка једној цркви и да је на том подручју постављан по један кмет. Можда се управо поменуто подручја помињу после 1741. као посебне кнежине. Тиме територијална распрострањеност кнежине није била случајна, већ условљена географским карактеристикама. /в./ Ibid. 52-53

самом терену. Разлика формалног и фактичког стања представља суштински елемент османског поретка у другој половини XVIII века.

Потребно је истаћи неколико сегмената који карактеришу постојећа истраживања административног уређења Смедеревског санцака. Територије санцака и пашалука, како је истакнуто нису подударне. Структура нахија је различита, како у односу на претходне дефтере тако и својим међусобним територијалним опсегом. Територије каза и нахија се подударају, делокруг кадијске власти је у пуној мери зависан од институције београдског мухафиза. Коначно, институција кнежине као правна категорија има своје утемељење у османском правном поретку, док је појам "кнежинска самоуправа" савремени конструкт. Територијална организација кнежине зависи од густине насељености и постојеће традиције, подудара се својом величином са организацијом неких мањих нахија/каза, односно у већим нахијама забележено је више кнезова. Границе кнежина није могуће поуздано утврдити, док су ингеренције и надлежности кнезова како формално-правне тако и стечене у договору са локалним властима познате у значајној мери. Важно питање уређења Смедеревског санцака представља теорија о посебности, односно о реформском пашалуку. Потребно је нагласити да се потврда још једног метанаратива савремене историографије не може пронаћи у архивској грађи. Административно-правно уређење и фактичко-формално стање није одударало од остатка империје. Једино се код појединих сегментата војног система уочавају извесне разлике, пре свега у делу ингеренција београдског мухафиза и јачини јерлијских посада у паланкама. Истоветан систем функционисао је и у Видинском санцаку, услед чега се не може говорити о уникуму. Саме промене су одступања условљена пограничним карактером санцака а никако његовим посебним управним устројством. Административно уређење Смедеревског санцака проистиче из правног система и у пуној је конгруенцији са истим.

3.2 ДЕМОГРАФИЈА

Није могуће утврдити кредибилну демографску структуру Смедеревског санцака у другој половини XVIII века. Разлог томе су огромна метанастазичка кретања, која су довела до значајне депопулације готово целокупне територије упоредо са константним приливом новог становништва. С друге стране, непоузданост бирократских прорачуна и све слабија реална контрола централне власти, чине исказане бројчане вредности о популацији ове територије фиктивним. По правилу, пописни дефтери представљају драгоцене изворе о демографској структури, захтевајући да почетак истраживања крене од њих. Други, свакако знатно поузданији извор требало би да представљају дефтери цизје. Може се закључити у том случају, да су пописни дефтери резултат почетне структуре, која због расељености становништва, никако није могла потрајати дуже. Реч је свакако о тренутној структури, преобликованој константним миграцијама током наредних пола века. Услед тога, исправније је говорити о структурама (са нагласком на плуралност појма), које карактеришу промењива популациона кретања. Додатну препреку демографским истраживањима представљају потенцијално повлашћене категорије становништва, које су остајале изван дефтера и самим тим трајно невидљиве савременим истраживачима. Сама могућност указује да заправо није реално доћи до егзактних прорачуна ни у идеалним случајевима. Услед тога се примењују различите процене и креирају модели, који могу послужити као оквирни параметри, али је степен њихове кредибилности крајње упитан. Требало би имати у виду да османски дефтери никако не представљају пописе становништва, у савременом нити било ком другом значењу овог појма (*sic!*). Навођење имена становника последица је начина верификације пореског система, који се заснивао на опорезивању територијалне јединице и домаћинства, односно главе породице која зависи од уступљеног комада земље.

Утврђивање популационих прилика у Смедеревском санцаку после 1741. на основу пописног дефтера не омогућава реалну слику и затечена ситуација

се може сматрати тренутном у тој мери да је морала бити измењена свега годину/две касније. Поступање администрације после повратка провинције под османску власт пратило је исти образац као и код других сличних случајева (Крит, Мореја), у циљу утврђивања реалног затеченог стања.¹²⁰ Може се закључити да до сличних поступака више није долазило. Иако нису пронађени адекватни дефтери цизје и авариза, не може се закључити да код ове врсте дефтера није било нових пописа. Они су могли настајати деловањем централне администрације или као иницијатива локала, јер се до првих година девете деценије XVIII века може говорити о константном повећању ингеренција локала на уштрб централне власти. С тим у вези би требало довести и процес чифтличења, што је повећавало број халија, односно расутих (perakende), беземљаша, који су остајали изван свих званичних статистика. Цизја је прикупљана у форми главарине, али је зависила од имовинског статуса, услед чега сиромашни (fukara), такође нису присутни у дефтерима. О влашком статусу је већ било доста речи у домицилној историографији, али би требало подсетити да се одређени крајеви Санцака могу сматрати влашким у смислу етничке припадности њиховог становништва, уколико се упореди данашња територија, имена и патроними са онима који се јављају у дефтерима. Приликом истраживања демографске структуре Смедеревског санцака издвојена су градска насеља (тврђаве са подграђем (вароши) и паланке) и сеоска насеља (села, мезре, халије). Процене структуре становништва анализирани су, колико је то могуће, хронолошким критеријумом.

¹²⁰ Упореди са: Elias Kolovos, *Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands* /y/ *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander* (E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, M. Sariyannis, Eds.), Istanbul 2007, 201-235; Stefka Parveva, *Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century* /y/ *Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th - 21th Centuries. Bulgarian - Hungarian History Conference Sofia 16-17 May 2012* (Eds. Penka Peykovska, Gabor Demeter), Sofia-Budapest 2013, 15-35

3.2.1. ГРАДСКА НАСЕЉА

У историографији су се усталили термини град - шехер (правилније шехир, тур. şehir) или варош и касаба за османска градска насеља и као такви имају универзални карактер.¹²¹ Архивска грађа о Смедеревском санцаку за другу половину XVIII века употребљава војне одреднице испред цивилних. То је свакако разумљиво имајући у виду карактер докумената и готово војно уређење које је владало у овој провинцији. С друге стране управо су војна утврђења, тврђаве и паланке основа модерних градова на овом подручју и њихово првобитно језгро. Како се подграђе, још од средњег века формирало уз тврђаве, тако се око паланки, утврђења на палисадама, наизглед крајње привременог али стратешки значајног карактера, невероватном брзином организује цивилни живот. Чак и у случајевима ратних операција, када долази до комплетног померања ових насеобина, могућност њихових наглих обнова делује готово запањујуће. С друге стране несигурност изазвана честим ратовима, утицала је на карактер кућа, које нису биле грађене од трајнијих материјала. Чини се да је ова својеврсна несталност допринела не само препознатљивом карактеру насеобина у Смедеревском санцаку, већ им је у складу са тим донела и адекватне статусне промене. Термини паланка и тврђава се односе на војни део насеобине, док се цивилни део, подељен на махале може називати својим устаљеним традиционалним називима. У самим документима се у таквим случајевима користи одредница "варош београдске/нишке тврђаве (Belgrad/Niš kalesi varoşi).¹²² Повезаност војног и цивилног дела османског града, слабљењем јаничарског оцака постаје све интензивнија. Јаничари као, готово само номинално војна категорија, контролисали су и подстицали у значајној мери градску економију. Војна економија, чак и у мирнодопским условима захтевала је огромне количине хране за исхрану стационараних трупа и животиња а исплате војника у новцу само су додатно стимулисале локално тржиште. Градови и паланке (касабе)

¹²¹ Николай Тодоров, *Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*, София 1972

¹²² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 5/196

тима су испољавали готово симбиотички карактер, са војним језгром око кога су се формирале цивилне махале. Значај војног присуства са све израженијим процесом децентрализације попримао је све истакнутије обележје. Структура власти трпела је сталне изазове у виду политичких иницијатива центру империје, жалби на нерегуларност поступака локалних власти, уз покушај преузимања контроле од стране незадовољних групација. На њиховом челу налазили су се формални припадници јаничарских орти или спахије, којима је држава додељивала привилегије рачунајући на овај латентан сукоб у којем је њена посредничка улога гарант саме контроле над провинцијом. Тиме је османски град постајао у другој половини XVIII века поприште политичких сукоба у којима су доминантну улогу имали војници или они који су тај статус номинално остваривали. С једне стране растућа милитаризација друштва заправо није имала толико далекосежне последице на саме текуће послове. Сукоби нису ескалирали у вид отворених непријатељстава све док је београдски мухафиз успевао да контролише јерлијске јединице, већ су иницирали груписања. Формирање интересних група омогућавало је иницијативе под заштитом припадности, чиме су појединци добијали могућност слободнијег јавног деловања, што се огледа кроз институцију интерполације центру власти. Независне институције, пре свега судска власт кадије и наиба постепено је долазила под контролу мухафиза. За разлику од осталих провинција у унутрашњости, Смедеревски санџак је у оквиру одбрамбеног бедема Дунава имао значајно веће војно присуство, устројено изузетно хијерархијски и под контролом београдског мухафиза, због чега се може сматрати да је реална власт санџакбега овде била јача и конкретнија. Институција градског кетхуде (şehir kethudası) се у тој мери не спомиње у изворима да се са разлогом може поставити питање њене реалне ефективности и функционалности. Градска насеља су тиме губила своју карактеристичну плуралност, остајући без значајнијег цивилног присуства у управи. Можда би се овим процесом могло објаснити изразито повећање жалби центру власти, као једини вид политичког деловања у овако милитаризованом окружењу.

С обзиром да је војно присуство одређивало карактер градских насеља, сама величина градова је зависила од бројности посада тврђава. Смедерево је, изгубивши статус центра санџака, постепено стагнирало и у бројности становника и економском значају. Тврђаве на Дунаву/Сави заправо су једини прави градови у

Смедеревском санцаку. Готово све остале насеобине имају статус паланки, изузимајући наравно Ниш, као стратешки важно чвориште на путу према престоници. **Београд**, као највећи град на територији санцака, претрпео је страшна пустошења током рата 1737-1739, изгубивши целокупно српско становништво. Повратак муслиманског становништва био је изузетно брз, као и поновно структурисање града на махале. Заузећем града дошло је до пражњења целокупне вароши у коју се ново становништво брзо уселило, док је једино у Савској махали остало симболично присуство српског живља. Оваква градска структура није се могла дуже одржати, иако је евидентно да све до 1741. није дошло до повратка српског становништва. Тај процес је отпочео нешто касније. После окончања ратних операција 1739. формирано је десет махала, од тога шест муслиманских, по једна јеврејска и ромска и две хришћанске. Београд је тада имао 2028 уписаних муслиманских житеља, 45 Јевреја, двоје Рома, троје хришћана у вароши и петоро у савској махали [таб. бр. 2]. Ратна пустошења, у складу са статистичким показатељима, остављала су озбиљне последице на урбану структуру Београда, мењајући потпуно његов карактер. Нова урбанизација сведочи о одуству старих вакуфских поседа Соколовића и Јахјапашића, који још нису били обновљени, услед чега је Београд више личио на новоосвојени град, изгубивши дакле и своју османску традицију и аустријски карактер који је стекао између два рата. Муслиманске махале, настајале су очигледно у складу са несистематичним приливом становништва, о чему сведочи и значајна неуједначеност у бројности насеобина по махалама. Запањујуће мала присутност хришћанског становништва пре је последица расељености него привилегованог статуса, јер би привилегије у том случају имало и муслиманско становништво. Сам карактер дефтера сведочи у прилог тези да су пописане, додуше несистематично и неуједначено и разне повлашћене категорије, кнезови и јерлијска посада многих паланки. Дуго одсуство српског становништва могло би се објаснити и заузимањем кућа од стране муслимана, као и емиграцијом предратних Београђана у Аустрију, услед чега је било тешко формирати нови градски живаљ. Процес обнављања трговине свакако је потрајао, али је заживео и у тим првим годинама, о чему сведочи, додуше мања, насеобина Јевреја. Имајући у виду да је реалан демографски потенцијал Београда био знатно већи, јер су уписивани само пунолетни мушкарци, број од десет до петнаест хиљада житеља Београда чини се доста ниским (ако се примени коефицијент 5-7, који подразумева величину породице у односу на уписаног

мушког члана) и морао је расти у поратном периоду. У другој половини XVI века, не рачунајући војне посаде, у 25 муслиманских, 7 хришћанских и једној махали муслимана Рома у Београду, живело је 813 одраслих мушких становника. Иако је до средине XVIII века број махала значајно смањен, број становника је ипак забележио реално повећање од скоро два и по пута.¹²³

Редни број	Назив махале	Број становника
1	Часне џамије Тургуд-аге	114
2	Часне џамије Али-паше Абди-пашазаде	198
3	Часне џамије дефтердара Пири Ахмед-ефендије	726
4	Часне џамије Атиф Мустафа-ефендије	654
5	Часне џамије Мустафа-ефендије	228
6	Часне џамије табахане	108
7	Џемаат Јевреја београдске вароши	45
8	Џемаат Рома	2
9	Џемаат хришћана вароши	3
10	Џемаат хришћана Савске махале	5
УКУПНО		2083

табела бр. 2: Структура махала вароши Београд

За разлику од Београда, **Смедерево** је имало 21 махалу, од чега 6 хришћанских. Иако је сам број импресиван, није могуће установити реалну демографску структуру муслиманског становништва јер оно није убележено у дефтер. Није могуће утврдити да ли је реч о промени методологије самих писара или о повлашћеним категоријама. Муслиманско становништво је извесно већ почело да насељава варош, што се види из самих назива махала. Док с једне стране имена попут махале Бали-бега или султана Мехмеда јасно сугеришу на традицију и вакуф Јахјапашића, односно на процес обнављања старијих грађевина; махале

¹²³ TKGM. TADB. TTD. No. 18, стр. 18-39; TKGM. TADB. TTD. No. 184, стр. 188-192

хације Фериде у вароши или Али-аге команданта чебеџија у тврђави, затим, аге азапа, сведоче о новим трендовима уређења османског пограничног града. Поменути симбиотички карактер војног и цивилног простора овде се огледа у својој пуној форми. Није јасно како се уопште простор резервисан за војну посаду могао називати махалом? Сличан процес запажа се, додуше селективно, широм Санџака. С обзиром да су у питању јерлијске јединице, регрутоване из локалног становништва, које нису биле везане за централну власт већ су зависиле од локалних прилика, може се поставити питање колико је бирократија њихов војни статус сматрала трајним? Подразумевајући јерлијску војну службу за привремену, бирократија их је третирали као и остало цивилно становништво, бар када је реч о попису. Чак и такав третман није био универзалан. С обзиром да је у Београду изостало уписивање јерлијских махала, јасно је колико је сам попис зависио од случаја и одлука самог писара пре него унапред задатих универзалних критеријума. С обзиром да је пописни дефтер базиран на проценама писара на локалу и да су примећена значајна одступања у методологији пописа, сви презентовани резултати морају се узети са значајном резервом.

Код једног дела муслиманских махала у Смедереву стоји да се налазе у вароши, док су друге смештене у тврђави (kale). Разумљиво је да су поменуте махале јерлија позициониране у тврђави али се тамо налази и махала хације Мустафе. Свакако да преовладавају варошке махале, посебно подразумевајући да ако није уписана локацијска одредница такву махалу можемо сматрати варошком. Ова претпоставка би могла бити упитна када је реч о хришћанским махалама јер се на једном месту помиње кнез. У досадашњој историографској пракси институција кнеза није забележена у варошима. Могуће је да је дошло до пресељења сеоског становништва у град, али се свакако поједина подграђа нису битније разликовала од сеоских средина. Посебно чуди одредница код 20 махала да су халије, односно ненасељене. Само је једна хришћанска махала, са поменутиим кнезом и укупно 101 становником убележена као насељена. Присуство јерлијских махала оставља изненађујућим појаву одреднице о ненасељености, јер је војника у самој тврђави морало бити. Како је код пописа паланки, али и у претходном дефтеру (TTD 184) код пописа војника стављана одредница џемаат, није јасно на шта се тачно односи појам махала у комбинацији са војним присуством. Појава одредница аге чебеџија/азапа и кетхуде у називима различитих махала сведочи да се под

термином махала никако нису пописивали војници. Посматрајући из другог угла, присуство наистакнутијих војних чиновца у именима махала, сведочи о њиховом огромном утицају на локалне прилике. Регрутовани војници су тиме имали снажну залеђину у самој вароши, што је степен локалне војне контроле над градом доводило до неслућених размера. Незабележена милитаризација градова свакако је остављала последице на повратак хришћанског становништва и може се само спекулисати која би улога кнеза могла бити у таквим околностима.¹²⁴

Демографски подаци за следећа два велика града, Ниш и Соко нису забележени у опширном дефтеру, с обзиром да цела нахија Ниш није била под аустријском управом, те није било потребе за пописом. Подаци везани за Соко, готово да се не помињу у документима централних органа власти.

Систем паланки био је распоређен у складу са војном стратегијом, на најважнијим саобраћајним путевима и на правилно одређеном растојању. Зато су, најчешће, позициониране на ободима нахија, којима су припадале и чије су гравитационо средиште представљале. Такав положај, одређиван где год је то било могуће уз реке, служио је заштити мостова, наравно обезбеђивању контроле протока путника и робе и сигурној наплати царине, од којих се војна фортификација делимично и издржавала. Број паланки у оквиру једне нахије је варирао и може се истаћи да границе нахија, управо због пограничне локације паланки, нису имале значаја. Околно становништво било је оријентисано на паланку, без обзира на формалне управне структуре. Готово све паланке, осим можда Гроцке (свакако због близине Београда) временом су прерасле у градове модерне Србије. У том смислу њихов значај је свакако израженији и потребно је приступити питању њихове генезе знатно темељније. Паланке, као војна утврђења нису новина у османском управном систему и позициониране су у складу са стратешким циљевима, следећи одређену затечену традицију. Међутим, касабе које су се око њих формирале, нису биле перманентнијег карактера. Док је само становништво често остајало посвећено пољопривреди, не разликујући се од сеоског живља, то свакако није преовлађујуће обележје касабе, посебно имајући у виду постепено настањивање трговаца. Рачунајући искључиво цивилно становништво (*nefs*) код неких је муслиманска већина била преовлађујућа и ту су

¹²⁴ TKGM. TADB. TTD. No. 18, стр. 97-100

хришћани концентрисани у оквиру најчешће једне махале са кнезом као својим представником. Међутим, нису малобројне паланке које су већински настањивали хришћани.

Паланка **Гроцка** имала је две муслиманске махале од којих је једино махала часне џамије султана Сулејмана била насељена са 31 жителем укључујући имама, док је махала Елчи Ибрахим-паше била ненасељена. Издваја се знатно бројнија хришћанска махала са 122 уписана на челу са кнезом Добривојем. Сасвим супротно, **Ваљево** је имало стабилну муслиманску већину. У осам махала, рачунајући једну махалу Рома муслимана, живело је 80 мушких становника. Осим Старе махале (Atik) и махале Алаца са по 29 житеља, затим махале Абу-Сине, узROME муслимане са по 6 становника у осталима је живела једна проширена породица. То умногоме говори о процесу формирања нових махала и насељавању градова после рата 1739, које је ишло прилично споро. Осим великих градова, Београда и Смедерева паланке дуж пута ка Нишу, као најважније саобраћајнице у санцаку имале су стабилан прилив муслиманског становништва. Касаба Ваљево, иако у близини Босне, сведочи о прилично спором процесу насељавања муслимана, док је уобичајено српско становништво у градовима и варошима, као и на сеоском подручју, каснило за муслиманским живљем. Исто се не може рећи за подручја где је муслиманско присуство било слабије или је једноставно изостало. У малобројним касабама источно од Велике Мораве, прилив хришћанског становништва био је бржи и систематичнији. Вероватно под притиском освајача, односно потребе формирања муслиманских градова и адекватне пренамене градских насеобина и њихових институција тој сврси, Срби нису журили са повратком. Зато је у Ваљеву забележено свега 12 хришћана, рачунајући и двојицу Рома у посебној махали. Тенденције сличне Ваљеву могу се приметити и у паланци (**Моравски**) **Рудник**, где је убележено 60 муслимана и 10 хришћана у "вароши" без било каквих других података. За разлику од великих касаба, које су својом затеченом инфраструктуром, омогућиле формирање бројних махала, вероватно у ишчекивању даљег прилива становништва, код многих касаба се примећује одсуство такве тенденције. Мање касабе су имале само једну махалу муслимана,

чије име није ни бележено у дефтер уз исто тако једну махалу хришћана, са честим свођењем читаве насеобине само на хришћанско становништво.¹²⁵

Карактер таквих насеобина, где у дефтеру стоји да је реч о вароши није могуће прецизирати, али свакако имајући у виду класично значење појма варош, поуздано се може закључити да је писар подразумевао неко друго значење и да није реч о варошима - градовима. Све чешће се овај појам почиње употребљавати као противтежа паланци и како би се јасно одвојио војни од цивилног дела једног насеља. У пописном дефтеру најчешће се због поменути разлике може срести одредница становништво (*nefs*). Проблем настаје код градских насеља која у тренутку пописа још увек нису имала војних посада нити муслиманског становништва. Уз једино хришћанску присутност, таква насебина, која још није могла бити подељена на махале, бележена је једноставно као варош. Стиче се утисак да сами пописивачи нису насумично употребљавали поменути термине и да су покушали да разлике у структури насеобина, које су затицали на терену верно пренесу у сам дефтер који су састављали. Поменути паланке су распоређене источно од Велике Мораве у пределу прилично удаљеном од главних саобраћајница, где су саме нахије биле значајно мање насељене. Овде је и војно присуство било спорадично и вероватно је у значајној мери долазило до ослањања на паланке са друге стране реке Велике Мораве и на утврђења у Видинском санцаку. Сама тврђава **Ресава** помиње се као ненасељена, док је најважнија насебина **Пожаревац** са 153 хришћана у пет махала. Иако називи појединих махала, попуте Горње и Доње сугеришу да је реч о горњем и доњем граду, поменути касаба је убележена само као "становништво Пожаревца (*nefs-i Rojarofçe*)," без икаквих сугестија о правном статусу. Оно што је посебно занимљиво јесте помен о пређашњем вакуфском статусу касабе, односно њеног становништва. У нахији Храм налазе се још две "вароши" - **Храм (Ипек)** са 24 и **Градешина** са 22 уписана становника, хришћана. Како је прва позната и као паланка и овде је термин варош коришћен у недостатку појма за затечену ситуацију, насебину без војне посаде и без класичне градске структуре. За разлику од паланке Ипек, о Градешини више нема помена као о градској насеобини. С обзиром на присутну тенденцију слабљења структура нахија на истоку санцака, може се претпоставити да је у самој нахији Храм једно утврђење било сасвим довољно. Наиме, перманентан тренд

¹²⁵ TKGM. TADB. TTD. No. 18, стр. 76-79; 261-265; 375-376

смањивања јерлијских посада и бројности паланки може се пратити током читавог XVIII века на подручју Смедеревског санџака. Није јасно, да ли је изостанак прерастања Градешине у савремено градско насеље управо последица укидања статуса паланке или је до самог укидања статуса дошло услед расипања становништва и слабљења стратешко-економске позиције.¹²⁶

Један број паланки у Смедеревском санџаку још увек није имао свој цивилни део. Реч је о касабима које то још увек нису постале. Као што је показано на примеру Градешине, касаба без паланки није могла да опстане. Насељавање је заправо кретало са доласком војске око које се почела формирати махала муслимана. Тај моменат је у настанку касаба заправо суштински. У неким документима централних органа власти, при пописима војних посада тврђава, помиње се локално порекло јерлија, које је везано за одређене паланке. Како пре 1739. на датом подручју није било муслиманског живља и како није забележена муслиманска популација у селима, једини основ за регрутацију јерлија јесу становници паланки. Јерлијска служба постаје тиме значајан фактор даље депопулације муслиманских махала, чиме заправо градске насеобине нису могле да остваре доминантан муслимански карактер. Како је међу јерлијама у тврђавама Смедеревског санџака било доста странаца из околних санџака, може се претпоставити да се регрутна база у самим касабима није битније повећавала и да никада није могла да задовољи потребе. Странци су тиме реалан фактор у санџаку још од његове обнове. Присутност Босанаца није значајно већа у односу на дошљаке (како је ову скупину можда и најправилније звати) из источнијих крајева, Видина или Софије. Каснија социјално-политичка трвења позната као "повратак јаничара у пашалук" потребно је сагледавати више у смислу службе коју су и за кога су обављали.¹²⁷

Три веома значајне паланке, пре свега у смислу њиховог стратешког положаја, Јагодина, Крагујевац и Баточина, испољавају готово идентичне карактеристике. У махали часне џамије у Вишњику у **Јагодини** или Багрдану, како се среће у неким другим документима локалне провенијенције, забележено је 60 мустахфиза и фарисана. У **Крагујевцу**, у махали часне џамије Мустафе сина Балибеговог, налазило се 45 војника истих родова, док је код **Баточине** изостао податак

¹²⁶ ТКГМ, ТАДВ. ТТД. No. 17, стр. 20; 73-76; 214-215; 231-232

¹²⁷ Погледати поглавља о војном уређењу.

о махали, већ се војска бележи под одредницом становништво (nefs). И овде је реч о двама поменутих родовима са 74 уписана. Термин становништво се помиње и код Крагујевца и вероватно добро осликава почетак јерлијске организације у санцаку. Може се основано претпоставити да се јерлије нису много разликовале од осталог становништва. Поставља се питање саме организације војне службе и цивилног живота њихових породица у оваквим случајевима. Уколико је заиста реч о махалама, онда се кредибилно може претпоставити да су војници живели са својим породицама. Као што случај јаничара и спахија најбоље показује, овакав вид војне организације веома брзо би се показао као неефикасан. У све три паланке присутно је, као што се може претпоставити у складу са до сада презентованим подацима, малобројно хришћанско становништво: у Јагодини 21, вароши крагујевачкој свега 4 и у Баточини 11.¹²⁸

Код свих градских насеља у пописном дефтеру убележен је одговарајући порез. Хришћанско становништво је плаћало испенцу и све остале пореске ставке као и сеоско становништво. Међутим, постоје одреднице о порезима за муслимане, са тачно прецизираним ставкама и количином; баштама (bahçe), виноградима (bağ) и воденицама, односно жрвњевима за млевење жита (asyab). Не може се поуздано закључити колико је градска привреда зависила од сеоске производње или колико су се уопште градске насеобине разликовале од сеоских по начину привређивања. Сасвим је могуће да је поседовање одређене имовине могло бити у широј градској околини. Као што није могуће очекивати да су млинови постојали искључиво на градској територији, исто се може закључити и за винограде. Ипак, постоји један интересантан случај, где се поменути порез прописује дефтером иако у тој паланци осим војне посаде нема података о другом становништву. Реч је о паланци **Колар(и)** са 45 мустахфиза и фарисана. Исти случај је забележен и код **Хасан-пашине Паланке**, која се води као ненасељена (halî az ge'auya). С обзиром да је локална хазина, обезбеђивала новчане исплате плата јерлијама, снабдевајући их дневним потребама хране за њих лично и животиње, поставља се питање природе ангажовања јерлија у привредним активностима. Новац потребан за плате јерлија обезбеђиван је из закупа локалних муката и маликана, што уноси додатан проблем. Јерлије су тиме обезбеђивале знатно већа новчана средства, монополизујући још један снажан извор новца и моћи на локалу.

¹²⁸ TKGM, TADB. TTD. No. 18, стр. 131-132; 177-178; 179-180

С друге стране, поставља се питање односа власника ове имовине и потенцијалног закупца одговарајуће мукате/маликане којој њихова пореска ставка припада. У селима су посредничку функцију између становништва и контрактора обављали кнезови, што говори о њиховој улози и у градовима, где се појављују. Међутим, никако није јасно ко је могао бити посредник када су у питању јерлије па чак и код оних паланки где су имовину поседовали обични становници - муслимани. Још једном треба нагласити да нема помена о активности институције градског кетхуде, што сугерише на изразито слаб утицај који је кетхуда могао имати. Може се претпоставити на основу посредних података, да су порезе који су додељени мухафизу прикупљали његови службеници: мутеселими/муселими или мубашири. То имплицира да је контрола над имовином јерлија била, бар док је власт мухафиза остајала јака, прилично снажна. Сам мухафиз је могао да остави већи део прихода са имовине самом власнику и да на тај начин плати његову војну службу. Овде се може увидети још један потенцијалан проблем у функционисању јерлијске службе. Такав вид плаћања службе лако је могао да доведе до одбијања вршења исте. Коначно, у прилог разматраној тези о начину живота јерлија, чини се да има аргумената не само за то да су јерлије живеле породичним животом у махалама већ да су имали значајну земљишну имовину. Оно што остаје нејасно, али уједно и суштински важно питање, јесте закуп пореза (iltizam). Уколико су закупци муката били припадници спахија или јаничарских орти, сукоб ових "групација" би могао бити кључни проблем стабилности на локалу, или можда пак начин успостављања равнотеже на који је рачунала централна власт? Бројне жалбе на локалне прилике и злоупотребу положаја упућене Царском дивану указују да је дата претпоставка веома реална.¹²⁹

Један број становника Санцака, углавном источно од Велике Мораве, био је оријентисан на реку и зависио је од риболова или организације речних флотила. Река је представљала њихов основни извор прихода, било да је реч о обезбеђењу речних скела или прикупљању пореза од риболова. Паланка **Равна** (Ћуприја) позиционирана је уз скелу Главног Моста (Köprü Başı), коју је штитила. Њен цивилни део насељавало је 40 хришћана. Значајнију улогу у функционисању управног система градских насеља хришћани су имали као крманоши (dumancı), познатији у историографији као шајкаши. Паланка (варош) **Гуверцинлик**, заједно

¹²⁹ TKGM. TADB. TTD. No. 18, стр. 128-129; BOA. A. DVNS. ANKR. d. 5/620

са вароши Добра, која му је припадала (махала?) представља најзначајније упориште шајкашких одреда у унутрашњости санцака. У првој вароши је уписано 57, док је у другој забележено 35 хришћана од којих код многих стоји одредница "dumanci". Читаву једну "варош", која се у локалним документима помиње и као паланка насељавало је повлашћено становништво са својим породицама. Њихов начин живота није никако изненађујућ, колико претварање једне стратешки значајне формације попут паланке у упориште хришћанских помоћних војних одреда. Судећи по аналогiji, суживот војника и цивила као да је представљао правило у организацији локалних војних одреда. Шајкаши су забележени у значајној мери на још једном месту, **Острву Крајина** (Стари Пореч), на Дунаву. Ова локација није позната, можда је реч о ушћу Поречке реке у Дунав, локација која заиста припада Крајини. У том случају није јасно зашто би она била уопште бележена у дефтер за Смедеревски санцак, с обзиром да је припадала Видину и у овом попису (1741.) била пописана као посебна територија. Знатно је вероватније да је реч о данашњем Острву код Костолца на Дунаву. Овде је убележено 94 хришћана од којих су многи пописани као крmanoши.¹³⁰

У само једном топониму забележена је посебна групација – рудари. Реч је о руднику **Ипеку** (Пећ, тур. Ma'den İpek), који није имао статус градског, већ сеоског насеља, односно посебне пореске мукате. Овде је забележено 48 хришћана, али није прецизирано колико је било рудара а колико осталих.¹³¹ Можда је помињање само једног рудника доказ колико је пописни дефтер ограничен као извор за проучавање демографских прилика на територији подложној сталним променама. Затечено стање се могло мењати веома брзо о чему сведочи и константан тренд смањења паланки на подручју Смедеревског санцака, присутан још од почетка XVIII века. Источни делови санцака остајали су изван система главних комуникација, услед чега је прилив становништва био изразито слаб. То је условило и оријентисање градске привреде ка успешнијим подручјима западних крајева. Градско становништво Истока све више је бивало монолитно хришћанско, што се одражавало и на организацију војних јединица, односно система безбедности. Војска и војни статус представљали су основу градске привреде вероватно у истој мери у којој и градске управе. Контрола над јерлијама, системом

¹³⁰ TKGM. TADB. TTD. No. 17, стр. 9-11; 199-200; 212-213

¹³¹ Ibid, str. 138-139

прикупљања пореза и вероватно системом судства репрезентовала је суверенитет и моћ санџакбега, односно београдског мухафиза. Даљим демографским променама после 1742. може се очекивати значајније јачање хришћанског елемента у варошима и касабама на Западу, са основном оријентацијом на трговину. Посебно битна чињеница остаје постепено спајање двеју функционалних целина паланки и касаба у једну, чиме је војни карактер система одбране неминовно слабио, али је истовремено јачала војна контрола цивилног живота. Појава кнезова у неколицини касаба остаје значајна недоумица, која се може тумачити њиховом улогом у илтизам систему. Начин, врста и облик пореског система у градским насељима, када је у питању хришћанско становништво се не разликује од принципа сеоског пореског модела, што наводи на закључак о потпуно произвољном и насумичном уписивању пореских ставки, са основним циљем усклађивања са већ унапред одређеном сумом. Разрезивањем пореза категоријама становништва које би се могле сматрати повлашћеним, као и њихово присуство у пописном дефтеру, указује да су они морали имати стабилне изворе прихода који су подлежали опорезивању. Осим основне, војне службе, ово становништво, муслиманско и хришћанско, оптерећено двоструким третманом, представља знатно сложенији елемент уређења градова током транзиционог периода, него што се то до сада мислило.

3.2.2. СЕОСКА НАСЕЉА

Проучавања демографске структуре градских насеља указују на малобројност стално насељених и посебно значајан изостанак хришћанске популације. Исто се може закључити и за сеоска насеља. Обновом паланки дуж фреквентнијих комуникационих праваца долазило је и до оживљавања живота у касабама. Управо супротан тренд се запажа код села, пустош настала током ратних операција најизраженија је у близини путева. Како код касаба није могуће установити шта се десило са хришћанским становништвом, јесте ли оно тренутно или трајно расељено; тако се за многа села, на основу промена имена топонима, могу са сигурношћу потврдити снажна миграциона кретања. Један део становништва померао се ка северу, Аустрији, док су се на место упражњених насеља, постепено насељавале придошлице. Дефтер за Смедерево (ТТД 17 и ТТД 18) не омогућава утврђивање насељености територије Смедеревског санцака нити појединих нахија и градова. У седамнаест нахија Смедеревског санцака обухваћених пописом 1741, уписано је 1398 насеља. За свега 570 (40,8%) насељених места постоје унета имена носилаца домаћинства (баштина). Број домаћинства у овим насељима је 6316. Посматрано у новчаној суми, од ових становника је прикупљено 4 025 360 акчи или 74,6% укупне суме. Из преосталих 828 насеља (59,2%) која се воде као пуста (халије), уписано је свега 1 370 816 акчи (25,8%).¹³² Уколико се исказана диспропорционалност повеже са чињеницом да су у питању мања места, нелогичности нема. Међутим, сваки покушај одређивања реалног броја становника наилази на проблем. Једини начин јесте утврђивање просечне пореске оптерећености по домаћинству на територији Санцака. Тиме се добија коефицијент од 637,3 акче. Даљом рачуницом је једноставно утврдити да би добијеној суми становника требало додати још 2 150 са територије где није вршено уписивање имена. Коначан број домаћинства тиме се повећава на 8 466. Уколико се примене већ поменуте формуле, коефицијент множења 5 и додатак од 20%

¹³² Највећи проценат насеља са уписаним именима налази се у нахији Ваљево (91,5%) а најмањи у Ресави (18,5%).

(perakende) добија се идеалан пресек популације од 40 476. Нажалост, примењена методологија је спорна. Одређена идеална пореска оптерећеност по домаћинству добијена је простим дељењем новчане суме са бројем уписаних. Како је висина пореза варирала у зависности од квалитета земље и низа других параметара, не може се установити закономерност у новчаној суми по домаћинству. Она се креће у распону од 33,8 акчи у селу Клечка (нахија Храм) до 5 900 у Јајинцима (Београд).¹³³ Просечна вредност је непоуздан показатељ који се не може сматрати научно веродостојним. Сваки покушај утврђивања бројног стања популације морао би бити изложен трима непознатим вредностима од којих свака може довести до искривљене слике реалног стања.

Посебно питање етничке структуре становништва није могуће лако решити. Као што је поменуто у самој вароши Београд готово да није забележено српско становништво. Осим муслиманског присутно је нешто Јевреја. Управо на овом примеру се види непоузданост дефтерологије. С друге стране, присуство муслимана у селима је спорадично. Готово је немогуће пронаћи скупине муслиманског живља у руралном подручју Санцака. Није могуће установити етничко порекло, како муслимана, тако ни хришћана у пограничном подручју. Посредни подаци сведоче у прилог тези да је доста анадолског становништва било присутно у самом Београду, што као војне трупе, што као трговци.¹³⁴ У дефтеру такве информације нису спецификоване. Један значајан део популације има карактеристике имена и патронима који одговарају влашкој етничкој скупини. Словенска имена није једноставно довести у везу са њиховом етничком базом, што може бити проблематично у пограничној зони према Софијском и Видинском санцаку. За остатак хришћанског становништва може се закључити да је у питању етнички српско становништво, имајући у виду Смитову примордијалну теорију порекла нација.

Значај дефтерологије за историјску географију је несумњиво велики. Кредибилно се може пратити континуитет постојаности одређених насеобина.

¹³³ Тиме се процењени број домаћинстава од 2150 заправо може кретати у распону од 232 до невероватних 40 556. ТКГМ. TADB. TTD. No. 17, str. 216; No. 18, str. 42

¹³⁴ Ахкам дефтери бележе жалбе из Београда које упућују трговци пореклом из Истанбула. ВОА. А. DVNS. АНКР. d. 2/33; Свакако би требало критички размотрити и тезу о пореклу дахија. Асма Моала указује на њихово анадолско порекло. Када је у питању порекло дахија у Смедеревском санцаку, може се говорити о анадолском пореклу искључиво у смислу лингвистичке етимологије. Asma Moalla, *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte. 1777-1814*, London-New York 2004

Такође се уочавају промене статуса; поједина места су забележена као мезре (опустела села), док је чест случај топонима који данас одговарају деловима ширих насеобина, док су у дефтеру уписани као самостална села. Некадашње насеље Вучидол у нахији Пожаревац, данас део села Петка, пример је таквог случаја.¹³⁵ Отежавајућу околност приликом убикације представља изразити невокализам арапског алфабета, неприлагођеност писаревог слуха особеностима српског језика и неколико преписа дефтера услед чега је често сам топоним мењан до непрепознатљивости. Посебан проблем се јавља код поређења топонима из опширног и сумарног дефтера. На примеру нахије Београд са 68 насеља из опширног дефтера, може се установити разлика од 8 топонима више уписаних у сумарни дефтер.¹³⁶ Даљим студијама ахкјам дефтера могуће је пратити захтеве појединих спахија за уписивањем одређених села у дефтер и давањем њима у лено, чиме се уз разматрање могућих злоупотреба, може установити да је после пописа долазило до даљих метанастазичких кретања становништва на посматраном подручју. Дердест дефтер потврђује ову претпоставку. Иако је настао у складу са подацима из сумарног дефтера на последњим страницама су присутни бројни накнадни уписи.¹³⁷ Ослањањем искључиво на опширне дефтере без компаративних студија осталих врста дефтера и без опширне анализе ахкјам дефтера није могуће установити потпуну слику броја топонима, врста насеља а самим тим и њихове демографске структуре.

На територији Санцака постојало је три типа сеоских насеља, села (и/или селишта), мезре (запустела села) и халије (упражњена села). Разлика између мезри и халија јесте у претпоставци да се категорија првих неће мењати, док се за халије претпоставља да су привремено опустела места и да ће се становништво убрзо вратити. У пракси се често дешавао сасвим супротан процес, услед чега формално одређење категорије насеља не би требало схватати категорички. На простору пописаног дела Смедеревског санцака (17 од 21 нахије) у складу са

¹³⁵ Убележено као *Üç Dol*. Прилично бројно село (33 домаћинства) у близини (*nezd karye-i*) села Петка, ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 17, str. 87

¹³⁶ У питању су насеља: Брусник, Кнежевац, Репиште, Бели Поток, Топчићој, Оршљан, Баћевац и Храниловац. /Упореди са:/ Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, passim

¹³⁷ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, str. 90-91

пописним дефтером из 1741. било је више халија него насељених места, као што је и величина и густина насељености појединих нахија значајно варираола (таб. бр. 3).

	Нахија	Број халија/мезри	Број насељених места	Укупан број насеља	Број становника
1	Београд	16	52	68	501
2	Авала	28	24	52	482
3	Железник	1	8	9	45
4	Браничево	4	8	12	130
5	Голубара	5	6	11	24
6	Ломница	9	20	29	381
7	Левач	157	44	201	412
8	Лепеница	130	369	499	850
9	Ваљево	8	121	129	673
10	Рудник	56	73	129	512
11	Ресава	46	27	73	230
12	Пожаревац	43	25	68	416
13	Хомоље	33	12	45	158
14	Пореч	21	8	29	297
15	Млава	77	31	108	352
16	Звижд	19	19	38	282
17	Храм	40	32	72	591
	СУМА:	693	873	1 572	6 336

таб. бр. 3 - Насељеност Смедеревског санџака по нахијама¹³⁸

¹³⁸ У табелу нису укључени војници, односно војне посаде тврђава и паланки.

Уопштено посматрајући читав простор санцака, разлика у бројности сеоских домаћинстава није била драстична, уколико се из процена изузму мезре односно халије. **Београдска нахија**, као прилично насељена, има низ места са свега неколико становника, попут Жаркова (Бело Врело) са пет баштина, Јајинци (1), Кумодраж (6), Ресник (7), Пиносава (2), Арник (4) итд. Знатно су ређа насеља која имају преко десет баштина, док је оних преко двадесет неколицина а преко тридесет су заиста ретка. Вишњица са 54 баштине је најнасељеније село поменуте нахије, затим Доње Сланце (32), Витинце (26), Сремчица и Велико Село (23), Чаглан (21).¹³⁹ Слична парабола се може успоставити са **Ваљевском нахијом**, као најуређенијом на простору Санцака. Овде је Каменица највеће село са 17 баштина. Што се саме унутарсеоске структуре тиче, она је прилично разнолика. Тако у Жаркову, кнез Радован (син Радосава), изгледа да није у родбинским односима са било ким од преостале четворице уписаних у дефтеру. Исто се може закључити и за кнеза Јована и осталу тројицу у Репишту. Како број уписаних у једном насељу расте, проширује се дијапазон родбинских односа, синови су уписани независно од баштине очеве. Нажалост, не би се могло дефинисати одређено правило, с обзиром да код пописног дефтера баштина није третирана у корелацији са задругом као приликом састављања цизје/авариз дефтера. Тако је неколико одвојених баштина, највероватније чинило једно задружно домаћинство, уколико је реч о родбинским везама. Управо због тога се може претпоставити да је код знатног броја села, реалан број домаћинстава – задруга, заправо још мањи него што има уписаних, што драстично смањује број сеоских насеобина. С правом се може поставити питање, колико уопште таква насеља, са 2-3 задружне куће, уопште могу чинити сеоску насеобину? Ситуација је свакако најдрастичнија у **Лепеници**, где се скоро две трећине насеља води као упражњено. Ова највећа нахија Смедеревског санцака, заправо је потпуно пуст терен са свега десетак села која имају више од двадесет баштина, од којих се истиче као највеће насеље Витановац са 39 уписаних. Имајући у виду број од 499 села у Лепеници, по просечној бројности становника она је заправо најненасељеније подручје. Насељенија подручја су углавном оријентисана ка паланкама или су стационирана у близини одређених значајнијих формација, речних скела, рудника. То је случај са Врбицом (близу данашњег Аранђеловца са 28 баштина) или поменути Витановцем као и Годачицом (35) недалеко од

¹³⁹ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, str. 40-74

Краљева. Доња Грошница (20) је у непосредној близини Крагујевца. Тиме се фактор безбедности намеће као изузетно значајан у демографским трендовима на поратном подручју, изложеном дејству нерегуларних војних формација. Прилив становништва у непосредну близину паланки, свакако представља њено привредно залеђе и сведочи о начину функционисања тржишта, које је своје главно подручје снабдевања осигуравало у непосредној околини. Управо је то разлог формирања изразито малобројних села са знатно бројним становништвом, која су у том сегменту надмашивала и поједине касаве заједно са паланкама.¹⁴⁰ Занимљиво је да су у **Рудничкој нахији** два села са убедљиво највише становника, Блазнава (40 баштина) и Страгари (78) концентрисана потпуно одвојено од остатка нахије, дубоко према суседној Лепеници. На целокупном преосталом делу нахије, свега 4 села имају више од десет забележених становника.¹⁴¹ У Рудничкој нахији је при том више насељених места у односу на халије, што је потпуно супротан тренд у односу на **Левач**. Овде су, велика села, попут Ланишта (32) и Колара (14), позиционирана у близини Јагодине, док је Бачина (41), недалеко од Варварина. Број халија у односу на насељена места је заиста огроман, док је уочена диспропорција вероватно најизраженија, што ову нахију сврстава у најтеже погођену депопулационим миграционим кретањима.¹⁴² Тешко је претпоставити шта се догодило са расељеним становништвом, с обзиром да се за неке мезре може поуздано утврдити да постоје и данас под истим именом. Значајан број халија је остајао ненасељен и у каснијем периоду, а сама имена се постепено губе. Код таквих случајева, становништво се трајно померало северније, изван граница Османског царства, док су даљим сеобама, празна станишта попуњавале придошлице. Немали број оваквих топонима именован је презименом породице која га је насељавала, чијим је одласком и само име места препуштано забораву. То иде у прилог тези да је на простору Санцака величина сеоских насеља непосредно после обнове Смедеревског санцака, најчешће сведена на задругу, односно да је брдовити терен данашње Централне Србије, условио типове села са некомпактном структуром, раштрканих насебина на већем географском простору. Услед поменутог феномена таква насеља су често заправо засеоци и некад није могуће установити престанак једног и почетак другог.

¹⁴⁰ Ibid. str. 177-260

¹⁴¹ Ibid. str. 342-382

¹⁴² Ibid. str. 131-174

Простор седам нахија источно од Велике Мораве, као да се својом организационом структуром и демографским потенцијалом потпуно разликује од остатка Санцака. У питању су мање, уједначеније нахије, смештене између реке и границе; значајних природних препрека, изван главних комуникационих праваца, према граници Видинског санцака. То својеврсно џепно подручје није сматрано за стратешки битно и сведочи о значајној дисперзији граничног простора, који није као у случају Дрине према Босни, био стриктно дефинисан природним препрекама, већ разводњен у доста широком граничном луку. У поређењу са Ваљевом, Београдом, па чак и Рудником, оне су значајно ненасељеније. Карактерише их, једним делом и другачија етничка структура, што се може закључити из личних имена и патронима. Иако се у раним југословенским османистичким студијама појам влах усталио као технички термин за одређене повлашћене скупине, мора се узети у обзир да су Власи, као етничка скупина, насељавали географски простор на коме се срећу и данас. То се највећим делом односи на територију нахије **Пореч** и спорадично **Пожаревац**, где се сусрећу типична влашка имена са завршетком на "-ул" попут Јанкул, Радул, Винкул, Брул, Данчул, Лопул, Гакул али и Браја, Данчо итд. Не може се рећи да су Власи насељени као посебна скупина. Они се срећу заједно са типичним српским именима у истим насељима, али се читаве породице јасно разликују од њих. Као посебна етничка скупина, у оквиру села која насељавају, чине мањинско становништво. Посебно су уочљиви у рудницима, попут Ипека (Ma'den İpek) и Црнке (Црнике) у поменутој нахији. Влашко становништво је малобројно и чини се интегрисано у локалну заједницу, јер је најчешће у питању једна задруга, односно неколико баштина, углавном у оквиру већих сеоских насеља.¹⁴³

Помињање задружног начина живота није случајно. Заснива се на малобројним сачуваним дефтерима џизје, у којима је и даље заступљен систем кућа (hane), који изгледа да није нимало насумичан. Ради лакшег прикупљања пореза османски систем џизје (такође и авариза и нузула) функционисао је по казама, уместо нахијама и препознавао категорију куће уместо баштине. Често се у недостатку опширних пописа џизје спекулише о величини куће. На основу сачуваног дефтера за казу Ужице из месеца мухарема 1210. хиџретске године (јул-август 1795.) могуће је реконструисати одређене обичаје живота хришћанског

¹⁴³ TKGM. TADB. TTD. No. 17, str. 36, 46, 89, 126-140

становништва у Смедеревском санцаку, пре свега величину и облик животних заједница. Османска бирократија је величину куће, као обрачунске јединице (која се иначе није употребљавала као пореска категорија у том тренутку и која је највероватније задржана управо због особености задруге) дефинисала у складу са родбинским односима, што не може бити случајно. Припадници куће су морали живети на ограниченом, никако међусобно удаљеном географском простору и делити пореско оптерећење, што је самим тим подразумевало и одређене заједничке обавезе. Величина куће је значајно варијала, како у броју чланова, тако и у висини пореског оптерећења. Последња чињеница је поуздан знак да и самим састављачима документа, кућа као пореска јединица није била значајна, већ су забележили обичаје живота које су затекли. У том контексту се може говорити о задрузи пре него кући. Сви чланови задруге су евидентно у крвном сродству, најчешће рођена браћа са доста често уписаном децом једног или више наведене браће. Тако су у селу Сирогојно, **каза Ужице**, забележене заједнице различите величине. Никола (од оца Лаза) живео је сам на својој баштини, вероватно са супругом и малолетном децом, као и Ташко (Марко)¹⁴⁴; Игњат (Митар) је живео са сином Јовом, Марко (Обрад) са два сина Андријом и Спасојем. Забележени су и случајеви задружног домаћинства двојице или више браће са синовима једног или више њих. Заиста су ретки случајеви у којима није могуће на први поглед уочити родбинске односе попут Илије (Велимир) и Митра (Горо).¹⁴⁵ Величина задруге варира од једног до највише 15 забележених заједничких мушких чланова, те није могуће претпоставити одређени просечан број који би се могао применити универзално на територију целог санцака. У последњем пописном дефтеру нису експлицитно бележена имена нежењених, услед чега се може рачунати да сваки убележени има своју баштину (која по дефиницији османског права прехрањује једног рајетина са породицом). Дефтери цизје бележе нежењене, јер се од њих уместо стандардних 120 акчи узима мање, најчешће 80, 60 или чак 40 акчи. У пракси свакодневног живота то значи да су појединци живели изван задруге у оквирима своје породице на сопственој баштини, било да су у питању отац и један или више синова. Пунолетством једног сина, чини се да су ова домаћинства само проширивана, останком сина/синова у заједници са оцем. Тиме је облик уређења

¹⁴⁴ У даљем тексту ће име оца бити бележено у загради.

¹⁴⁵ АСАНУ, бр. 14509/VIII - Д - 211, стр. 9

животних заједница значајно варирао, омогућавајући својеврсну трансформацију ка задрузи или њено напуштање.

Посебно је значајан начин опорезивања задруга, о коме ће бити речи у посебном сегменту о пореском систему, али је овде потребно сагледати тај феномен из угла карактера самих заједница. Удруживањем у задругу раја није добијала никакве пореске олакшице, јер је упркос употреби куће као пореске категорије приликом самог пописа, заправо у функционалном смислу било потпуно примењено појединачно опорезивање (evrak). Ако би се овај систем довео у везу са пописним дефтерима, реч је о баштинама. Опорезована је баштина, без обзира колико "баштина" је било удружено у задругу. Неожењени унутар задруге су такође подлежали разрезању пореза. Задруга никако није могла бити нужна категорија са становишта новчаних издатака према држави. Са порастом њених чланова, раст је бележило и прогресивно опорезивање. Због тога би се могло закључити да је карактер животних насеобина пре свега зависио од традиције. Прогресивним опорезивањем држава је терала рају да проширује земљишне поседе, односно, стасавањем нових нараштаја морало је доћи до повећања земљишног фонда којима је задруга располагала, како би била у стању да задовољи прописане пореске обавезе. Тиме је задруга у односу на инокосну породицу располагала знатно већим иметком. Може се претпоставити да је ширење поседа на неки начин "приватизовало" заједничке површине унутар села. Овај процес никако није могао да доведе до локалних сукоба, јер је густина насељености, како је већ истакнуто прилично мала.

У складу са дефтерима цизје, који су настали нешто више од пола века после пописног дефтера, може се закључити да је број становника ипак значајно порастао. У 75¹⁴⁶ насеља казе **Ужице** забележено је укупно 2795 домаћинстава у 1018 кућа (hane). Поменута каза заузимала је истоветан простор као и нахија, што је јасна потврда тезе о поклапању територија нахије и казе. У попису цизје нису забележена места северно од реке Ћетиње, која су припадала Пожеги и Чачку, већ искључиво јужно од Ужица. Тиме је каза оивичена границом према Дрини, до Кокиног Брода и Ивањице на југу, затим реком Моравицом, као границом према

¹⁴⁶ У дефтеру цизје уписано је 77 насеља. Како је село Горобиље подељено на три дела (који припадају Ахмед-аги, Ахмеду алемдару и Мирсад-аги), реалан број насеља је 75. /в./ АСАНУ, бр. 14509/VIII - Д - 211, стр. 17

Крушевачком санцаку до њеног ушћа у Западну Мораву, која је представљала јужну границу Смедеревског санцака према Куршевцу, обележена појасевима при нахије (Рудник, Лепеница, Левач). Забележени број баштина у овако дефинисаној кази Ужице у складу са пописом из 1795. чини преко 40% целокупног становништва Смедеревског санцака из 1741. Просечно је територију казе насељавало 36,3 домаћинства (баштине) по селу, односно 2,75 домаћинства по кући.¹⁴⁷ Значајно већа насељеност овог простора би се могла делимично оправдати старом структуром на већем делу територије казе, односно изостанком промена власти и значајних ратних операција. Ипак, поређењем нахије Ниш и апсолутних приноса који се тамо остварују на тимарским поседима, јасно је да не може бити речи о значајним разликама у структури становништва. Рат је могао оставити последице на демографске прилике, али су оне биле привременог карактера, што се мора имати у виду приликом студија дефтерологије. Одређивање просечних вредности може бити проблематично, посебно због лажне слике коју презентовани подаци могу пружити. Насељеност је у неким насељима знатно већа, док је у другим она релативно мала. Посебно је осетљиво питање проучавања задружног живота, јер одређени број инокосних породица битно смањује величину задруге. У питању су две крајности које нису поредбене. Број задруга варира, јер их је у неким местима више у односу на инокосна породична домаћинства, док је у другим случај обрнут. Нема никаквих разлога за претпоставкама о различитим традиционалним типовима села, напротив. Задруга преовладава на читавом простору али се појављују и инокосна домаћинства, за која се не може рећи имају ли у датој средини родбинских веза са другим задругама. Чињеница је да је задруга сразмерно броју чланова више оптерећена порезом посматрано у апсолутним бројевима, док је у релативном односу реч о истоветним сумама.

Посебну пажњу у селима привлаче расути (perakende) односно напуштена земља (haumane). На простору читаве казе присутно је 36 особа, које се воде као расуте. С обзиром да су опорезовани по стандардној стопи од 120 акчи сваки, сви наведени су морали поседовати имовину. Сасвим је могуће да је под термином хајмана забележен процес досељавања становништва, које још увек није стекло свој земљишни посед. У складу са османским правним системом, што је кодификовано и кануном за Смедеревску ливу, порез на расуте је плаћало локално

¹⁴⁷ Ibid, str. 1-21

становништво и та сума је ишла спахијама. Законодавац је полазио од претпоставке да преостало становништво мора преузимати обавезе оних који су своја имања оставили упражњена. Овде се под прецизно дефинисаном категоријом становништва појављује скупина која је у стању да сама намирује порез. У строго формално-правном погледу они нису расељени и могли би се третирати као досељени. Одређивањем пореског оптерећења и бележењем у дефтер цизје, администрација је највероватније подразумевала да ће досељени добити земљишни посед и бити у стању да редовно измирују своје обавезе. Досељеници су забележени у једном низу, због чега и стоји претпоставка да још увек нису уведени у земљишни посед а самим тим није дошло ни до организације баштина и кућа. Евидентно је да је неколицина њих у родбинским везама, пре свега братским, које је најлакше утврдити на основу уписаног имена истог оца. Може се претпоставити да су браћа вероватно касније настављала заједнички живот у оквиру задруге. Процес напуштања земље услед чифтличења је потенцијални узрок стицања статуса "расељеног", услед чега се над њима није могла применити правна норма о обавезном враћању на првобитни посед. Тиме су профитирале спахије које су према локалном становништву примењивале блаже мере и читлук сахибије које нису вршиле екстремне мере принудне наплате. Досељеници нису морали доћи изван казе, већ је у питању локално померање, од једног тимара ка другом, између оближњих села. Податак о броју расутих који је мањи од једног и по процента целокупног становништва казе, управо сведочи о локалном карактеру сеоба и ограниченом дејству чифтличења, у складу са очекивањима и сугестијама саме литературе и друге врсте архивске грађе. Посебно је научно значајно подвргавање ове категорије становништва опорезивању, што сведочи о сналажњивости локалне раје, која је успевала да честим променама статуса избегне укмећавање. Губитак поседа није значио пропаст становништва, које је сеобама успевало да поврати изгубљене повластице. Тиме се и коначни демографски потенцијал одређеног насеља мора у сваком тренутку сматрати крајње произвољним, изложеним константним флукуацијама. Број инокосних породица, могао би се довести у везу са поменутиим процесом. Иако би се очекивало пресељење целокупне задруге, из

ранијих сеоба, још од средњег века, познат је принцип раздвајања браће. Сам деспот Павле Бакић, добар је пример поменуте традиције.¹⁴⁸

Бројност популације казе Ужице у складу са подацима из дефтера цизје сведочи о размерама депопулације после 1739. на просторима Смедеревског санцака. Трајни губитак имена значајног броја топонима на централном подручју Санцака после последњег пописног дефтера из 1741. поуздано је сведочанство овог процеса који на просторима централне Румелије трају столећима. Конјуктуре глобалног опадања броја становника током XVI и значајног опоравка током XVII века овде нису узете у разматрање и сва проучавања су ограничена на локалне показатеље. Бројне жалбе Царском дивану са подручја Смедеревског санцака, које су пристизале све до средине деведесетих година XVIII века, као све учесталији и интензивнији феномен још једна су у низу потврда релокације становништва.¹⁴⁹ Сам пописни дефтер такође није остао имун на зачетке поменутог процеса. У свесци ТТД 18, приметни су дописи поред појединих имена, који сведоче да је реч о придошлицама.¹⁵⁰ Како је у питању феномен познат администрацији, не чуди онда одлука да се изврши попис халија, са потенцијалном добити у акчама, која стоји у дефтеру, јер се јасно рачунало да ће доћи до насељавања већ утврђених баштина. Феномен напуштања земље и остваривање перакенде статуса, изгледа да није био толико атрактиван локалном хришћанском становништву, коме је омогућена веома једноставна замена баштина. Борба за локално становништво овако уређеним нормативима, морала је бити, како то потврђују ахкјам дефтери значајан фактор политичких иницијатива и сукоба на локалу.

Ограниченост становништва на сеоско подручје и једном дефинисану баштину, као саставни део правног уређења класичног доба, потпуно је изгубило фактичку примену. Пописни дефтери забележили су још један карактеристичан феномен, везивање харачких обавеза једног села за становнике другог или потврде да становници једног села обрађују имања на територији суседног. Свакако је реч о истоветном процесу, тумаченом из две различите визуре, практичке и пореске.¹⁵¹ Наметање плаћања пореског оптерећења за неког другог није уобичајена

¹⁴⁸ Више о српској елити у Јужној Угарској /в/ Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому векова*, Сремска Митровица–Источно Сарајево 2006

¹⁴⁹ Видети одељак о Политичким иницијативама.

¹⁵⁰ ТКГМ. TADB. TTD. No. 18, str. 121, 127, 137, 141, 209, 213, 265, 352-353.

¹⁵¹ Ibid. str. 348-349, 352-353, 357, 373, 380, 395

карактеристика османског правног система, имајући у виду да је начин расподеле пореског оптерећења на локалу обављао кнез за подручје поверене му кнежине. Дефтер није прејудицирао облик локалне праксе нити је бирократија имала за циљ мешање у делокруг прерогатива кнезова. Забележене су особености карактера локалног живота, које овде јесу примарни предмет интересовања. Присуство значајног броја опустелих места (халија), омогућавало је становницима оближњих насеља да присвоје напуштене баштине, што је свакако лакши начин проширивања земљишног фонда од крчења шума или пашњака. Треба имати у виду да су многа тадашња насеља била, чак узимајући у обзир и средства комуникација, међусобно изразито близу позиционирана. Дати закључак произилази из чињенице да је низ топонима, која се данас сматрају саставним деловима многих села или засеоцима истих, током XVIII века, забележен као самостална насеља.

Већ током израде пописног дефтера забележени су и први чифтлици, додуше само код две нахије, Ваљева и Рудника. Процес израде дефтера никако није био унификован, услед чега се јављају бројне разлике у структури и карактеру ставки које се у њему појављују. Присуство чифтлика само у двома нахијама, никако не значи да их другде није било, већ да писар у другим случајевима није обратио потребну пажњу, као што је у поменутих двома нахијама превидео да упише кнезове. Укупан број чифтлика није велики, свега 15. Неколико је забележено у пару у оквиру једног села. Подаци о власнику, муслиману и месту његовог боравка изван територије нахије нису неуобичајени (нпр. Али муселим, становник Ваљева; Ахмед-ага из рудничке тврђаве; Ибрахим-беше), чак ни у случајевима када чифтлик поседује група муслимана. Посебно су интересантни чифтлици који припадају локалном становништву, хришћанима. Код два су уписани власници, Тодор (син Гордана) у селу Сушница, Ваљевска нахија и Митар (Симо) у селу Кујић у Рудничкој нахији, док је за село Прилике у Руднику као власник означена раја.¹⁵² Није познато како је дошло до изразито неуобичајеног формирања чифтлика локалног становништва. Као што указује дефтер цизје, процес раслојавања становништва у XVIII веку је већ значајно био одмакао. Присуство хришћана, локалне раје у својеврсној приватизацији земљишта и успостављање неке врсте колективног власништва представља крупан преседан и показатељ процеса диференцијације одређених група становништва, које су морале

¹⁵² Ibid. str. 279, 302, 306, 313, 335, 356, 357-358, 359, 361, 366, 368, 388, 400

имати одређен политички значај на локалном подручју. Поменути двојица других власника, Тодор и Митар су такође представљају интересантну појаву, с обзиром да су успевали да остваре бенефиције резервисане за припаднике аскера. Такав вид инфилтрације могао је бити остварен само значајним новчаним средствима, до којих су могли доћи као повлашћени представници становништва – кнезови или као трговци, што су највероватније и били. Процес чифтличења је мењао односе на локалу и што је најважније рапидно погоршавао сам статус локалног становништва, свдећи га на беземљаше. Учествовање хришћана у поменутом процесу значило је избегавање наметаног статуса и издвајање једног слоја имућне раје, које строго правно дефинисан статус није ограничавао, нити је имао икаквих реперкусија. Питање статуса и моћи на локалу било је повезано не само са унапред дефинисаним институционалним улогама, већ и са способностима деловања у локалним условима. Сама могућност формирања хришћанских чифтлика морала је бити повезана са миграционим тенденцијама, односно значајна депопулација територије није омогућавала везивање становништва за земљу, једном дефинисану баштину. Промењивост баштине била је пресудна у остваривању принципа слободе деловања, која је брисала унапред постављене баријере, чак и када су оне биле законски јасно одређене.

Потребно је поменути још једну карактеристику пописних дефтера. У једном малом броју насеља поред имена становника дописане су одређене личне карактеристике. Помињање старих и болесних, као и инвалида, не открива никакве новине важне за демографију, али сведочи о принципима османске бирократије и коначно разлозима извршења овог, последњег османског пописа. Ради даље обраде података, назначено је код ког становника би у дефтерима цизје требало смањити пореско захватање. Тако је Милија (Радосав) уписан на сопственој баштини у селу Добравица (нахија Пожаревац), са именом сина поред, наравно на сопственој баштини. С обзиром да је Милија стар и ћосав ('atik ve çolak), није прецизирано како би могао да обрађује баштину и задовољи пореске захтеве.¹⁵³ Иако за то нема конкретних доказа, вероватно је живео у задрузи са сином, услед чега се питање величине имовине и начина обраде поставља као кључно у разумевању начина сеоског живота и развоја привреде.

¹⁵³ TKGM. TADB. TTD. No. 17, str. 88; TKGM. TADB. TTD. No. 18, str. 372, 379

3.3. СМЕДЕРЕВСКИ САНЦАК У ПРАВНОМ СИСТЕМУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

3.3.1. ОСНОВЕ ОСМАНСКОГ ПРАВА

Османски правни систем заснован је на верском и обичајном праву: шеријату и кануну. Исламско право је представљало основу функционисања османске државе, док се обичајно право сматрало тумачењем (ictihad) одредби шеријата. У складу са исламском правном традицијом и ханефијском правном школом (mezheb), примењивано је тумачење, које је допуштало боравак хришћана и Јевреја као народа књиге (ahl al-kitab) на територији државе ислама (dar al-islam) и њихово обраћање шеријатском суду. Иако је у складу са сопственим обичајним правом немуслиманско становништво међусобне спорове решавало у оквиру својих заједница, пред црквеним судовима, никако није била ретка пракса обраћања кадији и захтевања формалног поступка пред шеријатским судом.¹⁵⁴ Царство је било засновано на принципу праведности (daire-i adliye), који је подразумевао дужност владара да се стара о добробити својих поданика, о чему помно сведоче османске хронике и насихатнаме.¹⁵⁵ У строго правном смислу, принцип

¹⁵⁴ Rossitsa Gradeva, *Rumeli Under the Ottomans, 15th - 18th Centuries: Institution and Communities*, Istanbul 2004

¹⁵⁵ Поредак у свету (nizam-ı alem) и правда (adalet) сматране су за основне дужности владара. Правда, у теорији, означава заштиту субјеката, поданика, од репрезентата државног ауторитета, посебно илегалног опорезивања. Основни циљ овакве политике састоји се у очувању и јачању суверене моћи и власти султана, као основе целокупне друштвене структуре. Свако нарушавање поретка сматра се неправдом (ziilm) која није усмерена само против поданика, већ против бога, услед чега се пропагира непромењивост владајућег система. Насупрот томе, насихатнаме, као политички трактати расправљају о разлозима декаденције османске државе подразумевајући под тим нарушавање идеалног поретка. Полазећи од претпоставке да се поредак света руши, аутори насихатнама запажају трансформацију социјалног система и већу друштвену покретљивост. Како истиче Рифат Али Абу Ел Хаџ, они пројектују своје идеализоване фантазије у прошлост, описујући прилике које нису постојале. Реч је о извесним елементима владајуће класе, појединцима или групи појединаца који су изгубили у борби за власт и који позивајући на реформе износе властити политички програм. /v./ *Legitimizing The Order. The Ottoman Rhetoric of State Power* (Hakan T. Karateke, Marius Reinkowski, eds.), Leiden 2005; Douglas A. Howard, *The Ottoman Advice to King Literature* /u/ *The early modern Ottomans, Remapping the Empire*, (Aksan, Goffman, eds), Cambridge

праведности омогућавао је доступност правног система сваком поданику османске државе. У теорији је обичан рајетин могао упутити тужбу кадији, односно одговарајућу жалбу Дивану (на нивоу санцака, односно ејалета) и коначно Царском дивану, као највишој управној и судској инстанци. Док се такво право у пракси сматра ограниченим разним видовима формалних и неформалних утицаја који су успостављали хијерархију друштвених односа, задатак овог истраживања јесте да покаже потпуни опсег, начин и принципе функционисања институције апелације. За разлику од претходних истраживања у османистици, потребно је детаљније сагледати све неформалне канале утицаја, који су потчињеном становништву омогућавали приступ правди. Колико год изгледало да је реч о децентрализованом управном систему, о чему се може расправљати и на основу одговора на жалбе које је решавала администрација Царског дивана, приступ правди не само да није слабио, већ је показивао изненађујућу виталност. Томе је доприносио како психолошки фактор, тако и идеолошка основа османског владајућег система, која је султана и његову милост смештала у средиште поретка.

Османско право је регулисало све аспекте друштвеног живота, укључујући и порески систем. Сваки порески намет у теорији је морао бити заснован на одговарајућој правној норми. У супротном је сваки поступак принудне наплате сматран злоупотребом (*fitne ü fesad*) која је означавана не само за најстроже кажњавани правни прекршај, већ и огрешење о султана и веру. Институција кадије¹⁵⁶ у османској држави имала је веома широка овлашћења, повезана са истражним пословима, са могућношћу издавања директних наредби субашама и контролном улогом према извршним органима власти. Иако је временом кадијска функција потпадала под утицај локалних моћника, на основу расположиве архивске грађе, може се кредибилно закључити да је систем кадилука и наиба остао очуван и редовно вршио своју поверену правну функцију. Дакле, нема никаквих разлога за сумњу да је османски правни поредак номинално функционисао без икаквих потешкоћа на територији Смедеревског санцака у посматраном

2007, 142-66; Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York 2005, 8-38

¹⁵⁶ İ. H. Üzüncarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1965; R. Jennings, "Kadi, Court, and Legal Procedure in the 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 48 (1978), 133-172; R. Gradeva, "The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarçık", *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, n.s. XVIII/1 (1999), 177-190; B. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Leiden-Boston 2003.

хронолошком периоду. Шта више, извори упућују на закључак да се принцип централне администрације заснивао на прокламацији суштинских елемената правног поретка, правној сигурности и отклањању злоупотреба. Коначна правна санкција кроз поступак апелације редовно је препуштана локалним судовима на поновно одлучивање. Ово својеврсно немешање у правна питања провинције, фрапантно по својој размери, представља суштину функционисања правног поретка, без преседана у претходној историји Османског царства. Тиме је децентрализација добијала своју суштинску правну форму, коју је тек потребно подробније испитати.

Још пре оснивања османске државе, развој исламског права (*fikh*) кренуо је путем диференцијације оригиналних пророкових текстова, Курана и суна од концепта закључивања по аналогiji (*kiyas*). Кијас је прихваћен као вид доношења правних тумачења на основу светих списа и у случајевима када они не регулишу одређену правну ситуацију. Тиме је придавана пажња тумачењима извора вере, поклањањем поверења самосталном мишљењу (*ra'y*) истакнутих правника. Ово тумачење извора вере (*ictihad*) омогућавало је већу флексибилност исламског правног поретка, који је Османско царство прихватило.¹⁵⁷ Исламско право, иако се ослањало на шеријат, развијано је заправо на принципима тумачења шеријатских норми. У том смислу је канун, прихваћен као уобичајена правна норма у исламском праву, иако је у пракси значајно одступао од њега. Постоје три категорије кануна: декрети које је са карактером закона издавао султан (под којим су подразумевани сви документи са формалном султановом овером); декрети који се односе на посебну област односно друштвени сталеж и опште кануннаме које су примењиване у целом Царству.¹⁵⁸ На основу кануна, односно кануннама за поједине провинције може се установити да Османско царство није било засновано на јединственом универзалном правном поретку, већ је у сваком санцаку примењиван посебан законски систем заснован на особеностима саме провинције уз пуно уважавање затеченог стања након успоставе османске власти. О томе сведоче пописне књиге (дефтери), са потпуно различитим врстама пореза, мерним

¹⁵⁷ Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1982, 60-61

¹⁵⁸ Иако истиче да између термина канун и кануннама нема разлике, Душанка Бојанић ипак под кануном подразумева закон (који обухвата сложенију материју и шире подручје деловања) а под кануннамама законски пропис. Д. Бојанић, *Турски закони*, 3; Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд 2003, 110

јединицама, начинима опорезивања. Једном успостављен правни систем на одређеној територији по аналогији је задржаван током вишевековне османске управе, уважавајући само најосновнију динамику демографских осцилација. Тиме је онемогућено компаративно повезивање најчешће суседних територија, иако се понегде може закључити висок степен корелације правног система, попут Сремског и Смедеревског санцака, на основу чињенице да је Сремско острво током једног периода и само потпадало под ингеренције Смедеревског санцака. Зато су, доста дуго кануни за реке, номинално вођени у дефтерима за Смедеревски санцак по аналогији подразумевани и примењивани и за суседни, Сремски санцак.¹⁵⁹ Свако проучавање правног система провинција Османског царства неминовно мора почети од затченог правног поретка. Доказана је изузетна подударност законских решења османског права са средњевековним српским правом, не само код појединачних одредаба већ и код система мерних јединица (Смедеревски кејл) и заснованости пописа становништва (дефтера) на принципима средњевековне баштине.¹⁶⁰

Последњи попис Смедеревског санцака обављен је током 1740/41, на основу чега је израђен *Дефтер за Смедеревски санцак*. Нажалост, поменути дефтер не поседује одговарајући канун. Разлог за то може бити двојак, да је временом нестао, што је мање вероватно с обзиром да није сачувана ни једна страница кануна док су све остале странице дефтера уредно повезане у целину. Већа је могућност да је дошло до пропуста од стране писара, који је омашком заборавио да унесе одредбе кануна. С обзиром да је могуће извршити поређење ранијих кануна од оснивања Санцака, основни задатак утврђивања појединачних норми правног поретка Смедеревског санцака мора узети у обзир последњи сачувани канун (ТТД 166) који би требало упоредити са самим одредбама дефтера. Иако се у том случају са приличним степеном кредибилности може судити о висини одређених пореских оптерећења, за неке друге ће остати отворено питање коначних новчаних цифара. С обзиром да сами дефтери, а и неки други архивски фондови садрже податке о сумарним новчаним износима код појединих пореских захватања, питање појединачних вредности које се не могу реконструисати ипак остаје занемариво.

¹⁵⁹ Nenad Moacanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Leiden 2006; Небојша С. Шулетих, *Сремски санцак у XVI веку*, Београд 2013 (необјављена докторска дисертација)

¹⁶⁰ Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа Видинског санцака из 1478-81. године*, Мешовита Грађа, књ. 2 (1973)

Посматрање земљишног поседа, као основне фискалне јединице, условило је потребу пописа становништва и одговарајућих прихода са земље. Кануни су постали само пратећи елемент, који је регулисао поступак пореске администрације. Како је доходак са земље одлазио спахијама, држава је кануном арбитрашила међусобни робно-новчани однос спахија и раје, прописујући висину и облик одговарајућих пореза. Основни елементи османског правног система на нивоу провинције свде се на порески поступак, односно систем пореске администрације.

3.3.2. СМЕДЕРЕВСКИ САНЦАК VERSUS БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК

Питање постојања Београдског пашалука у науци је решено захваљујући Хазиму Шабановићу још 1954, али никад није и научно прихваћено. Осим традиционализма и својеврсне научне инертности забуни је допринела и докторска дисертација Радмиле Тричковић из 1977. као и евидентно одсуство истраживања османског транзиционог периода у Србији.¹⁶¹ На основу увида у преко пет хиљада докумената османске провенијенције кредибилно се може закључити да нема никаквог помена Београдског пашалука, већ да османска бирократија користи искључиво званични термин – Смедеревски санцак (Semendire sancağı). Услед тога први термин се може сматрати за модерни конструкт, други за формално-правни.

Током дугог постојања Османског царства долазило је до промена како у административној, територијалној организацији, тако и у формално-правном и реално-функционалном устројству државног система и институција ослоњених на њега. Промене су најизраженије током транзиционог доба, које Халил Иналцик с правом дефинише као период друштвене трансформације. Поменуте промене у складу са броделовским *moyenne durée* утицале су на реорганизацију свих територијалних целина у организацији државе - нахија, каза, санцака и ејалета. Тако је Смедеревски санцак у хронолошком периоду од XV до XIX века претрпео измене у структури, броју, величини и чак имену нахија. Промене граница самог санцака нису биле ништа мањег интензитета. После освајања Београда 1521. Смедереву је додељен читав западни део, чиме је граница овог санцака избила на Саву и Дрину. Касније је дошло и до припајања Браничева, а у једном периоду и Сремског острва (Sirem Ceziresi), остатка ранијег Сремског санцака. Између 1541. и 1699. у формално-правном смислу Смедеревски санцак је припадао Будимском ејалету и

¹⁶¹ Хазим Шабановић, *Да ли је постојао Београдски пашалук?* Историјски гласник 1-2 (1954.), 193-207; Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013

водио се као арпалук будимских везира, што значи да је њиме управљао директно везир преко мутеселима или кајмакама које је сам именовао. Од 1699. све до повлачења турских гарнизона из градова Србије током 60-их година XIX века, под својим формалним називом Смедеревки санцак, припадао је Румелијском ејалету.

Потенцијална забуна око имена ове османске провинције могла је настати и због промене седишта санцака, које је извршено након освајања Београда формалном одлуком Царског дивана од 13 шевала (15. септембра) 1521.¹⁶² Београд остаје формално-правно седиште Смедеревског санцака све до краја османске власти. Треба напоменути да ни ово није никакав изолован случај, већ напротив део војне стратегије која је примењивана широм територије царства а у околини забележена у Босни (Сарајево, Бања Лука, Травник) и самој Румелији (Софија, Битољ). Услед тога се у документима централних власти примећује различита интитулација. Како је и током времена долазило до извесних одступања, нарочито у формалној употреби термина ејалет/беглербеглук и лива/санцак, даља испитивања ће бити ограничена на другу половину XVIII века. Османска администрација је тада, упркос израженој арабизацији и верском притиску покрета присталица Кадизадеа, радије у службеној употреби користила термин санцак. Прегледом ахкам дефтера¹⁶³ (Ahkam defteri) може се запазити различита титулатура санцакбегова на простору Румелијског ејалета. У знатном броју случајева наредбе (hüküm) се упућују румелијском валији, везиру и мутасарифу одређеног санцака (Rumeli valisine, vezire ve Alaca Hisar Sancağı mutasarrıfı). Може се претпоставити да је реч о пословима из надлежности беглербега, ако се има у виду да се исте године и месеца документи управо за Крушевачки санцак упућују и на самог мутасарифа.¹⁶⁴ Кад је реч о Смедеревском санцаку готово по правилу је изостављен беглербег и наредбе се шаљу директно. За санцак Солун (Selanik) у употреби је веома карактеристична формулација: мутасарифу, везиру Солунског санцака (Selanik Sancağı mutasarrıfı, vezire).¹⁶⁵ Наиме, наредбе које долазе из центра у провинцију уважавају одређени образац на основу кога се може реконструисати

¹⁶² X. Шабановић, *Op. cit.*, 198

¹⁶³ Постоји више врста османских докумената на основу којих се може пратити деловање администрације и формално-правно уређење Царства. С обзиром да се ахкам дефтери од 1740. воде по провинцијама (ејалетима) уместо шикјајет дефтера (şikayet defteri) за читаво царство. Код мухиме дефтера је задржан јединствени оквир, без поделе по провинцијама.

¹⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri, No. 6, Hüküm No. 14 (skraćeno: BOA. A. DVNS. AHKR. No. 6/14); No. 6/16

¹⁶⁵ BOA. A. DVNS. AHKR. No. 6/100

административно уређење и бирократска пракса једне империје. Наведени примери нису чести случајеви у свакодневној пракси. По правилу се комуникација обавља и на nižем нивоу од управе санцака. Понекад је санцакбег потпуно искључен, па се наредба осим беглербегу упућује и кадији одређеног подручја одакле је жалба стигла. Забележени су случајеви наредби упућених румелијском валији и кадији Призрена односно Лесковца (Rumeli valisine ve Prizren/Leskofçe kadisine).¹⁶⁶ Постоје случајеви у коме се наредба упућује кадији одређеног града. Постојеће разлике упућују на диверсификацију проблема, од које зависи и прималац наређења. Код конкретног случаја Смедеревског санцака, с обзиром да је дошло до померања седишта санцака у Београд, у далеко највећем броју случајева тачна формулација примаоца је мухафиз, везир Београда (Belgrad muhafizi vezire), затим у зависности од ситуације кадија, мола, диздар, командант јаничарског оцака, односно полицијских трупа (zabit), односно кадија, наиб или други државни представник у тврђавама и паланкама широм санцака (Ниш, Ужице, Шабац, Ваљево...). У извесном броју случајева већ код тутулације се уз мухафиза помиње да је реч уједно и о мутасарифу Смедеревског санцака. Уколико је то изостављено сам документ у првим редовима прецизира да је реч о одређеном проблему који је везан за конкретно село и нахију Смедеревског санцака. Тиме је отклоњена свака дилема о називу ове провинције. Детаљним навођењем случајева бирократске праксе жели се указати да се истицањем титуле мухафиза испред мутасарифа не може говорити о некаквој посебности уређења овог санцака. Променом седишта санцака, бирократија је усвојила једноставније решење. Тиме се истиче војни заповедник посаде уместо онога коме је санцак дат у посед (tasarruf). С обзиром да је свако војно утврђење имало свог заповедника – мухафиза, положај београдског се издваја само у осталим титулама које је поседовао. Уз титуле мухафиза Београда и мутасарифа Смедеревског санцака, иста особа је у рангу везира формално заузимала и положај санцакбега. Последња титула, која је свакако са становишта историјске дистанце и најважнија у бирократској пракси је била подразумевана, па самим тим најчешће изостављена.

Код докумената из фонда Београдске хазине (Belgrad Hazinesi), који су по природи посла оријентисани у највећем броју случајева на финансије, односно плате за јерлије, и што је најважније, који су настали на локалу, у канцеларијама

¹⁶⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. No. 6/85, 6/141

санџакбеговог дивана, усмереност обраћања мухафизу је још очигледнија. Тако се често прецизира да је реч о мухафизу Београдске тврђаве (Belgrad kalesi muhafizi), са карактеристичном одредницом уз Београд – *dar ul-sihad*, као својеврсном титулом града на граници рата, новоосвојеном, где се ислам брани и одакле се шири његов утицај.¹⁶⁷ Коначно, пописни дефтер (*tapu tahrir defteri*) Смедеревског санџака из 1741, као темељни документ за уређење једне османске провинције не оставља никакву дилему по питању формалног назива. Како поменути дефтер не поседује кануннаму и под претпоставком да је настао на основу одредаба из раније кануннаме (дефтер из 1574-1595.) на основу овог највишег законодавног акта једне провинције Смедеревски санџак стиче правно-формалну потврду свог имена. На основу изложеног, поставља се питање значења појма пашалука и његове употребе у историографији.

Евидентно је да се термин пашалук јавља као неформални назив за санџак односно ејалет. Ова промена последица је измењеног статуса емира (*ümerä*) у Османском царству после 1580. Како истиче Метин Кунт, почетком транзиционог периода, може се уочити процес јачања беглербегова на рачун осталих достојанственика у управном систему империје.¹⁶⁸ То је свакако повезано са кризом тимарског система и дислокацијом војног потенцијала са централистичко организованих тимарско-спахијских и јаничарских трупа на приватне оружане формације најмоћнијих емира. Упоредо је долазило до инфлације титула, те је санџакбег по правилу поседовао титулу паше раније резервисану за највише достојанственике. Није једноставно разграничити реалну моћ појединих намесника провинција и међусобне односе на релацији санџакбег – беглербег. У складу са Кунтовом тезом требало би очекивати не само директну формалну подређеност санџакбегова старијем у рангу, већ и припадност његовом најужем окружењу – интисапу. Мреже неформалних односа на свом нивоима власти свакако су показивале значајнију дисперзију, док је међусобно надметање интисапа доприносило већој конкуренцији. Ипак, до средине XVIII века, санџакбег је стекао све формалне прерогативе власти које су раније биле везане искључиво за беглербега. У контексту компарације реалне моћи паша, без обзира на формални

¹⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-1 Defteri, Başmuhasebe, Belgrad Hazinesi, Dosya No. 6 Gömlek No. 7 (skraćeno: BOA. D.BŞM. BLH)

¹⁶⁸ I. Metin Kunt, *Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York 1983, 77-99

положај који су заузимали, морао би се размотрити и у пракси веома чест случај додељивања једној особи два или више санцака, односно истицања одређеног санцака као арпалука беглербеговог. Између 1739. и 1789. Смедеревски санџак је веома често на тај начин спајан са Солунским или Трикалским санџаком. Ефективна управа паше тиме се доводи у питање и своди на снагу његовог мутеселима. Дефиниција Мирјане Маринковић да је пашалук територија под управом паше, коју подржава и Гергана Георгијева, наилази на проблем код додељивања више санцака под управу једног паше. Управо се у раду Георгијеве види еволуција појма пашалук од XIX века у путописној литератури и историографији.¹⁶⁹ Док се с једне стране запажа тенденција обједињавања два појма (санџак и ејалет) у једном (пашалук), у историографији није преиспитиван однос и интензитет комуникација између ове две гране власти. Треба напоменути да у изворима централних органа власти термин пашалук није могуће пронаћи, док се за румелијског беглербега искључиво користи титула валија (vali).

У архивској грађи османске провенијенције али и изворима писаним османским језиком у Турској канцеларији кнеза Милоша у употреби је искључиво формални термин Смедеревски санџак. Тај појам се налази и на печату из 1830. који је кнез користио у преписци са централним властима. Међутим, у међусобној комуникацији са околним пашама запажа се употреба термина пашалук.¹⁷⁰ Вук Караџић и Матеја Ненадовић употребљавају појам Србија, који се као Вилајет Сербскиј среће и у представци коју током устанка Карађорђе и митрополит Стефан упућују султану. Нешто касније код Лазара Арсенијевића Баталаке се запажа употреба синтагме "пашалук Београдски" која је у потоњој историографији заменом места довела до Београдског пашалука. Од шездесетих година XIX века, када је Баталака писао своју *Историју српског устанка до Турског царства пред српски устанак* Стојана Новаковића из 1906. термин Београдски пашалук потпуно је преовладао у научној употреби.¹⁷¹

¹⁶⁹ Радмила Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, Историјски часопис, Књ. XVIII (1971.), 297-318, passim; Мирјана Маринковић у појашњењу дефиниције истиче да је пашалук синоним за ејалет, што се не може прихватити као веродостојно тумачење за транзициони период. Мирјана Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815-1839.)*, Београд 1999, 192; Gergana Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia Province*, *Études Balkaniques*, XLVI (2010.), No. 1-2, 184-186

¹⁷⁰ М. Маринковић, *Op. cit.*, 79, 82,

¹⁷¹ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, passim; Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник и тумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд, 1935, 724, 854-855; Архив Србије, Грађа

Отварањем османских архива и систематским истраживањима југословенских османиста настала је прва прилика да се неусаглашеност термина коригује у складу са подацима које је пружала архивска грађа. У том смислу је и настао поменути чланак Хазима Шабановића, али је кључним тезама, магистарским и докторским радом Радмиле Тричковић, као јединим стручњаком за османски транзициони период, учињен корак у назад. У својој магистарској тези из 1968, Тричковић појам Београдски пашалук користи готово искључиво у наслову, док се у самом тексту строго придржава термина који јој грађа сугерише. Тиме готово парадоксално све време упућује на Смедеревски санџак, без потребе да дефинише проблем. Још је мање јасно зашто није дошло до исправке овог анахронизма у њеној докторској дисертацији из 1977. у коју уноси потпуну збрку појмова. У покушају дефинисања теме и својеврсне одбране пред научном јавношћу уводи појмове Смедеревски санџак и Београдски пашалук као серхат. Тиме жели да истакне посебност положаја Београдског пашалука, који територијално, правно-формално и симболички репрезентује шири појам у односу на санџак, који је у њега инкорпориран. Иако појам серхат постоји у изворима (додуше раног класичног периода) и историографији, не може бити речи о административној области. Спорадичним прегледом мухиме (mühimme) или ахам дефтера једноставно се може утврдити (не)постојање одређених административних јединица и положај других, попут сваке нахије. Ту простора за дискусију једноставно нема. Ова нејасноћа додатно је поткрепљена проблемом статуса четири нахије, које нису биле обухваћене пописом (tapu tahrir defteri) Смедеревског санџака из 1741. Фокусирајући се искључиво на Ниш, истицањем чињенице о постојању посебне Нишке хазине, сходно Радмили Тричковић, Београдски пашалук представља територију која обухвата ранији Смедеревски санџак и Нишку нахију, која неретко поприма статус санџака. Тиме се потврђује статус серхата, као посебне територије у оквиру Османског царства на граничном подручју према Хабсбуршкој монархији. Ипак, у историографији је остао нејасан статус Ниша и његове околине, због чега у поменима Београдског пашалука пред Српски устанак, а посебно у картографским приказима, није обухваћена Нишка нахија. Инсистирањем на овом традиционалном термину историографији је нанета

Јована Томића, Кутија 5, бр. 26, стр. 488; Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898, 6; Стојан Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1780-1804*, Београд 2001, XXXI, passim

значајна штета. Треба истаћи да је сама Радмила Тричковић тога била свесна и да се у њеним текстовима уочава покушај дистанцирања и ослањања на архивске изворе.¹⁷² Истицање посебности статуса, кнежинске самоуправе, која се везивала за територију Пашалука, представља историјски анахронизам, који не само да нема основа у прошлости, односно материјалним остацима прошлости, већ када је у питању термин Београдски пашалук, како се он употребљава у савременој историографији, означава чисту фикцију.

¹⁷² Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 159, 161, 187, 200, 330-332, 342, 457

3.3.3. ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА 1739-1741.

Израдом пописног дефтера и формалним уношењем датума његовог издавања, заведени поредак би добијао своју правну форму. У даљем административном поступку, одговарајући преписи су слати локалним органима финансијске управе, канцеларији дефтердара, пре свега. О свему је обавештење стизало и кадији, у овом случају са статусом моле, који би увођењем у свој протокол (сицил) документа аутоматски означио почетак његове примене на нивоу санцака и кадилука. Међутим, остаје недефинисано правно стање у којем се Смедеревски санцак налазио до тог тренутка, до 7. јуна 1741, што је датум који стоји у уводном делу дефтера.¹⁷³ С обзиром да је Радмила Тричковић у највећем делу извршила реконструкцију догађаја везаних за рат, закључење мира и примопредају београдске тврђаве, преостаје нам испитивање правне форме ових поступака.

Непостојање одговарајућих кануна никако не значи да османски правни систем није функционисао на новоосвојеној територији. Сам појам "мачем освојене земље" сугерише да је Смедеревски санцак, иако некадашња територија Царства, сматран приликом освајања за територију рата (dar al-harb). У строго формално-правном погледу, наступањем војске на ову територију после 29. јуна 1738. више није сматрано освајањем, јер је у питању територија на којој је важио османски правни систем. На захтев становништва санцака, које су представљали кнезови на челу са башкнезом Богосавом, султан је тог датума у Нишу издао аман.¹⁷⁴ У њему се истиче да се становништво ставља под заштиту султана.¹⁷⁵ У правном смислу, аман је означавао примену османског законодавства. За рају то јесте значило гаранцију личне и имовинске сигурности. Иако се не може закључити да до зулума није долазило, свака злоупотреба била је подложна правној санкцији. Истоветна

¹⁷³ ТКГМ. TADB. TTD, No. 18, 3

¹⁷⁴ О институцији амана: А. Фотић, *Институција амана и примање подаништва у Османском царству - пример сремских манастира 1693-1696*, Историјски часопис, бр. 52, Београд 2005

¹⁷⁵ Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 422-423

пракса је примењивана редовно приликом османских освајања, с том разликом да је у овом случају правна милост (аман) гарантована непосредно пре освајања уместо редовног периода од неколико дана, резервисаних за намирење султанове војске, као награде за стицање нове територије.

Ратне операције су потрајале до 26. јула 1739, када је османска војска стигла до Београда. Сам мировни уговор је потписан 18. септембра исте године, а Београд је предат 7. јула 1740. Током периода од безмало годину дана, Али-паша Абдипашазаде именован је 4. септембра 1739. за мухафиза Београда, што се може сматрати почетком управне власти новоосвојене провинције. На основу одлука великог везира у самој београдској вароши, именовани су и остали чланови дивана.¹⁷⁶ Иако је формална одлука заведена као именовање мухафиза (*muhafiz*), титула коју су носили многобројни заповедници војних гарнизона у тврђавама, нема сумње да је Али-паша истовремено стекао и титулу санџакбега, те да му је у посед (*tasarruf*) дат Смедеревски санџак. То се може установити на основу многобројних наредби (*hüküm*) из мухиме и ахџам дефтера, које су редовно адресиране на мухафиза Београда. Иако се може наћи прегршт доказа да је иста особа увек поседовала и титулу санџакбега, односно мутасарифа (оног који поседује) Смедеревског санџака, није познато због чега је бирократија занемаривала ову, из савременог угла посматрања важнију функцију. По свему судећи, руководећи се географском одредницом где је наредба слана, било је логичније адресирање на београдског мухафиза, како она не би грешком доспела у Смедерево.

Током ратног периода становништво по свему судећи није оптерећено порезима, али је долазило до прикупљања потребних намирница за опскрбу војске. Велики део становништва напуштао је своје домове, што је било подстакнуто и преласком многобројних старешина на аустријску страну. По броју празних села, халија (*halî ez ge'auya*), може се закључити да се велики део њих више није враћао на првобитна огњишта. Зато су проблеми око поседа и накнадна уписивања појединих насеља у дефтер производили низ правних спорења међу спахијама. Процедура за попис Смедеревског санџака отпочела је у последњој декади јануара 1740. када је београдском мухафизу Али-паши упућен ферман са обавештењем о

¹⁷⁶ Ibid, 373-466; Vak'anüvis Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi. Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Mesut Aydınar, Haz.), İstanbul 2007, 534-591

именовању пописивача. У питању су тројица писара Царске дефтерхане Абдурахман Сидки, Али Али и Мехмед Вахдети. Попис је истовремено обухватио и Видински санџак и Босански ејалет.¹⁷⁷ На основу *Увода* из самог дефтера јасно је да је до средине јуна 1741. целокупан посао обављен и да је извршен коначан препис дефтера, после чега је уследила расподела тимара. Обновљеном Смедеревском санџаку придодате су четири нахије (Ужице, Пожега, Осад, Ниш) које су му и раније припадале и у којима с обзиром на то да нису потпале под страну власт није спроведен попис. Може се претпоставити да он није био нужан, јер је постојећи тимарски систем функционисао.

Дефтер за Смедеревски санџак подељен је у две свеске које се воде под архивским сигнатурама ТТД 17 и ТТД 18.¹⁷⁸ Прва обухвата нахије Ресаву (Resava), Пожаревац (Ројарофче), Хомоље (Оmol), Пореч (Пореџ), Млаву (Milava), Звижд (Љvјид) и Храм (Нрам). Друга је нешто већа: Београд (Belgrad), Авала (Havala), Железник (Jelezник), Браничево (Bran), Голубара (Golubara), Ломница (Lomница), Левач (Lefче), Лепеница (Lepenice), Ваљево (Valjevo) и Морава-Рудник (Morava-Rudnik). Први дефтер је и по структури пореских оптерећења нешто једноставнији и у приличној мери унификован, док је другим обухваћена територија великих, централних нахија са најгушћом насељеношћу и прилично сложеном структуром насеља. Порески образац је услед тога јединствен за свако насеље у првом дефтеру, док су код другог осим тих основних пореских ставки често придодате још неке. Обновљени Смедеревски санџак имао је седиште у Београду. Сама промена седишта санџака условила је интитулацију његовог санџакбега. Управо због промена статуса није постојала нахија Смедерево, која је задржала статус казе, иако су временом постепено у функционалном смислу оба статуса изгубљена. Традиционални поредак се огледа и код нахија Браничево, Железник (9 насеља) и Голубара (11 насеља). Иако је првобитно због величине и значаја области Браничева у ранијој историји попис за ову област вршен посебно, до средине XVIII века она је сведена на свега једанаест насеља и један манастир.¹⁷⁹ Насупрот томе, Левач са 201 насељеним местом и Лепеница са 299 далеко су најбројније нахије.

¹⁷⁷ Р. Тричковић, *Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године*, Мешовита грађа, књ. 2 (1973), 243-244

¹⁷⁸ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterler (skraćeno: TKGM. TADB. TTD.), No. 0017; No. 0018. Треба напоменути да су у досадашњој литератури у употреби биле старије сигнатуре ТТД 422 и ТТД 423.

¹⁷⁹ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter*, Beograd 1987; TKGM. TADB. TTD No. 18, str. 101-114

Укупно у 17 од 21 нахије обухваћене пописом забележено је 1398 топонима. За свега 570 (40,8%) насељених места постоје унета имена носилаца домаћинства. Број домаћинстава у овим насељима је 6316. Код преосталих 828 насеља (59,2%) прикупљање пореза вршено је одсеком, а у сам дефтер уношена једино коначна сума. Неретко је уз изостављање броја становника и њихових имена, као и испенце, ипак уписивана врста осталих елементарних пореских оптерећења у складу са поменутиим обрасцем. За разлику од претходног дефтера ТТД 166 (насталог између 1574. и 1595.) нису посебно бележена имена удовица (bive) и неожењених (mücerred).¹⁸⁰ Удовице на челу домаћинстава су нотиране по редовној процедури, као и мушкарци носиоци домаћинства.

¹⁸⁰ ТКГМ. ТАДВ. ТТД No. 166

3.4. СТРУКТУРА ПОРЕСКОГ СИСТЕМА

3.4.1. ОСНОВЕ ОСМАНСКОГ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА

Основу османског пореског система чинио је *çift-hane* систем. За одговарајући комад земље, који је варирао у зависности од квалитета, била је оптерећена породица (ожењеног мушкарца способног за рад) односно кућа у дословном преводу. Чифт или чифтлик¹⁸¹ у оригиналном значењу подразумева површину земље коју је могуће обрадити паром волова и која се у словенском говорном подручју назива још и баштином (*baştine*). Сматра се да је величина баштине могла износити између пет и петнаест хектара, односно, како се то најчешће истиче у канунима између 70 и 130 дунума земље, у зависности од квалитета.¹⁸² Класични модел пореског система подразумевао је разрезивање земљишних пореза у складу са принципима османске дефтерологије, али је од краја XVI века уведен и систем ванредног опорезивања. Тиме су, уз издвајање дефтера *џизје*, настала најмање три различита вида опорезивања у Царству. Осим поменутих земљишних пореза из пописних дефтера (**tahrir**) и личног пореза који су плаћали немуслимански – *џизје* (**cizye**), постојао је још и ванредни порез типа *avariz-i divaniyye ve tekalif-i örfiyye*, за који се примењује скраћеница - авариз (**avariz**). Иако су испрва ванредни порези – авариз, били наметани у тренуцима рата, као краткотрајна помоћ држави, њихово озакоњивање и попримање трајног карактера последица је револуције цена и алокације одређених финансијских обавеза, које су пратиле одговарајуће промене транзиционих модела. Примењује се

¹⁸¹ У дословном преводу пар. Сам термин чифт се односио како на рајински посед тако и на посед дат спахији на лично уживање (алод у западноевропском феудализму). Појам чифтлик се више везује за посед настао у процесу чифтличења, односно насилног преузимања миријске земље дате на коришћење слободном сељаку под обавезом редовног плаћања пореза. Чифтличењем је земљиште приватизовано а раја која не напусти посед претварана у зависну радну снагу (беземљаши), губећи законом гарантовану окућницу. Иако је сам процес представљао противзаконит акт, најчешће је толерисан од стране државе.

¹⁸² Више о томе: Н. Inalcık, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire*, Vol. 1, 1300-1600, 103-155; Kate Fleet, *Tax-Farming in the Early Ottoman State*, *The Medieval History Journal*, Vol. 6, No. 2 (April 2003.), 249-258

стагнирање висине новчаних обавеза које је држава исплаћивала војним јединицама које су постале неефикасне, попут јаничара и спахија, уз истовремено финансирање јединица јерлија из нових прихода, пре свега илтизам система. Увођењем ванредних пореза држава је престала да врши прикупљање обавеза путем управног апарата и увела систем лицитација и давања пореских обавеза у краткорочни (*mukata'a*) а затим и доживотни (*malikane*) закуп, што се назива илтизам системом. У складу са примером Смедеревског санцака може се закључити да је целокупан приход са земље (*тапу тахрир администрација*) одлазио на издржавање спахија, док су остали порези дистрибуирани централној администрацији. За издржавање локалних органа власти резервисане су мукате/маликане скела и граничних прелаза (такође обухваћене пописним дефтером), док је држава толерисала ванредне намете локалних органа власти – *tekalif-i şakka*. Током транзиционог периода није могуће јасно разграничити управни систем власти од организације илтизам система, напротив, сматра се да су ове функције биле у значајној мери повезане. Омогућавањем обједињавања контроле пореске, управно-војне и често судске власти, током дужег вишедеценијског процеса резултирало је крајњим степеном децентрализације. Почетак овог процеса представљала је тежња државе за јачањем власти санџакбега, односно све значајније титуле мухафиза најважније тврђаве у санџаку у циљу обезбеђивања силе власти легитимног поретка. Потребно је нагласити да је порески систем саставни део османског законодавства, односно кануна одређене провинције. Као такав, најчешће представља кодификацију дуге традиције, која своје корене има у преосманском поретку, српском средњовековном законодавству или чак византијској правној традицији. Порески систем који представља основу правног система османске провинције, није у центру пажње због својих финансијских карактеристика, већ специфичности схватања правне традиције ислама, која тежи обезбеђењу праведне власти над поданицима. Редистрибуција новца, коју су порези обезбеђивали све више је, нарочито током доба транзиције представљала редистрибуцију моћи, фактор који се мора узети у разматрање у проучавањима османског система и социјалних односа на локалу.

Истакнуто је да су у начелу термини баштина и кућа комплеметарног карактера, при чему се први односи на посед а други на онога ко посед притежава. Међутим, опсег значења поменутих појмова је знатно сложенији. Термин кућа је

посебно проблематичан. У самом кануну се под баштином подразумева земљишни посед који "прехрањује једног рајетина са његовом породицом."¹⁸³ С обзиром да је у дефтер бележено само одрасло мушко становништво, носиоци породичног домаћинства, а да су за разлику од претходних дефтера изостављени нежењени и удовице (осим када су саме носиоци домаћинства), категорија породице из опширних пописних дефтера (mufassal) не одговара термину хане који се примењивао у осталим врстама дефтера (џизје, авариз, нузул). Како је сам порески поступак код ових врста дефтера, којима су прикупљана средства за централну благајну био организован по потпуно другачијем систему (казама уместо нахијама), основну пореску јединицу није чинила баштина већ кућа, односно задруга. За потребе пореског система, становништво је груписано у категорије више породица, вероватно више и од инокосних породица, задруга. У савременој османистици не постоје слагања око величине куће као пореске јединице, јер је она варијала у зависности од територије. Коначно, како је џизја сматрана за шеријатски порез и није била везана за територију, већ је скупљана као главарина од немуслиманског становништва, као својеврсни вид толеранције за несметан и сигуран боравак на територији државе ислама, није се појављивала у канунима за санцаке. Зато ће даље излагање бити ограничено на порески систем у корист спахије, најпре у оштем погледу, затим у односу на одредбе прописане канунима за Смедерево.

Као што је истакнуто, османски порески систем није подразумевао унификованост на територији Царства, већ су примењивани прописи из кануна за сваки санцак понаособ. Услед тога порески модел и начин груписања одређених пореза представљају посебне случајеве, те им се мора приступити као студији случаја. Ипак, бирократски апарат није могао креирати нови систем, већ се он заснивао на искуствима шеријатских пореза и оних прописаних кануном. Џизја (cizye) односно главарина, узимана је од одраслих пунолетних мушкараца немуслимана способних за рад. У посткласичном периоду прикупљана је путем посебних дефтера џизје, те није уношена у пописне дефтере.¹⁸⁴ Под ушуром (öşür)

¹⁸³ Д. Бојанић, *Турски закони*, 86

¹⁸⁴ О дефтерима џизје видети: Hamid Hadžibegić, *Džizja ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. V (1954-55.), 43-102; M. Kiel, *Remarks on the Administration of the Poll Tax (cizye) in the Ottoman Balkans and Value of the Poll Tax Registers (cizye defterleri) for Demographic Research*, *Etudes Balkaniques*, No. 4 (1990), 70-103; Oktay Özel, *Osmanlı Demografî Tarihi Açısından Avariz ve Cizye Defteri /w/ Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (H. İnalçık, Ş. Pamuk, eds), Ankara 2001, 35-50; Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, Istanbul 2009, 14-41

се подразумева десетина од пољопривредних производа. Од врсте производа зависила је и висина пореског оптерећења, која је прописивана у кануну и кретала се у распону од 1/7 или 1/8 до 5/10. Сам ушур је проистекао из харача (*harac*), на основу правних тумачења шејхулислама Ебусууд-ефендије.¹⁸⁵ Опорезивање земље (*harac-ı müvazzaf*) вршено је кроз неколико различитих пореза. Чифт ресми (*çift resmî*), плаћали су муслимани по глави породице, односно домаћинства, док су хришћани плаћали испенцу (*ispence*). Посебан порез на земљу (*resm-i dönüm; resm-i zemin*) плаћан је у зависности од квалитета и величине обрадиве површине. У ову групу намета спадали су и порез на удају (*resm-i arus*), на стоку (*resm-i ağnam; adet-i ağnam*), одбеглу стоку (*resm-i kaçkun*), на клање свиња (*resm-i bojik*), на млинове (*resm-i asiyab; asyab*) удовице (*resm-i bive*), нежењене (*resm-i mücerred*), порез за зимовник оних који долазе са стране (*resm-i duhan*), за напасање њихове стоке (*resm-i otluk*) и порез који су одбегли дужни надокнадити спахији (*resm-i çiftbozan*). Треба споменути и порез на казнене и криминалне преступе (*resm-i cürm ü cinayet*) који је ишао држави или спахији на сербест поседима и на пренос поседа са једног лица на друго (*resm-i tapu*). Често се последњи намет налазио у оквиру бадихаве,¹⁸⁶ као што је случај и са казном за штету на усевима (*adet-i deştbanî, resm-i destbanî*). Група пореза на производе са земље (*harac-ı mukasem*), односно ушур била је једнако разнолика. Овде ће бити наведени само основни производи од којих се прикупљао ушур: виноград (*bağ*), воћњак (*bağçe, fevakiḥ*), ливада (*giyah, çayır*), сок од грожђа (*şira, şıra*), башта (*bahçe*), поврће (*bostan, büstan*), кошнице (*kovan, küvvare, kivare*), риба (*ağ, balık*), дрво (*odun*), огревно дрво (*hime*), жир (*bellut*). Што се тиче житарица издвајају се следеће културе: пшеница (*gendüm*), јечам (*şa'ır*), раж (*çavdar*), овас (*'alaf, 'alef, yulaf*) и просо (*erzen*), затим кукуруз (*mısır*) и пасуљ (*fasulye*). Као последња ставка књижен је бејтулмал (*beyt'ul-mal*), који представља институцију шеријатског права, која у османском пореском систему подразумева,

¹⁸⁵ Харач је порез који се узимао за земљу коју освоје муслимани од локалног становништва (*araz-ı haracıууе*). Један део пореза је узиман на земљу (*harac-ı müvazzaf*) а други део на производе са земље (*harac-ı mukasem*) из кога је настао ушур.

¹⁸⁶ Бадихава (*bad-ı heva*) у основном значењу подразумева закон одређене провинције на основу кога се кажњавају преступници који нису пореклом са те територије. Под овим пореским оптерећењем прикупљано је од XVI века неколико обједињених пореских ставки.

поједностављено објашњено, власништво султана над целокупном имовином која остане без власника.¹⁸⁷

Треба имати у виду да је османски порески систем знатно сложенији него што је то овде представљено и да су поједине таксе мењале називе, у складу са локалним приликама. У томе и јесте основна карактеристика османске управе. Први дефтери, настали после освајања одређене територије, у складу са бирократском праксом, настојали су да кодификују затечени правни систем. Зато је веома тешко издвојити општа обележја. Временом је долазило и до измена одређених такси, простом бирократском интервенцијом, иако се може са поузданошћу закључити да је образац новог дефтера најчешће следио постојеће стање из претходног дефтера. Евидентне су честе промене термина, тако да се под појмом ресим подразумева и ушур, што је забележен случај у историографији. Ове термине, османска бирократија је мењала терминима адет (adet, обичај), односно махсул (mahsul, приход). Код појединих пореза чест је случај другачије форме, у зависности од дефтера. Тако се порез на млин прикупља по комаду (bab), по години (fi sene) или по камену, односно жрвњу (hacer). Мерна јединица за ширу (müdd) среће се и као пинта (pinte).¹⁸⁸ Груписање појединих ставки, такође је произвољно. Тако се конопља и купус могу наћи заједно као и кукуруз и пасуљ, што намеће питање начина узгајања ових култура. Процес фискалне трансформације од средине XVI века, значајно је утицао на промене у начину прикупљања пореза, смањујући удео земље, односно спахијско-тимарског система. Увођење ванредних пореза, авариза, мора се узети у обзир код проучавања транзиционог периода. Само стање испенце, која уопште није трпела промене у новчаном еквиваленту, уз појачану инфлацију током револуције цена и уз обиље других доказа из ахкам дефтера, сведочи у прилог чињенице о ванредним наметима tekalif-i şakka које су спахије наметале становништву мимо дефтером одређених дажбина. Процес чифтличења додатни је у низу механизма оптерећења локалног становништва. Коначно увођењем илтизам система и приватизацијом процеса сакупљања пореза,

¹⁸⁷ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977; Mubahat S. Kütükoğlu, *Ekonomski život u osmanskoj državi /u/ Historija osmanske države i civilizacije II* (Ekmeleddin Ihsanoğlu, pr.), Sarajevo 2008, 21-33

¹⁸⁸ Neşet Çağatay, *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Çoğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 5 (1947.), 483-511; Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996, 133-163; Dr. Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562.)*, Ankara 1971, passim

битно се мењала реалност поданика османског султана. Посткласична дефтерологија, на тај начин, испољава само један део постојећих пореских обавеза локалног становништва који се кретао око 50% и свакако није могао прелазити 60%.¹⁸⁹

Канун за Смедеревски санџак прописује ушур на житарице, заједно са саларијом (*salariye*) на седмину или осмину производа. Осим основних житарица (пшеница, јечам, просо и раж), које су одређене одговарајућом мером (*keyl, kile*) са исказаном сумом у новчаном еквиваленту, једино се за кукуруз и пасуљ може претпоставити да је реч о натуралној дажбини. Готово све остале ставке у самом кануну поседују исказан јасан новчани еквивалент. Тако да за разлику од житарица где стоји одредница да се узима ушур од производа, за остале ставке се каже да се узима у акчама. Монетаризација економије, тиме је у потпуно очекиваним оквирима за другу половину XVIII века. Канун за рају прописује и величину баштине од 70-80 дунума¹⁹⁰ (*dönüm*) боље и и 120-130 дунума лошије земље. Османски закони за Смедеревски санџак упућују на још једну битну одредницу, која мора бити узета у обзир код калкулација са бројем становника, а то су повлашћене категорије. Постоје посебни закони за мартоLOSE и за кнезове и примићуре. Сви они су ослобођени дажбина, због чега нису пописивани у дефтере и најчешће остају невидљиви. Потпуно је јасно да је помоћна улога кнезова и примићура код сакупљања пореза била законски одређена. Дефтер из XVI века садржи и веома кратак канун за хришћане вароши тврђаве Смедерево. Велика је штета што не поседујемо никакав новији закон, јер би по свему судећи, морао обухватати још неке вароши, које су настале као подграђа и који несумњиво представљају зачетак модерних градских насеља. Кануни о скелама, баждарини и рекама су нешто већег обима, што је разумљиво, јер су се односили на географски прилично значајан простор. Наиме, Београд и сам Смедеревски санџак су контролисали велики део трговинских путева са Хабзбуршком монархијом. Иако у канунима стоје јасна упутства за царињење робе, није јасно коме је новац одлазио. На основу посредних докумената, јасно је да је велики део средстава задржавао

¹⁸⁹ О процесу фискалне трансформације видети: Linda T Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, New York, Köln 1996

¹⁹⁰ Један дунум земље еквивалентан је 919,3 м² /в./ Н. Inalcik, *Introduction to Ottoman Metrology*, *Turcica*, No. 15 (1983), 340

мухафиз, односно управно-административни центар санцака, док је сакупљање новца издавано у закуп путем муката.

У недостатку оригиналног кануна, питање веродостојности и примењивости старијег законског прописа остаје отворено. Како је лако уочљиво истоветно груписање појединих категорија, нема сумње да се од исте праксе није одустало и да је старија варијанта дефтера употребљена и приликом израде новог. Порески шаблон је готово истоветан у оба дефтера. Шта више, осцилације између две свеске истог дефтера из 1741. нису ништа мање у поређењу два хронолошки толико удаљена пописа. Посебно питање може се поставити код веродостојности самих новчаних износа, с обзиром на инфлаторна кретања и промену вредности акче. Већ је указано да је испенца истоветна, али то није поуздан доказ. Вредност испенце се није мењала уопште на територији читавог Царства. Други показатељ може бити цена основних житарица. Она је по кејлу 1741. јединствена и износи 7 акчи. Потпуно је другачије стање у XVI веку. Цена пшенице је знатно већа у односу на остале житарице и износи 72 акчи по лукну (10,2 акче по кејлу). Вредност осталих житарица је јединствена, 40 акчи по лукну (5,7 акчи по кејлу).¹⁹¹ Међусобан однос житарица, осликава реалну разлику у цени која је забележена и другде у том периоду. Међутим, куриозитет је однос цена, који или говори о огромној дефлацији током једног и по века или нечему што се може наслутити када је администрација Османског царства у питању - фиктивности података.¹⁹² Поређење је евидентно и на још једном примеру, пореским одредницама за врт, сено и дрва која збирно износе 12 акчи, како прописује канун. Међутим, ни у једном дефтеру канунски прописи не могу бити доведени у везу са бројевима уписаним у дефтерима. С обзиром да је овде реч о правном оквиру, нећемо се упуштати у даљу расправу, осим потребног закључка, да се на одговарајуће новчане еквиваленте прописане

¹⁹¹ Код рачуна су примељени следећи односи мерних јединица: 1 лукно = 7 кејла; 1 кејл = 20 ока. Однос мера се заснива на Кануну за Смедеревску ливу из Опширног дефтера Смедеревског санцака из 1574-1595. Познато је да је вредност једне оке 1,28 kg. /в/ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski spomenici iz XV i XVI veka*, 86; Детаљније о томе: M. Kiel, *Population Growth and Food Production in 16th Century Athens and Attica According to the Ottoman Tahrir Defters*, *Proceedings of the VIth Cambridge CIEPO Symposium*, Istanbul, Paris, Leiden 1987, 115-133; John Alexander, *Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters*, *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, No. 19-20 (oct. 1999.), 55-70. Упоредити са: TKGM. TADB. TTD. No. 166

¹⁹² Упоредити са: Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in The Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden 1994, 22-50

законским одредбама не може поуздати у раду ни са дефтером из XVI века ни са оним из 1741.

3.4.2. ТЕРМИНИ БАШТИНА (BAŞTİNE) И КУЋА (HANE)

У досадашњим османистичким истраживањима демографска испитивања представљала су кључни научни домет дефтерологије. Уз приличне напоре, није се дошло до егзактних вредности које би могле бити научно кредибилне. Управо због тога, Хит Лаури ослањање на дефтерологију назива практиковањем алхемије. Пописни дефтери баратају баштином, као основном пореског система, док дефтери цизје и авариза употребљавају порески термин кућа. Једна баштина представља једно породично домаћинство. Тако је у дефтерима уписано најчешће мушко име са именом његовог оца испод.¹⁹³ Прво следеће име убележено је на истоветан начин, с тим што се изнад имена налази означено потенцијално сродство, брат (*birader*) или син (*oğlu*). Тиме је јасно да баштина као пореска јединица подразумева оца, као носиоца домаћинства, супругу и малолетну децу. У ранијим дефтерима малолетни (*müserred*) и удовице (*bive*) су бележене посебно. Овде то није случај.¹⁹⁴ Иако је овим баштина сведена на инокосну породицу, није јасно колико се могло заиста чланова налазити иза имена носиоца домаћинства. Због тога се у дефтеролошким студијама најчешће број уписаних множи са различитим коефицијентима у зависности од процене. Њихове вредности крећу се најчешће између 5 и 7 а неретко и између 4 и 8 до 10. Овај распон у висини коефицијента сугерише на немогућност утврђивања реалног стања. Његова примена је условљена низом фактора појединачних случајева, посебно неком врстом додатних извора. При томе су могуће осцилације изазване глобалним конјуктурама позитивног или негативног прираштаја становника, односно специфичностима традиције одређеног подручја.

¹⁹³ Сходно Кануну за рају Смедеревског санџака "једна баштина прехрањује једног рајетина са његовом породицом... Према рачуну у дунумима, то је земља у количини од седамдесет до осамдесет дунума врло доброг земљишта а од сто двадесет до сто тридесет дунума лошијег земљишта." /в./ Д. Бојанић, *Кануни*, 86; У самим дефтерима за сваку баштину је уписано име носиоца домаћинства, са именом његовог оца испод, /пр./ Павле син Милоша (*Pavle veled-i Miloş*).

¹⁹⁴ Уколико породица није имала одраслог мушког члана домаћинства бележена је жена, која је ту улогу обнашала до пунолества сина.

Када је реч о вредности куће као пореске јединице проблем је знатно сложенији. Јасно је да кућа није истоветна са баштином на значајном подручју Османског царства, пре свега европском. Често се претпоставља да се на територији османског Балкана мора узети у обзир задруга, односно проширено породично домаћинство. Тиме би, у складу са досадашњим степеном научне истражености датог проблема, кућа представљала знатно сложенију, односно бројнију категорију. Код истраживања дефтера цизје потребно је указати на основе функционисања самог система. Цизја је прикупљана и бележена путем посебних дефтера, при чему је основна територијална јединица била каза уместо нахије. Познато је да се територије каза и нахија не морају подударати, што онемогућава упоредна истраживања. Овим је онемогућено поређење баштина и кућа. Дефтери цизје и авариза за Смедеревски санцак до сада су пронађени само фрагментарно, што је додатан проблем у истраживањима. Међутим, неки од сачуваних фрагмената упућују на значај куће у пореским обрачунима, када то више не би требало да буде случај.

Приметно је да су у Сремском санцаку у XVI веку баштина и кућа истоветне вредности. Како је током једног периода Сремски санцак (острво) био саставни део Смедеревског санцака, поставља се питање може ли се довести у корелацију законодавство ове две провинције. Тим пре, што су се закони за реке, бележени у дефтеру за Смедеревски, примењивали и у Сремском санцаку.¹⁹⁵ Овакву претпоставку треба одбацити, тим пре што се мора узети у обзир реформа пореске администрације са краја XVII века. Додатну забуну око вредности хане и њеног односа са баштином уноси део опширног (mufassal) дефтера цизје за казу Ужице из месеца мухарема 1210. хиџретске године (јул/август 1795.). Иако настао, нешто после посматраног периода и након ратних операција, део је редовне процедуре. Наиме, већ је било речи о устаљеним формама бирократских процедура, које сведоче о инерцији администрације. С друге стране постоје јасни подаци да је 1741. вероватно први дефтер цизје после повратка санцака под османску власт настао у редовној процедури.¹⁹⁶ Овај фрагмент дефтера цизје пореклом је са локалног терена, можда препис самог дефтера који је користила локална дефтерхана. Вредност хане овде се креће у распону од једног до чак петнаест

¹⁹⁵ N. Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Leiden-Boston 2006; N. Šuletić, *Сремски санцак у XVI веку*, 59-60

¹⁹⁶ Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 457-461

мушких чланова домаћинства. Досадашња истраживања упућују на економски статус породица који је условио својеврсно *ad hoc* груписање, ради измирења пореских обавеза. У складу са тим у периоду пре 1691, могло би се сматрати да наведених петнаест породица плаћа истоветну суму као и једна уколико сачињавају по једну кућу као пореску јединицу. Фрагмент поменутог дефтера указује на другачије решење. Сви уписани у оквиру једне куће очигледно су у сродству, било да је реч о оцу и синовима или чак унуцима. Разлика у величини хане, условљена је дакле обликом породичне заједнице, инокосне или проширене породице, односно задруге. Тиме дефтер цизје постаје значајан документ у проучавањима традиционалних облика породичног домаћинства код Срба. Међутим, величина хане не представља значајну категорију код самог опорезивања јер је сваки уписани оптерећен истоветном сумом (од 120 акчи), без обзира у каквом облику домаћинства живи. Приметно је да се новчана сума у неким случајевима разликује и то код једног уписаног у оквиру хане (нешто је нижа, 80 односно 50 или 40 акчи). Сасвим је могуће да је у питању нежењени члан домаћинства (*mücerred*). У недостатку архивске грађе није могуће утврдити да ли је у питању посебан случај, али наведени подаци захтевају објашњење у складу са постојећим научним резултатима.

Проучавање цизје у XVIII веку мора узети у обзир реформу овог система 1691. којом је практично укинута кућа као пореска категорија, примењивана на простору Румелије и уведен систем личног опорезивања кроз потврде о уплати (*evrak*) за читаво Царство. У складу са тим, постају јасне новчане вредности које се појављују у дефтеру, али не и груписање по кућама. По свему судећи администрација је наставила наслеђену праксу бележења реалног стања на терену, те је за свако домаћинство, било оно породично или задружно забележен тачан број чланова. У том случају, кућа се више не може третирати као пореска јединица. Овај вид бележења своју практичну сврху показује приликом сакупљања пореза, односно лакшег сналажења цизједара на терену. Реформа пореске администрације олакшала је демографска испитивања. Опстанак хане као пореског термина у самим дефтерима цизје представља својеврстан куриозитет и значајан податак за разумевање бирократске форме османске администрације.

Како је познато да је цизја прикупљана од одраслих мушкараца (између 15 и 75 године живота) способних за рад и који поседују баштину, односно имовину

која би се могла опорезовати, треба јасно нагласити да није у питању имовински порез, него лични. Иако у литератури не постоји потпуно сагласје да ли је реч о порезу који је прикупљан као накнада за ослобађање од војне службе (немуслумани који су имали одређену војну улогу, кнезови и примићури ослобађани су плаћања цизје), јасно је да је реч о порезу за потребе централне администрације који је сакупљан по посебној процедури. Помињање посебне процедуре подразумева нарочито организовану администрацију сакупљача и писара, који су називани цизједарима и који су уз помоћ кадије вршили сакупљање порез и обављање нових пописа на сваке три године. Иако првобитно прикупљање цизје није потпадало под илтизам систем, постоје јасни докази да је током XVIII века оно вршено путем овог система уз знатан уплив локалних органа власти. Тиме је и могућност злоупотреба била знатно већа. Иако је систем прикупљања цизје познавао три категорије у зависности од материјалног статуса, јасно је да је у Смедеревском санцаку примењивана најнижа свота, една (edna). Како показује поменути фрагмент опширног пописа, то не значи да није било изузетака. Задатак цизједарâ био је да процене материјални статус сваког појединца и да имућније оптерете обавезом тренутне целокупне исплате. Треба напоменути да нису забележене значајне осцилације у висини цизје по кућама, што би било очекивано, већ по појединачним члановима задруге. Иако је јасно уписано да је реч о категоријама evsat и свега неколико у категорији a'la поставља се питање откуд различите категорије у оквиру истог домаћинства? Одговор би се могао потражити у начину поделе баштине. Како је пописан сваки одрастао мушкарац, укључујући и неожењене, морало се водити рачуна о величини баштине, односно иметка. Уколико су браћа делила посед, јасно је да је није сваки мушкарац могао бити подједнако оптерећен, јер браћа нису могла имати истоветан број мушке деце. Тако су Горо и Павле синови Радивоја у селу Радушa, каза Ужице, опорезовани са 120 (edna) односно други са 240 акчи (evsat). Зато су Стеван и Јован, Горови синови опорезовани са по 120 а Марко, син Павла са 120 акчи. Тиме је у коначном збиру иметак обојице браће оптерећен подједнаком сумом од 360 акчи, без обзира на број чланова домаћинства. С друге стране, у селу Струмица, свештеник (paras) Андрија опорезован је у категорији a'la (480 акчи) док су његова деца у категорији edna, осим једног неожењеног код кога је убележена сума од 80 акчи.¹⁹⁷ Како је код неожењених

¹⁹⁷ АСАНУ, бр. 14509/VIII - Д - 211, стр. 5

бележена различита сума, најчешће 40 односно 80 акчи, можда би материјално стање оца била пресудна чињеница код одлуке о висини пореза. У хронолошком периоду османске историје када се вредност куће не може узети у обзир као порески податак, јасно је зашто она ипак опстаје у дефтерима. Фискализам, којим се руководила администрација, постављао је питање рентабилности поседа као начело пореског система! Због наведеног, имовина је морала бити пропорционално опорезивана, чак и у оквирима истог домаћинства. Код даљих проучавања задруге, мора се поставити питање имовинских односа њених припадника.

Категорија *edna*, била је уобичајена у пограничној зони, којој је Смедерево припадало, као и Босна. Услед тога је компаративно проучавање ових зона могуће, посебно код питања висине пореза. Треба напоменути, да формално постојање категорија *evsat* и *a'la* у највећем броју случајева није имало за циљ опорезивање по већој стопи, већ уједначавање пореског оптерећења. Ипак, сума од 120 акчи за најнижу категорију крајем XVIII века чини се изразито ниском.¹⁹⁸ Овде се понавља правило уочено код пописних дефтера, што је утицало на закључак да је ванредно опорезивање имало за циљ да надомести губитак створен инфлацијом и опстанком нереално ниских свота редовног система опорезивања. У недостатку авариз дефтера није могуће пратити овај тренд. При проучавању износа цизје у акчама у различитом хронолошком периоду мора се у обзир узети вредност *hane* у ранијем периоду, јер су пре 1691. и касније у питању два система. Линда Дарлинг сугерише да би се вредност *hane* морала спустити на 3,5 просечна члана домаћинства (што је најнижи еквивалент). У том случају би се установљене новчане вредности по кући морале делити са три и по да би се добио еквивалентан резултат пописима после 1691, по *evsat*има. Како показује дефтер за казу Ужице, то не мора бити случај, јер се унутар *hane* налази низ инокосних породица, а сваки појединац је категоризован у једну од три стандардне имовинске категорије, чиме је систем појединачног опорезивања (*evsat*) функционисао независно од коликвијалне употребе термина кућа (*hane*). Можда би код висине пореског оптерећења било исправније узети вредност имовине, односно баштине. Јасно је да је опорезивању подлежала имовина појединца вреднија од 300 акчи. У Босни је још 1645. по кући узимано око 280 акчи (у категорији *edna*) а инфлација је захтевала константно повећање цизје све до 1744. Хамид Хаџибегвић је доказао да се током

¹⁹⁸ Толико је износила дневна плата официра османске војске.

XVIII века она више није мењала. Ако би се исти тренд применио и на Смедеревски санџак, могло би се *sum grano salis* утврдити да су износи од 120 акчи у категорији *edna* фиксиране вредности од 1744. Поређењем са Босном, где је вредност цизје 1744. у категорији *edna*, забележена на $2^{3/4}$ гроша (330 акчи) по особи, евидентно је колико је износ цизје у Смедереву ниска.¹⁹⁹

Приликом пописа становништва за дефтере цизје, није вођено рачуна само о броју одраслих мушкараца, већ и о величини имовине која се опорезује. Број ослобођених тиме треба увећати свим онима који нису имали имовину, сиромашнима и надничарима, којих је услед процеса чифтличења било све више. Управо с тога податке о броју становника и демографским трендовима не треба узимати из дефтера цизје као егзактне, како то сугерише и Ненад Моачанин.²⁰⁰ Ослањајући се на бирократски фискализам, потребно је презентована истраживања упоредити са вредношћу имовине, односно установити однос баштине и куће. Како је у складу са подацима из пописних дефтера закључено да је баштина земљишни посед довољан за издржавање једне инокосне породице, поставља се питање величине баштине додељене задружном домаћинству. Код дефтера цизје јасно је да је сваки појединац, тачније ожењени мушкарац оптерећен истом новчаном сумом, осим ако је цизједар проценио да је вредност имовине већа и тиме га сврстао у вишу пореску категорију. Таквих је случајева очигледно било, у мањем проценту, додуше. Једна забележена кућа није опорезована на исти начин, чиме се закључује да је баштина повезана са инокосном породицом. То се слаже са прописом из кануна. Међутим, остаје непознато како је код задруге дошло до промена у висини вредности имовине. С обзиром да су браћа која живе у заједници, подједнако делила пореско оптерећење, може се закључити да су делили очеву баштину. Уколико се претпоставка покаже као тачна, зашто је онда подељена баштина оптерећена двоструко или троструко у односу на баштину једне инокосне породице? Поставља се питање, сугерише ли опширни попис цизје, заправо на најексплицитнији начин на процес друштвеног раслојавања? Поменути свештеник

¹⁹⁹ L. Darling, *Revenue Reising*, 100-118; Hamid Hadžibegić, *Džizja ili harač*, POF, No. V (1954-5.), 93-135

²⁰⁰ Nenad Moacanin, *The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans /u/ Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West* (C. Imber, K. Kiyotaki, Eds.), I, London-New York 2005, 77-89; Isti, *Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. Stoljeću prema popisima glavarine*, Rad Hrvatske Akademije Znanosti I Umjetnosti, Razred za društvene znanosti, No. 50-51 (2013), 93-119; Isti, *Kako konstruirati demografske trendove na temelju podataka o broju fiskalnih jedinica: dzizja u Bosni u 18 stoljeću u Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva* (Dzevad Juzbašić, ur.), Sarajevo 2010, 109-116

Андрија у селу Струмица, сврстан је у највишу категорију. Иако су његова деца у најнижој, пореска оптерећеност читаве задруге достиже 1000 акчи. Он свакако није усамљен случај. Поређењем пореског оптерећења од 120 акчи за инокосну породицу, која уједно чини идеалну баштину, јасно је да 5 мушких чланова домаћинства нису пропорционално оптерећени, дакле баштина никако не може бити исте величине.

Коначно, установљене односе цизје потребно је упоредити са реалним ценама робе на тадашњем тржишту. За то нам може послужити Мувекитова хроника, која се додуше односи на Босну али одступања на суседним тржиштима не могу бити велика, услед чега се и добијени подаци могу сматрати оквирним али релевантним. Дакле, за 1183. хиџретску годину (1769/70.), за суму од 120 акчи могло се купити 6 ока свињетине или јагњетине односно 7,7 килограма, или 14 килограма хлеба.²⁰¹ То свакако није значајно оптерећење за просечно домаћинство, али је реч о редовним порезима. Као и код пописних дефтера примећује се јединствени образац, обезвређивања новчаних вредности добијених путем редовног система, услед инфлаторних кретања и ослањање на ванредне порезе. Како је у Босни 1645. цизја установљена на 280 акчи, а авариз на 501 акчу, јасно је да је терет ванредног намета за потребе државе знатно већи од редовног. Исти образац запажа се на простору читаве Румелије. Иако до сада нису пронађени авариз дефтери, у складу са општим тенденцијама и поређењем са стањем у Босни, може се закључити да је авариз можда могао бити око 214 акчи.²⁰²

²⁰¹ Вредност једне оке је 1,2828 kg. /в./ Н. Inalcik, *Ottoman Metrology*, 318; Salih S. Muvekkit, *Povijest Bosne*, Сарајево 1998, 550

²⁰² Приликом рачуна у обзир је узето да су и Босна и Смедерево подлежали опорезивању по најнижој стопи, као и Мекгаунова претпоставка о пореским зонама у Румелији. /в/ В. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 80-94

3.4.3. КЛИОМЕТРИЈА ПОРЕСКОГ МОДЕЛА

Порески систем представља саставни и најважнији део османског обичајног правног система, кануна. Везан је за дефтере, услед чега подлеже установљеним правилима дефтерологије, посебно питању поузданости посткласичних дефтеролошких модела. Полазећи од претпоставке да порески образац не осликава реално стање већ пројектовану добит за трогодишњи период, основно питање, на које османистика до данас није у стању да пружи адекватан одговор, тиче се корелације реалног и пројектованог. Не постоји сачуван метод којим се бирократија служила приликом пописа, посебно имајући у виду различитост модела по провинцијама. Сваки санџак представља посебан случај. Због свега наведеног, изузетно је тешко утврдити корелацију квалитета земљишта а са тим у вези процењени просечни принос и густине насељености датог географског простора. Једино би се уз дефинисање свих наведених параметара могао успоставити математички систем једначине/формуле, која је примењивана. Међутим, како у знатном проценту (око 60%) недостаје макар један параметар (становништво), сама администрација пописа није могла никако да изврши реалну пореску процену. Дакле, једини преостали сегмент чинило је земљиште, тј. квалитет и величина обрадивог простора. Одсуство становништва може представљати значајан разлог недостатка стоке у пореском моделу Смедеревског санџака, познатом по номадским заједницама, али с обзиром да је порески модел знатно старији од XVIII века, поставља се питање колико је овај погранични простор представљао место сталних, историјски дубоко укорењених, метанастазичких кретања. Недостатком становништва и ослањањем искључиво на земљишни фактор пописивачи су морали проценити сами потенцијалну добит или се ослонити на податке из ранијих дефтера. У оба случаја резултат је морао бити фиктиван, а потенцијално пореско извршење изузетно упитно. Не би требало занемарити још један битан фактор, начин квалификације земљишта, под чим се подразумева категоризација по квалитету и установљење односа обрадиве земље, која чини основу баштине и заједничких површина, попут пашњака. Под

претпоставком да пописивачи нису залазили у свако село и одређивали статус земљишта "аутопсијом," имајући у виду карактеристике терена значајних географских препрека, као и релативну брзину обављеног пописа јасно је да су процене морале бити локалног карактера. У складу са процедуром, попису су присуствовали надлежни кадија, представници локалног становништва (кнезови) и спахије. Код халија (пустих села), није могло бити представника локалног становништва, осим ако топоними о којима је реч нису били део кнежине, са ипак присутним кнезом. Потенцијални значај кнезова у процедури пописа и каснијим значајним бенефицијама које су остваривали од улоге у илтизам систему, у том случају би већ од 1741. подразумевао постављање темеља за доминантну политичку улогу, коју је ова институција, имала после 1792. Присуство спахија је мало вероватно, с обзиром да су тимари били упражњени више од двадесет година, уосталом поседовни дефтери указују да није дошло до "враћања" тимара ранијим поседницима из времена пре аустријске управе, бар не у значајнијој мери. Није тешко закључити да је улога кадије у попису била правне природе, те се ова институција није могла мешати у начин одређивања висине пореза. Преостаје испитивање корелације новчаних сума са претходним дефтером, из XVI века. На основу неколико примера јасно је да није дошло до преузимања сума из претходног дефтера, што потврђује тезу да је до реалног пописа на терену морало доћи. Уосталом разлика у структури нахија је најбољи доказ. Поређења ради, село Горња Јошаница у нахији Лепеници у TTD 166 води се на 3 500 акчи, док је у TTD 18 пусто место са 1400 акчи, Доња Ошаница (Хомоље) 3 700 акчи у првом и 4 000 у другом (TTD 17) дефтеру, а Средња Делница (Левач) 3244 акчи у првом и 1 500 у другом дефтеру.²⁰³ Дати примери јасно указују да је код халија, заправо дошло до драстичног смањења висине пореског оптерећења. На основу тога се може закључити да установљене новчане суме нису добијене проценом земљишног приноса, јер је у недостатку становништва свака процена морала бити излишна, што је очигледно било јасно и самим пописивачима. Дакле, једини принцип који се чини могућим је својеврсно преговарање на локалу, разрезивање одсеком. Иако нема доказа у изворима, будућа истраживања би морала да узму у обзир кнежину, као неформалну пореску јединицу, односно зависност земљишта и популације која га обрађује на ширем географском простору који је био под контролом једног кнеза.

²⁰³ TKGM. TADB. TTD. No. 17, str. 120; TKGM. TADB. TTD. No 18, str. 164, 259

Уколико је попис обухватао такву територију, разрезивање новчаних параметара по селима не само да је чињено произвољно, већ није било значајно. Искључиво на тај начин би сами пописивачи могли добити операбилне параметре, са гаранцијом на локалу да ће се успостављени режим поштовати. Коначно, таквим начином пописа мора се претпоставити изузетно смањење пореза у реалном новцу, на шта је османска администрација пристајала у случајевима депопулације. Како је овај вид пореза редистрибуиран спахијама, на које се као војном реду више није рачунало, централна власт више није била заинтересована за утврђивање реалног стања, што је допринело наглом богаћењу кнезова.

Повезаност кнежине са пореским моделом изведена је на основу пописа нахије Ваљево, где се уочавају одређена специфична географска груписања насеља приликом пописа, која не делују као случајна. С обзиром да је сама паланка Ваљево смештена у центру истоимене нахије, поставља се питање, да ли су пописивачи окупили поменуте представнике становништва у паланци, како би заједнички установили ситуацију на терену? Такав случај је већ забележен као уобичајена процедура пописа. Имајући у виду да су пописивачи за свега две године успели да изврше попис територија Видина, Смедерева и Босне, извесно је да нису залазили дубље у територије нахија. У поређењу са осталим нахијама, Ваљево има најмање халија и што је још значајније најмање изостављених топонима у дефтеру. Управо с тога делује готово зачуђујуће да број од 261-ог топонима у дефтеру ТТД 184 вишеструко превазилази 104 из ТТД 18.²⁰⁴ Само на датом примеру постаје јасно да попис из XVI века није узиман као релевантан. Новчане суме дефинисане 1741. у значајном броју случајева једнаке су или мање у односу на претходни дефтер, што сведочи о веома ниском пореском дохотку у реалном новцу. Ситуација у другим нахијама била је вишеструко лошија а уз толико ниске пореске суме може се закључити да је реална могућност њиховог убирања била мала. Оптерећеност раје ванредним наметима и чифтличењем свакако је надокнађивала номинално ниске прописане пореске суме, с тим да је новац најчешће задржаван у рукама посредника, који би се могли дефинисати и као узурпатори. Јасно је да није могуће поуздано установити методологију утврђивања пореског оптерећења и да она није зависила од густине насељености, чак и код места која нису била изложена депопулацији. Разлике просечних оптерећености баштина су заправо огромне.

²⁰⁴ Видети фихрист оба дефтера.

Пореско оптерећење није било сасвим везано ни за земљиште, али је морало бити повезано са низом фактора, пре свега проценом самог пописивача о реалним могућностима датог терена. Она није дефинисана самостално, већ кроз својеврсну форму преговарања са локалним представницима. Сама процедура одређивања пореског обрасца почињала је, у складу са наведеним, одређивањем коначне новчане суме, која је касније распоређивана у складу са математичким моделима. Сам писар је у рачуну значајно грешио, онемогућавајући егзактна проучавања производње одређених пољопривредних култура чак и под условом занемаривања питања фиктивности.

Порески образац није истоветан у две свеске истог пописа из 1741, које се воде као ТТД 17 и ТТД 18. У првој је прилично унисон и једноставнији, док је код друге, где су пописане и највеће нахије, основном моделу додавана једна или најчешће више ставки. Чини се просто невероватним да у једном делу санцака нису пописиване воденице, док су у другом сасвим уредно присутне као ставка. Исто се запажа и код регистровања воћњака, док је порез на ширу присутан у обе свеске. Таквих примера је више, што наводи на закључак да је самом писару било потребно прилагођавање модела вишим новчаним сумама, због чега је додавао одређене ставке, можда сасвим произвољно. Питање произвољности, заправо наводи на кључни проблем дефтерологије – фиктивност података. То није поменуто случајно и постоји потреба објашњења истакнуте премисе. Сама пореска структура житарица у дефтеру, може послужити као најбољи доказ.

На целокупном насељеном простору санцака и у знатном броју халија присутан је модел пет житарица (пшеница, јечам, раж, овас и просо). Цена по кејлу сваке од наведених житарица је иста, 7 акчи, док количине свих пет житарица стоје у истом пропорционалном односу 14 - 10 - 6 - 2 - 2. Уколико се занемари могућност узгајања поменутих пољопривредних култура само на одређеним надморским висинама, постоји још неколико питања која приказану рачуницу чине мало вероватном у реалности. Коефицијент 7, који се добија као јединствена цена по кејлу свих пет житарица није могао репрезентовати стварну тржишну вредност. Поређењем са претходним дефтером, уочавају се значајне разлике. Тамо су мере изражене у лукнима, где се јављају следећи односи 72 - 20 - 20 - 32 - 40 акчи по лукну житарица. Чак и овако представљен образац није јединствен и забележена су знатна одступања. С обзиром да у XVI веку цена пет житарица није иста, како онда

очекивати да је два века касније на тржишту дошло до драстичних померања? На основу других докумената, јасно је да је бар цена пшенице била знатно виша у односу на остале житарице. Попис никако не осликава реалну производњу појединих врста житарица, нити њихову тржишну вредност, због чега би требало преиспитати тезу Радмиле Тричковић о својеврсном групном попису житарица у покушај осмишљавања датих бројчаних вредности. Потребно је поново се вратити "коефицијенту седам" и претпоставити да репрезентује минимални заједнички садржалац, односно просечну вредност пет поменутих житарица. Писар је могао користити метод претварања кејла у новчану вредност, како би довео у везу остале производе са житарицама. Истовремено поменути "коефицијент седам" представља опорезовану осмину и прилично га је једноставно довести у везу са $7/8$ производње, простим сабирањем вредности исказаних у кејлима и акчама. Тако се за 14 уписаних опорезованих кејла пшенице вредности 98 акчи, заправо може закључити да број 98 представља $7/8$ производње овог усева, док је укупна производња 112 кејла.²⁰⁵ Презентовано тумачење негира повезаност производње житарица и њихове новчане вредности, било тржишне или прописане од стране државе. Порески образац свакако није био насумичан и под претпоставком да је писар дефинисао крајњу суму, после чега је приступао попуњавању пореског обрасца, морао је првобитно установити површину обрадиве земље која је припадала баштини. Како је земљиште варирало у квалитету и на основу тога и у површини, баштину су могле дефинисати житарице изражене у кејлима.

Наглашено је да дефтер из XVI века није имао сличан модел, попут "коефицијента 7" и да су ценовни распони варирали, услед чега се ово правило може сматрати новином. У старијем дефтеру јединица мере је лукно уместо кејла. Како је у лукну садржано седам кејла, још једном се овај број појављује као репрезентативан и на својеврстан начин чини везу два различита мерна система. Узевши у обзир да је једно лукно пшенице вредело 72 акче (у знатном броју случајева), односно један кејл – нешто више од 10 акчи, потпуно је јасно да цена пшенице није могла бити нижа за готово 30 процената више од два века касније. Потребно је напоменути да је код осталих житарица цена у старијем дефтеру знатно нижа, као што је и цена пшенице готово дупло виша у односу на друге житарице.²⁰⁶

²⁰⁵ Р. Тричковић, *Кључ и Крајина*, 248-250

²⁰⁶ Упоредити са: TKGM. TADB. TTD. No. 166; TKGM. TADB. TTD. No. 184

Насупрот указаном, требало би разликовати принципе тржишта од ценовног распона којима се руководила државна администрација. Принудан откуп свакако није подлегао законима тржишта већ административно прописаним вредностима. У том случају је могло долазити до прихватања одређених универзалних категорија, као што је одређивање јединствене вредности житарица. У једном документу београдске хазине из 1750. помиње се приликом откупа за војне потребе вредност истанбулског кејла од 18 акчи, без навођења о врсте робе. Како је хазина вршила дистрибуцију плата, хлеба и житарица за прехрану стоке (јечма) није јасно да ли се одређена цена односи на јечам или све житарице. У оба случаја, административна цена житарица није могла бити мања од 18 акчи, што је значајно више од 7 акчи, суме која се појављује у пописном дефтеру.²⁰⁷

Посебно питање представља структура промене обрасца житарица. Иако стоје у идентичном међусобном односу (у процентима: 41,2: 29,4: 17,6: 5,9: 5,9) приметне су значајне неправилности приликом повећања пореског захватања са порастом броја баштина. Тако се у Јајинцима на једну баштину узима 56 кејла пшенице, у Репишту иста сума на четири, у Рушњу на 6 баштина (сви у нахији Београд). Разлика не изненађује уколико се упореде коначне пореске суме: за Јајинце 5 900, Репиште 5 100, Рушањ 7 400 акчи. Прво што се може закључити је да коначна сума никако не кореспондира са бројем баштина те да оптерећеност по баштини значајно варира. Серијским проучавањем дефтера уочава се да је писар увек имао фиксне и варијабилне пореске јединице, које су мењале места. На почетку пописа нахије Београд образац житарица је задржаван на истом нивоу код сличних новчаних сума а мењан ако би значајније осциловала коначна сума. Тако у Пиносави на две баштине и само 4 600 акчи долази до смањења пшенице на 42 кејла, Кумодраж са 6 баштина и 17 300 акчи има 140 кејла пшенице разрезаног пореза. Код пореске суме између пет и седам хиљада акчи писар је дефинисао 56 кејла пшенице, иако се неретко јављају и 42 кејла, посебно код сума од нешто преко пет хиљада акчи. У том случају је, бар код београдске нахије пореска вредност шире значајније варијирала, од 750 до 3 000 акчи. Село Стубник са 42 одређена кејла пшенице и 5 300 акчи коначне суме пореског оптерећења има незнатно веће вредности оптерећења свих опорезованих производа у односу на Репиште са 56 кејла пшенице и 5 100 акчи коначне суме. Стубник је код ставке шира оптерећен

²⁰⁷ BOA. D.BŞM. BLH, 7/8

дупло више, 1500 наспрам 750 акчи, како би се надокнадиле вредности изгубљене код житарица. Висина пореза се не може никако довести у везу са бројем баштина (sic!).

4. ВОЈНО УРЕЂЕЊЕ

4.1. ДУГИ ВЕК ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ОСМАНСКЕ ВОЈСКЕ

Укореењена у дубоком османском наслеђу, парадигма окрутног јаничара, до крајности наглашена сликом данка у крви (*devşirme*) представља саставни део својеврсне епске димензије националног образовног система многих балканских модерних држава. Прво искуство са представом османске војске чини се трауматичним. Током каснијег школовања пажња се посвећује класичном моделу организације османске војске, посебно подели на спахије и јаничаре. Проучавања транзиционих модела нису само изостављена у модерном образовном систему, већ и у самој османистици. Томе је допринела модернизацијска парадигма, која је оријентишући истраживања на саме процесе реформи, довела до готово потпуног занемаривања прелазне фазе традиционалног/модерног. Често се истиче да је Османско царство током XVIII века заостајало за европским државама, посебно у домену технологије наоружања. Сама организација војске и постепени прелазак на стајаћу војску, као тренд епохе, нису остали страни османском искуству. Напротив, у честим сукобљавањима са Хабзбуршком монархијом и Русијом на широком граничном подручју у сливу Дунава током дугог XVIII века,²⁰⁸ не може се установити мит некаквог османског пораза. Виталност империје, чија је војска губила своја препознатљива обележја, мора довести до преиспитивања унутрашње кохезивне структуре војне организације. Парирати модерним армијама Запада и пре свега моћној и огромној руској армији није био једноставан подухват, који упућује на снажан интензитет промена у османској војсци, праћен модернизацијском перспективом европске провенијенције. Пре осврта на османско искуство, потребно је испитати какве су то промене настале у самој Европи.

Историја ратовања у Европи током раног модерног периода па све до XVIII века често се назива еволуционом, с обзиром на напредак технике. Цереми

²⁰⁸ У самој османистици не постоји сагласност око периодизације. Почетак XVIII века везује се за 1683. односно 1699, а крај за 1789, 1807. или чак 1839. годину.

Блек истиче сукобе западњака са незападњацима и постепену превласт коју су први остварили крајем XVII и током првих деценија XVIII века, не пропуштајући да нагласи динамизам и двосмерност војне интеракције Истока и Запада. Организација војске се на Западу несумњиво почела мењати реформама Луја XIV, када је формирана најснажнија европска стајаћа војска. Истоветне промене пратила је Русија са Катарином II и Петром Великим, превазилазећи Француску до краја века, обимом регрутације и апсолутним цифрама. Не задржавајући се на карактеру ових промена, које су мењале дотадашње европско искуство најамничких формација, оне су несумњиво приближавале османске противнике самом османском моделу војне организације. Истовремено са јачањем западне борбене готовости, величине армија и спремности на деловање, дошло је до слабљења османске организације, до те мере да се традиционална војна организација може сматрати неефикасном.²⁰⁹

Најснажнији период фискалне и војне трансформације у Британији (1660-1760.) скоро да се потпуно поклапа са османском војном трансформацијом, којој је претходила фискална трансформација. Узајамна повезаност ових двају процеса готово да је у дослуху са теоријом, која истиче зависност војне снаге једне државе од логистике (инфраструктуре). Способност државе да регрутује одговарајући људски потенцијал и обезбеди одговарајуће финансије чини основу логистике.²¹⁰ Како показују британски и османски случај, напором државне администрације за контролом поменутих инфраструктурних ресурса долази до ширења бирократизације, јаче контроле центра над периферијом и преговарања или квалитативног превредновања међусобних односа. Посезање за ресурсима креирало је администрирање ресурсима, што је у османском случају најпре доводило до успостављања парламентарних а самим тим и парамилитарних структура. Оне су најпре доводиле до процеса снажне децентрализације да би се значајнијим напорима државе почетком XIX века овај процес обрнуо. Промене у начину функционисања османског система узроковане су карактером освајања и измењеном улогом рата у самом систему. Како је током првих векова држава почивала на ратној економији, ратовање је представљало изворе благостања.

²⁰⁹ Jeremy Black, *European Warfare in a Global Context, 1660-1815*, London - New York 2007, 1-30; Frank Tallett, D. J. B. Trim, *European Warfare 1350-1750*, Cambridge 2010; John Keegan, *A History of Warfare*, New York 1994

²¹⁰ John Brewer, *The Sinews of Power. War, Money and The English State, 1688-1783*, London 2005, x-1

Повећани захтеви за земљом производили су потребу ширења територије све док тај процес није ограничен природним препрекама. Наиме, на датом степену технолошког напретка и у зависности од саме организације војних кампања османска војска није била у стању да, како то истиче Марфи, шири своје границе даље од максимума достигнутог за време Сулејмана Законодавца.²¹¹ Занимљиво је да се управо овај период дуго сматрао почетком декаденције. Преоријентација економије са ратне на мирнодопску, када се буџет морао пунити опорезивањем добара уместо ратним пленом назива се фискалном трансформацијом. Овај процес је пореске приходе са земље остављао функционисању спахијско-тимарске организације, намећући низ ванредних пореза - авариза, који су омогућавали све значајнији фискални експанзионизам државе.

У Османском царству није једноставно дефинисати разлику војног и административног уређења с обзиром да она често нису разликована самим државним уређењем. Међутим, степен промена и флукуација статуса аскер/раја довели су до брисања строгих граница не само једном дефинисаних статусних улога, него и самих надлежности. Хаос једног система огледа се у преплитању надлежности и полудефинисаним улогама, стању које централној администрацији осигурава преимућство контроле над периферијом. Проучавања доба транзиције морају кренути од снажног релативизма појмова, статуса и улога појединаца и група. Потребно је истаћи да најчешће није долазило до укидања институција, већ до промене форме њиховог деловања. Занемаривањем те нове суштине формализованих улога није могуће уочити њихове реалне карактеристике. Класични модел уређења подразумева да се на челу санџака налази санџакбег око кога функционише систем институција по угледу на центар власти. То подразумева читав бирократски апарат, диван, институције кетхуде, дефтердара, одговарајуће канцеларије, јаничарског агу и посебну мрежу кадилука, кадија и наиба на челу са београдским молем. Реална власт у самој провинцији померана је ка санџакбеговој свити, која је чинила језгро регрутације нових чиновника. Овај покушај јачања улоге беглербегова и санџакбегова запажен је у историографији као вид репрезентације власти која се ослањала на клијентелистичке мреже - интисап.²¹²

²¹¹ Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Birmingham, 1999

²¹² Узајамна веза патронског и клијентелистичког односа, која је у XVIII веку постала незамењива приликом напредовања у османској служби, нарочито у бирократским структурама Високе порте. Могла је бити и већег обима, захватајући провинцијалне великодостојнике, који су имали своје

Идеално замишљен однос контроле власти, извршне и судске битно је нарушен, онемогућавањем независне улоге кадија на локалу. Тешко је замислити независно деловање судске инстанце у строго хијерархизованој структури власти. Промене овог типа примећене су још на почетку XVII века и подразумевају се као чињенично стање, већ дубоко укоревљено у традицији у XVIII веку. Опстанак једне мреже интисапа зависио је од повезаности са центром власти, чинећи тако идеалну пирамидалну структуру. Сукоби у провинцији у значајној мери су засновани на ривалским односима мрежа интисапа. Препуштање контроле локалних прилика санџакбегу, битно је ојачало и изменило улогу ове институције. Најпре она је као титула потпуно изгубљена. С обзиром да се моћ заснивала на реалној војној снази, војне титуле добијају преимућство над цивилним структурама. То није случај у читавом царству и овде је потребно направити јасну разлику између граничних провинција и оних у унутрашњости.

У домицилној историографији усталио се термин серхат, којим је истицана посебност положаја Смедеревског санџака унутар Османског царства. Таква врста територијалне или фактичко-правне институционализације посебности уређења не само да није постојала већ нема никаквог упоришта у изворима. О чему је онда реч? Провинције у унутрашњости претрпеле су значајно редуковање војне структуре. Крушевачки санџак (Alacahisar Sancağı) је до те мере изгубио формалне надлежности, да није имао сопствену хазину/канцеларију. Из тога се може извући закључак да је посада Крушевца као седишта санџака имала статус као и било која друга паланка на територији Смедеревског санџака. То никако не значи да је дошло до "припајања" једног санџака другом, већ није било реалне потребе за постојањем значајнијег војног потенцијала у унутрашњости. Могло би се закључити да су присутне трупе у овом и сличним санџацима фигурирале једино у смислу заштите фреквентнијих комуникацијских праваца. Смедеревски санџак, као погранична провинција припадао је заштитном беду Дунава, где су тврђаве значајно ојачане, служиле одбрани граница и одвраћању потенцијалног непријатељског продора. Услед тога је војна функција смедеревског санџакбега у практичном смислу и свакодневној комуникацији губила на интензитету, уступајући место улози

заштитнике у престоници. По истом систему организовано је прикупљање пореза илтизом, где би се на лицитацијама у Истанбулу појављивали престонички магнати који би даље подзакупе дистрибуирали преко своје интисап мреже. И организација ајанлика често је имала најмоћнијег патрона (warlords у западној интерпретацији), којима су били потчињени слабији ајани

мухафиза београдске тврђаве у којој је концентрисана готово половина ефективних војних потенцијала. Сам дунавски бедем представља најзначајнију војну формацију у румелијском делу царства, са Београдом и Видином као најзначајнијим упориштима и ослања се на читаву мрежу већих или мањих тврђава или утврда са системом паланки у залеђу.²¹³ Задржавајући се на формалним аспектима титула и установа османског управног система, ова трансформација санџакбег-мухафиз указује на још једну суштинску промену, приватизацију пореске администрације - илтизам систем. Ова промена довела је до строгог раздвајања пореских прихода локала и центра, при чему је контрола државних средстава трајно одузета локалним властима. Једна значајна управна надлежност санџакбеговог делокруга тиме му је трајно ускраћена. Појавом ајана и организација левендâ не само да су надлежности над локалним питањима (при чему се овде под локалом мисли на територије нахија и села) изузети од фактичке власти санџакбега, већ му је уведена конкуренција, како политичка, тако и конкуренција силе. Појавом приватних армија, успостављен је изазов у виду крајње децентрализације, којој је држава прибегла у покушају контроле провинције. Титула санџакбега тиме је током друге половине XVIII века потпуно изгубила свој првобитни смисао и реалну политичку улогу, али је опстајала као вид репрезентације управног система. Покушајем дословног превода појма мухафиз - комадант посаде тврђаве, стиче се утисак да је реч о функцији диздара и да се њихове надлежности преплићу. Једна не толико значајна војна титула класичног система постала је најзначајнија управна функција у Смедеревском санџаку. С друге стране титулу диздара (која се по свему судећи губила у остатку царства) носили су команданти одређених јерлијских

²¹³ О функционисању дунавског бедема на простору Видина писала је утицајна бугарска османистикиња Росица Градева. Треба истаћи да су њена истраживања заснована на сицилима и у недостатку грађе централних органа власти остала ограниченог домета. Градева се често ослања на појмове серхад и законе серхада (kanun-ı serhad) не наводећи порекло ових термина и њихову утемељеност у осамнаестовековним изворима, због чега се може закључити да некритички преузима по аналогији термине старије османистике везане за класично доба. Сам појам серхад – граница би требало пре свега посматрати како то сугерише Абдулкадир Озђан, у контексту јединица граничних утврђења (serhad kulu), које поистовећује са јерлијском јединицама у утврђењима (yerli kulu). Несумњиво је систем организације граничних утврђења (тврђава и паланки у залеђу) представљао посебну војну структуру, која се никако не може поистовећивати са статусом санџака а свакако не подразумевати за посебни правни систем. /в./ Rossitsa Gradeva, *Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries*, Proceedings of the British Academy, No. 156 (2009.), 331-351; R. Gradeva, *War and Peace along the Danube: Vidin at the end of the Seventeenth Century*, Oriente Moderno, Nuova Serie, Anno 20 (81), Nr. 1 (2001.), 149-175; Abdülkadir Özcan, *Serhad kulu*, İA, C. 36, İstanbul 2009, 560-561

формација, попут мустахфиза (кетхуда и алемдар су остали официри).²¹⁴ Током транзиционог периода дошло је до битних промена у организацији и реалном функционисању спахијско-тимарског система, јаничарских и јерлијских јединица, на које је потребно указати у даљој анализи.

Промене у организацији османске војске довеле су до нефункционалности војних јединица класичног модела. Сам процес транзиције текао је доста споро и по досадашњим научним резултатима најизраженији је од почетка XVIII века, са рапидним убрзањем од средине века. Иако се веровало да су проблеми у функционисању тимарске организације почели после 1580. на шта указују и насихатнаме, најновија проучавања поништавају таква тумачења. Пошавши од проблема доделе тимара и броја странаца (еснеби) којима је додељен посед, насупротив принципа наслеђа, као основном проблему у функционисању тимарског система крајем XVI и почетком XVII века, Линда Дарлинг наглашава одсуство било какве радикалне промене. Тиме се супротставља тезама Иналцика о темељним променама које су погодиле политичку структуру и социјалне прилике османске државе. Основа супротних становишта базира се на проблему продора раје у редове аскера, чиме је једном дефинисана социјална структура постала крајње неефикасна а војна организација почела да се урушава. По свему судећи, нефункционалност спахијских јединица постала је очигледна током Дугог рата 1593-1606, неуспехом да парирају технолошки боље организованим аустријским трупама. Већ тада су, јачањем јаничара, спахије постале излишне у османској војној организацији.²¹⁵ Како је у досадашњим истраживањима примаран фокус био на социјалним узроцима промена војне организације, постаје крајње нужно преиспитати преовлађујућа становишта и више пажње поклонити самој војној стратегији. Међутим, занемаривањем организације читаве једне војне формације држава је де факто војно питање претварала у друштвени проблем. Сигурно је било знатно лакше формирати нове јединице него реформисати старе, које су препуштане стагнацији и коначно почеле фигурирати као политичка сатисфакција, додељивана интересним групама у потрази за статусом. Чини се да је ово суштина

²¹⁴ BOA, D, BKL, d. 32667, стр. 3; Yusuf Oğuzoğlu, *Dizdar*, İA (Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994) Cild 9, 480-481

²¹⁵ Linda T. Darling, *Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century - Part II, Including the Seventeenth Century*, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Vol. XLV (2015), 1-23; H. Inalcık, *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700*, *Archivum Ottomanicum*, Vol. 6 (1980), 283-337

функционисања османског војног система и управе на локалу током периода транзиције. Несумњиво су спахије и даље позиване у војне походе, али се суштински од њих није много очекивало. Претварањем елитне војне формације у социјалну категорију дошло је до значајних модификација њене реалне репрезентације на локалу. Спахије су све мање представљале војни фактор и све више постајале политички ослонац моћи у провинцијама. Прва мера коју је држава морала увести у тим околностима представља драматично јачање јаничара.

Неефикасност спахија никако није значила неефикасност тимара. Како не би дошло до термилошке забуне, тимар представља основу спахијског поседа, која му се додељује за војну службу. Међутим, изгледа да је успостављена прећутна сагласност око нових услова притежавања тимара и да је дошло до редефинисања самог значења појма. С обзиром да је својеврсни провизоријум поретка функционисао, када су спахије у питању, преко двеста година, остаје крајње зачуђујуће зашто држава није ништа предузимала. У свим документима, посебно пописним дефтерима уредно је настављена редистрибуција тимара. По подацима из средине XVIII века, увиђа се једна битна особеност овог процеса. Форма самих извора се не чини различитом у односу на претходни период али се уочавају промене у структури поседа. Тимар више није компактна територијална целина, већ постаје новчана вредност. Пажњу је прво привукло присуство заједничких тимара двојице или више спахија што се чинило зачуђујућим, самим постављањем питања како је долазило до територијалних разграничења на терену и зашто би уопште администрација прибегавала једном потенцијално конфликтној ситуацији? Установљењем чињенице да већина поседа нема географски кохерентну структуру, већ да су насеља низана како би се уклопио рачун код унапред дефинисане новчане вредности "поседа" поставило се питање да ли уопште може бити говора о тимарима. Како је већ наглашено, иако није дошло до формалне промене титула, појмови спахије и тимари у XVIII веку дефинитивно немају значење класичног модела.

Процесом фискалне трансформације надомештен је акумулирани утицај инфлације, те је реално фискално смањење пореских оптерећења са земље надомештено увођењем ванредних пореза. Везивањем тимарско-спахијског система искључиво за пореске приходе са земље, реално је у дужем временском периоду долазило до смањења новчаних акумулација у реалном новцу. Довољно је

напоменути да вредност испенце није уопште мењана, задржавши се на 12 акчи по баштини до укидања спахијско тимарског система. У даљем тексту ће бити образложена теза о заснованости пописних дефтера на процењеној добити са одговарајуће територије земље у Смедеревском санцаку после 1739, услед чега се мора претпоставити да је приход низак, а чак и тако дефинисан није реално остварив у највећем броју случајева. Чини се да је потражња априори дефинисала бројност одређених тимара. Сам осврт на вредности поседа од најчешће две категорије (од осам и десет хиљада акчи), који укључују у највећем проценту пушта места, сведочи о тешко остварим пројектованим вредностима, дакле о немогућности остварења чак ни пројектоване добити, о чему је администрација морала имати сазнања. Сукоби око тимарских поседа, наизглед крајње парадоксално, постају све учесталији како је долазило до слабљења војне ефективности спахија. То је приморало централну власт да установи посебну администрацију за процедуру апелације око земљишних поседа, односно да измести ову врсту докумената из мухиме у ахкјам дефтере од 1741.

Слабљењем спахија несумњиво је долазило до јачања јаничарских формација, посебно помоћних јединица. Јаничари су тиме чинили основу османске војне организације читаво једно столеће, све до краја XVII века. Победоносне војне кампање реализоване су управо захваљујући променама војне технике оличене у оснивању нових, модерно опремљених јединица јаничара. Већ тада је постало јасно да се традиционални називи не могу везивати за класичне формације, које су претрпеле значајне трансформације. Нова улога војске значила је повећање бројног стања, што се може пратити у овом периоду. Дрastiчне промене бројности довеле су до измена система регрутације, укидањем система девширме, чиме је отпочео продор раје у редове аскера. Када је држава једном допустила овај вид попуне јединица, више није било могуће реално контролисати војну обуку и изнад свега војну ефективност. Тиме је јаничарима претила судбина спахија, односно растакање војних јединица и њихово повезивање са социјалним статусним улогама. Томе је допринела несташица новца, јер буџет није могао поднети финансирање експанзије војног статуса, без обзира на његово реално или статусно питање. Током XVII века, постепено је све више јаничара остваривало фиктивни статус, да би до краја XVIII века од око 400 000 јаничара у царству свега десет процената чинило

реални војни потенцијал.²¹⁶ Уосталом, слабљење ове формације најјасније се огледа у ратовима крајем XVII века, које Царство почиње да губи. Реформама које су уследиле током Бечког рата, дошло је до формирања нове формације, јерлија, које ће чинити основу војног уређења све до реформи Селима III и Махмуда II. Разлика између фиктивног и реалног статуса одређених војних формација може се пратити у самим изворима стагнацијом плата. Реалним јединицама је исплаћиван већи износ који је пратио инфлацију док су исплате фиктивним формацијама опстајале на историјском просеку, једном дефинисаној суми, која се углавном није мењала од тренутка промене статуса. Тиме су исплате гарантујући опстанак привилегија али на знатно нижем нивоу, ипак омогућавале држави да пажњу усмери на реалну војну организацију.

Јерлијске јединице, осим што нису нова формација, карактерише заправо промена статуса, као што је то било и у случају јаничара у тренутку превласти над спахијама, нека два века раније. Од 13 000 јерија у Будимском ејалету средином XVI века, нешто више од 38 процената су српског порекла.²¹⁷ Међутим, није могуће поредити ове јединице у толико различитом окружењу. Познато је да су Срби чинили већину припадника речних флотила османске војске на фронту према Аустрији али су немуслимански заиста обављали помоћне послове. Сами називи појединих родова уосталом најпрецизније сведоче о природи тих послова, било да је реч о превозу материјала и фортификацијским јединицама. Јерлије нису током класичног периода, па чак ни у XVII веку, имале улогу главних војних јединица и у томе је основна разлика њихове егзистенције након 1700. Прва промена термилошке природе уочава се код појма левенд (levend). У класичном периоду под левендама су подразумевани пљачкаши, хајдуци, разбојници, док се касније под овим термином почињу водити нерегуларне трупе. Док су првобитно помоћне војне јединице, најчешће хришћанске на подручју Балкана, биле организоване ради борбе против одметника као својеврсна сеоска милиција (il-eri), стање се касније драстично променило, прерастањем левенди у регрутациону базу редовних формација. Слабљењем јерлијских јединица поново ће ова својеврсна сеоска милиција на челу са кнезовима, бар када је реч о Смедеревском санџаку

²¹⁶ Bruce Mc Gowan, *The Age of the Ayans*, 716

²¹⁷ Klára Hegyi, *Freed Slaves as Soldiers in the Ottoman Fortresses in Hungary /w/ Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth - Early Eighteenth Centuries)*, (Géza David, Pál Fodor, Eds.), Leiden - Boston 2007, 85-90

после 1792. преузимати функције класичног модела. Тиме се кондоминиум, термин који формулише Габор Агоштон, односно прилагодљивост Османске империје ситуацији на локалу и својеврстан провизоријум заједничке власти, поделе надлежности, карактеристичан за гранично подручје, испољава у различитим социо-политичким околностима.²¹⁸ Трансформација формација јерлија, као што је указано, задржава истоветне термине који примају друга значења. Тако су познате јединице јерлија попут мустахфиза (müstahfiz), азапа (azab) и фарисана (farisan), у самим изворима почеле да стичу значајнији третман. Пажљивијим читањем османских хроника уочава се недостатак извесних термина, попут спахија и поистовећивање појмова јаничари - војска. Сами извори, почињу да уводе термине пешадија (piyade) и коњица (süvari), којима се најјасније карактерише дубина промена османског војног система. Уколико се прихвати становиште да спахије и јаничари више не постоје као активна војна формација, свођење османске војске на јерлијске формације пружа могућности потпунијег сагледавања указаних промена. Како је порекло јерлија локално, треба обратити пажњу на левенде, односно на регрутну базу. У једном документу се наводи као део посаде Шапца формација зуама (zu'ama), што би могла бити потврда укључивања приватних војних формација у регуларну посаду. То би могло објаснити прилично збуњујуће тврдње Радмиле Тричковић о стационарању спахија као посаде тврђава. Јасно је да већ после 1720. Формације јерлија формирају локални моћници – ајани, који их у значајној мери и контролишу.²¹⁹ Са таквом ситуацијом на терену, тешко је раздвојити ове јединице од претходних - спахија и јаничара. Независно од резултата досадашњих истраживања, овде је изнето мишљење да су ајани као компензацију за учешће својих левенди у одбрани државне територије добијали фиктивне војне положаје. Тиме су левенди постајали припадници спахија у првом реду, можда и јаничара, али ту је проучавање социјалне основе ограничено. Иако извори упућују на локално порекло, начин регрутације и евентуалну личну повезаност јерлија са ајанима није могуће дефинисати. С обзиром да је плаћање ових јединица ишло преко локалне канцеларије, али средствима трансферисаним

²¹⁸ Gábor Ágoston, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*, International Journal of Turkish Studies, Vol. 9 (Summer 2003), 15-31

²¹⁹ Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, Београд 1968 (необјављена магистарска теза), passim; Virginia Aksan, *Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War* /u/ War in History, Vol. 5, No. 1 (1998), 23-36

из центра и под значајном контролом, поставља се питање кредибилитета ових формација. Успешна одбрана границе, 1737-1739, тако и касније 1787-1792, указује на чињеницу постојања реалне и веома значајне фојне формације. Уколико то нису били јаничари и спахије терет рата су морале носити јерлије.

Требало би узети у обзир даље флукуације значења употребљаваних термина. Како истиче Вирџинија Аксан, после 1777. све више се уместо појма левенд користи термин секбан, како би се минимизирале негативне перцепције изазване ратним поразима.²²⁰ Посаду паланки у унутрашњости Смедеревског санџака сачињавају јединице поменуте три формације јерлија, док је у већим тврђавама она знатно диверсификованија. Тако се срећу јединице тобџија, топарабација, џебеџија, али и чауша и јамака.²²¹ Чини се да сваки покушај детаљнијег утврђивања корелације назива јединице са њеном војном функцијом није сврсисходан. Посебно су интересантне формације шабачке и београдске тврђаве, називане џемат капетана (сема'ат-и карудан), које се не срећу у литератури. С обзиром да је капудан (карудан) заправо варијанта појма капетан, реч је о речној флотили, регрутованој и организованој по начелима команданта, који у таквом устројству мора имати знатно веће надлежности, али и одговорности. О датом феномену нема више података нити је детаљније истраживан. Потребно је указати да присуство пешадије и коњице у оквирима ових јединица и под командом капудана, сведочи највероватније о знатно проширеним надлежностима ове институције. Уосталом, само на примеру мухафиза постаје јасан обим проширења надлежности. Београдски мухафиз никако није представљао само команданта тврђавске посаде, већ најзначајнији војно-административни положај у читавом санџаку. Иако му сама функција не гарантује такав степен прерогатива, фактички положај осликава локалну реалност. Не би требало губити из вида да свака тврђава и паланка имају свог мухафиза, али њихов формално-правни статус наспрам београдског мухафиза (коме су потчињени) није упоредив. Имајући у виду правно устројство османске државе, где је санџакбег тај који управља санџаком, постаје запрепашћујуће колико се ова титула изгубила из извора. Код исплата трошкова за исхрану војника који је вршила Београдска канцеларија, надлежни официр је

²²⁰ Virginia Aksan, *Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century* /u/ Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925. (E. Zürcher, Ed.), London 1999, 30-31

²²¹ BOA. D.BŞM. BLH, 6/68, 7/6; 7/96; 10/112

остављао свој потпис на крају документа, као доказ о примопредаји. У случајевима многобројних ага, дервиша и диздара који су преузимали плате за своје официре у потпису низа дужносника на крају стоји повезаност одређеног лица са мухафизом тврђаве Београд/Шабац, попут "*хафиза Османа, команданта тобџија мухафиза београдске тврђаве*" (el-hafiz Osman miri topcuyan der muhafiz-i kale-i Belgrad). Како се он на документу исте садржине, потписао и као "*хафиз Осман, командант тобџија Високог Двора београдске тврђаве*" (el-hafiz Osman miri tobucuyan Dergyah-ı Ali der kale-i Belgrad), постаје јасно да су прерогативи власти у санџаку изједначавани са ингеренцијама мухафиза.²²²

Значај титуле мухафиза рапидно је порастао током XVIII века, претварајући је у најзначајнију функцију провинцијске управе. Међутим у самом санџаку постоји онолико мухафиза колико и утврда, а при томе треба рачунати и паланке. Њихов међусобни однос постаје најзначајније питање унутрашњег уређења османске провинције у другој половини века. У изворима се код навођења јединица користи одредница "*војници арабације мухафиза београдске тврђаве*" (neferat-ı arabacıyan der muhafiz-i kale-i Belgrad dar-ül cihadi²²³) где је географска одредница промењива. Навешћемо још неколико сличних примера: "*јерлије мустахфиза мухафиза паланке Параћин која припада Београду*" (...yerluyan müstahfizan muhafiz-i palanka-i Parakin tabi' Belgrad) "*јерлије, пешадија и коњица, мухафиза паланке Алексинац која припада Београду*" (...yerluyan piyade-i ve süvari-i muhafiz der palanka-i Aleksinçe tabi' Belgrad).²²⁴ Међусобан однос мухафиза, не би требало повезивати са ознаком припадности Београду, која се налази у изворима, већ са занемареном титулом у самим документима, санџакбега. Положај београдског мухафиза несумњиво је јачала његова додатна титулатура, која се у документима најчешће наглашава титулом везира или валије (vali).²²⁵

²²² BOA. D.BŞM. BLH, 6/34

²²³ Одредница dar-ül cihad односно dar-ül harb, представља термин османског права и означава подручје рата, насупрот подручју ислама (dar-ül islam), где у потпуности влада правни поредак исламског права (шеријата). Тврђави Београд је још током класичног периода у документима придодаван овај епитет, што је у складу са османском бирократском традицијом. Најчешће се среће придев заштићен (el-mahruse), којим се Александрија у Египту редовно титулише, али није редак случај да се употребљава и за друге градове, па тако и сам Београд. У овом случају, реч је о изразито специфичној титулатури, која је највероватније имала значење "дом рата", "место рата," односно симбиличан крај османске територије, тврђава из које почињу османска освајања и може се у том смислу сматрати почасном.

²²⁴ BOA. D.BŞM. BLH, 6/9; 6/14; 6/38

²²⁵ BOA. A. DVN. MHM. d. 148/769; 153/306; 154/139

Потребно је указати на значај свите око мухафиза, која је поседовала издвојену организацију, што документи о исхрани јединица и потврђују. Коначно, неопходно је истаћи да формација јерлија није била статична, не само као форма војне организације и не само кроз промене значења одређених термина, већ се може очекивати успостављање потпуно нових јединица и као што је указано нових назива. Тако се у једном документу из 1747. помиње поредак нових трупа јерлија (*nizam-ı cedid tertibi*), појам који је као што је опште познато резервисан за реформе Селима III.²²⁶ Даљим истраживањима би требало тражити први помен нових јединица, који би решио дилему функционалности јерлијских формација. Устаљеним механизмом иновација османска држава је покушавала да уводи ефикасне трупе и одржава способност одбране. У том својству, потребно је из корена ревидирати ставове о статичности империје, која је као што нови извори указују огромном динамичношћу и флексибилношћу изналазила нове механизме контроле периферије кроз процесе перманентног преговарања.

Пре коначних закључака о функцији јерлија на подручју Смедеревског санџака, потребно је размотрити још два значајна фактора, све израженију децентрализацију после 1739. и начин обнове војних формација након ратова. Може се поуздано закључити да је промена стања рат/мир драматично утицала на организацију управе, цивилне и војне у овом пограничном санџаку. У претходним разматрањима истакнут је процес јачања јерлијских формација упоредо са слабљењем јаничара, али није дефинисано питање реалног статуса јерлија у посматраном периоду. Под тим се подразумева степен борбене готовости ових јединица у дужем временском распону. Уколико регрутациону основу чине левенде, односно раја или скитачка раја (*perakende*), из самих докумената није јасно у чијој су они служби. С обзиром на сталне жалбе спахија око земље, може ли се за ову групацију закључити да припада "опозицији" легитимној власти? И да ли је београдски мухафиз могао ефективно да контролише остале мухафизе у својој ингеренцији или су мухафизе (можда уједно и ајани?) самостално управљали својим војним јединицама? У складу са досадашњим истраживањима требало би очекивати повезаност система управе са мухафизом, као најмоћнијим у санџаку. Моћ је произилазила из статуса, који је морала гарантовати сила. Београдска канцеларија је плаћала трупе из саме свите београдског мухафиза, на исти начин

²²⁶ BOA. D.BŞM. BLH, 6/73

као и све остале војнике. Свака исплата је несумњиво морала бити под контролом мухафиза. Све израженија децентрализација јачала је власт мухафиза/везира у провинцији, што му је омогућавало да остале управне и војне положаје попуњава себи блиским људима. С друге стране, таквом уређењу су се супротстављале незадовољне групације предвођене ајанима, које су подршку налазиле међу људима са статусима и изгубљеним положајима.

Додатни проблем самог уређења Смедеревског санцака представља константна промена статуса изазвана честим ратовима, која није омогућавала трајније етаблирање једном изграђене друштвене стратификације. То никако не значи посебност положаја нити екстратериторијалност. Време потребно прилагођавању новоуспостављеног поретка искуству околних провинција мери се неколицином година, две можда три. Када је војно уређење у питању запажају се високе почетне пројектоване цифре појединих војних редова и њихова постепена редукција током наредних година. Дакле, по окончању рата, османска бирократија је утврђивала број војника, који се смањивао до следећег рата, да би се механизам понављао. То наводи на закључак о априористички дефинисаним параметрима, којима се администрација руководила, не сагледавајући у довољној мери стање на терену. Поставља се питање да ли је бројност посада, а самим тим и целокупно уређење представљало пресликани модел последњег познатог дефтера, на који се могло ослонити? На тај начин је снага војних ефектива у санцаку одређивана у складу са принципом бирократске инертности. Приликом поређења стања у провинцији са неким другим хронолошким раздобљем мора се имати у виду начин рада саме бирократије. Невезано за претходни проблем, сагледавање флукуација бројног стања војних јединица током међуратног периода указује на још једну битну претпоставку. Тренд повећања бележе фиктивне јединице, док се стање реалних јединица нешто смањује, вероватно услед немогућности финансирања. И овај закључак би требало прихватити *cum grano salis* имајући у виду контроле спискова, које је држава периодично предузимала и брисање многих имена, попут случаја из 1772. Јасно је да спискови јаничара пре и после ове године бележе смањења, али се може закључити да је између 1739 и 1788, дошло до значајног повећања броја јаничара, са истовременим смањењем јерлија.

Функционисање османске војске захтевало је значајна финансијска издвајања. Како је већ истакнуто, спахије су издржаване порезима са земље, док су

остале војне формације плаћане у новцу посредством институције Београдске ризнице (Belgrad Hazinesi). Иако је постојала и посебна, Нишка ризница, њена егзистенција није потврда посебности ове нахије, већ специфичности уређења током аустријске управе на већем делу Смедеревског санцака 1718-1739. Судећи по документима у овим фондовима, може се закључити да је њихова искључива намена финансирање војних редова и пратећих институција, додуше у значајно мањој мери и одређених верских положаја, попут емина, хатиба или муезина. Имајући у виду начин пограничног уређења, установљење посебне хазине у пограничном простору Нишке нахије, извршено је у складу са механизмом који је примењен после Бечког рата, када је Београд преузео позицију Будима. Нема дилеме да је Нишка хазина била у зависном односу према београдској, након њене обнове 1739, иако је имала сопствену институцију дефтердара. То се закључује на основу докумената, који се односе на Ниш а издаје их београдски дефтердар. Како је финансирање јерлија на територији Крушевачког санцака било додељено београдској хазини, егзистенција посебних хазина више представља историјско наслеђе него што омогућава одређене априористичке судове. Иако нема потврде у изворима о постојању засебне хазине у Крушевцу, не може се поуздано закључити ни да она није постојала. Ипак на основу већег броја докумената, може се са извесношћу закључити да је мухафиз Крушевца припадао београдском калему.²²⁷ Да би се разумео однос хазина и уопште њихово функционисање, потребно је обратити пажњу на начин финансирања, односно остварења прихода које су оне даље редистрибуирале. У основи се налази читава машинерија повезана са илтизам системом. Тиме се може закључити да је и финансирање јерлија било засновано на мукатама и маликанама, колико је то било могуће локалног карактера, односно редистрибуцијама новца из околних санцака у случају потребе. У већ помињаном документу за Крушевац плате за посаду од 75 јерлија обезбеђене су из мукате царинарнице на скели - речном прелазу (gümruk iskelesi mukata'ası). Извори прихода се помињу углавном код мањих свота новца и то најчешће мукате граничних скела, због чега није могуће поуздано открити порекло значајнијих прихода, попут оних за плате бројних јаничара. Може се претпоставити да је примењиван јединствен систем, трансферисања прихода од илтизам система локалној хазини.²²⁸ Тиме се држава постарала за обезбеђење реалних извора

²²⁷ BOA. D.BŞM. BLH, 10/69

²²⁸ BOA. D.BŞM. BLH, 8/9; 8/30; 9/116; 9/126; 10/22; 10/77; 10/124; 10/129

прихода како не би дошло до проблема у војној ефективности одбранбеног бедема. Како су извори новца мукате и како се маликане готово и не помињу, поставља се питање зашто процес преласка на маликане, који је у царству отпочео 1695. није приметан у документима Београдске хазине? Овде би узрок још једном могла бити бирократска инертност, односно термилошка непрецизност али и много значајније питање порекла закупаца. Потенцијална зависност закупаца муката од локалних власти и њихова уплетеност у тај процес о чему извори ћуте али што се посредно може закључити (однос кнезова као последњих у ланцу сакупљања пореза према мухафизу је одраз савеза заснованог на илтизам систему) омогућава спекулисање о монополизованој контроли новчаних токова коју је вршио мухафиз/везир, налазећи се истовремено на челу војне и цивилне администрације, приватне иницијативе око илтизам система. Уз такав степен моћи његова власт је надилазила мерило државног достојанственика, хазина и војна организација остајали су му подређени, доводећи до приватизације државних институција, појам који је Ариел Салцман увела у османистику.

Описана ситуација могла би се односити на период Хаџи Мустафа-паше, када је контрола државне власти над провинцијом опстајала још само номинално. Тада је и сам фонд хазине, локална архива, пренета у Истанбул и тамо трајно задржана. Међутим, утицај државе на локалну структуру војне организације јерлија а самим тим и на њиховог команданта, мухафиза у претходном периоду је био ипак значајнији. Процес приватизације још увек није надјачао државну структуру. Хазина садржи низ фермана којим је одређивана висина плата јерлија, структура јединица и њихова бројност и која је поштована, како проистиче из пратећих докумената, односно реакција самог дефтердара. Због тога би се могло расправљати и о самом положају београдског и нишког дефтердара, не само у међусобном односу, већ и односу према локалној и централној власти. Овде је постављено питање лојалности локалних функционера центру власти. Досадашња испитивања показују да је контрола државе над периферијом функционисала све док су функционисале јерлијске јединице. Стиче се утисак да је у Смедеревском санцаку процес рапидног урушавања јерлијских формација отпочео после 1792. Тиме је веза између дефтердара и мухафиза пре 1788. репрезентовала јединствене интересе државе којој су служили. Иако се валидност одлука дефтердара а самим тим и функционисање обеју хазина заснива на ферманима и како се то у

документима истиче на основу заповести падишаха, потпуно је јасно да се београдски мухафиз налазио на челу целокупне војне организације не само Смедеревског санџака, већ и паланки у Крушевачком санџаку, као и тврђаве Шабац која је у административном смислу припадала Зворничком санџаку, а он Босанском ејалету.²²⁹ Финансијска потпора овако изграђеној структури следила је упуства мухафиза и његове непосредне свите. Дуги низ година функцију београдског дефтердара обављао је ајан Осман-ефенди (el-a'yan). Титула ефендије специфична је за припадника османске бирократије али не и титула ајана, оне никако не иду заједно. Носилац титуле ајана на положај дефтердара могао је доћи као локални угледник, што отвара питање повезаности јерлија са левендама, односно њихово фактичко локално порекло, где је сам дефтердар могао фигурирати као њихов представник.²³⁰ Осим финансирања војне организације, хазина је издвајала плате и за пратеће службе, за чије се достојанственике помиње да "седе у часном мецлису."

²²⁹ BOA. D.BŞM. BLH, 7/71; 7/78; 10/129

²³⁰ BOA. D.BŞM. BLH, 8/9; 8/61

4.2. ТИМАРСКО-СПАХИЈСКИ СИСТЕМ

У својој хроници, описујући освајање српске земље (Sırp Eyaleti) 1737-1739, ваканувис Субхи најчешће говори о ордији (ordu) и њеном напредовању ка Београду. Пажљивијим читањем текста стиче се утисак да спахија готово да и нема у оквирима војске. Помен спахија спорадичан је и углавном се среће приликом набрајања. Тако се код напада на Адакале спомињу "јаничари, спахије, силахдари, цебечије и остале војне формације." С друге стране, децидно су описани покрети јаничарских орти. Субхи наводи да су у Хисарцик дошли представници јаничара тражећи да се озакони њихово прикупљање ванредних ратних намета (seferiyye).²³¹ Помена о спахијама нема. На једном месту текст говори о додели тимара и зеамета одметнутим (serdengeçti) агама.²³² Језичке нејасноће могу указати на знатно сложеније трендове у оквиру војне организације Османског царства. Транзициони период осликава номинално функционисање институција система, чије је практично деловање изгубило своју пређашњу форму или саму сврху даљег опстанка. Број уписаних у јаничарским списковима (yoklama), како је већ више пута истакнуто, не репрезентује реалну војну силу јаничарског оцака, већ социјално-економску категорију. Упоредна истраживања тимарско спахијске организације нису била толико експлицитна у својим крајњим закључцима, пошавши од чињенице да је номинално успостављени систем функционисао, бар када је реч о даљим редистрибуцијама поседа. Није било лако доказати реални положај спахије, који је притежавао посед под истим условима као и током класичног система. Било је лакше доказати нефункционалност бројчаних вредности у јокламама у односу на тимаре. Уз постојање свих пописних дефтера (пре свега ısmal и derdest), лако се стицао утисак о систему реалне редистрибуције поседа – тимара.

²³¹ Subhi Tarihi, 481, 548-49, 581

²³² Subhi Tarihi, 57; Сам појам "serdengeçti" у основном значењу подразумева трупе одабране за безнадежан, самоубилачки подухват, односно особу која свој живот подређује одређеном циљу, међутим у изворима се користи најчешће у преводу који је овде дат. /в./ Redhouse sözlük, 1002

Сам Субхијев текст наизглед не говори о нечему неуобичајеном током војних операција. Међутим у светлу досадашњих истраживања и под претпоставком номиналног војног уређења, може ли се поставити питање, колико хроничар користи одређене термине искључиво као део традиције? Колико је Царство било у могућности да на бојиште заиста изведе спахије и јаничаре? Са појавом ајана у Румелији и јачањем њиховог утицаја, постепено је долазило и до снажења приватних војних формација које су, због личне угрожености и ратног плена, све више попуњавале мањак војне ефикасности. У том случају би се за ове формације могла користити иста терминологија – јаничари (пешадијске јединице). Да ли би се онда и термин *serdengeçti* могао односити на њих? Јер, како би се могло оправдати додељивање поседа овим јединицама? Моли Грин је запазила овај процес, додељивања лена као награде за обављену војну службу.²³³ У том случају спахије се више не могу сматрати војним јединицама, њихов положај се готово не разликује од јаничара, док тимар фигурира као новчана вредност. Пре даљих закључака, потребно је сагледати структуру тимарског поседа и сву сложеност организације и система који је такву структуру пратио.

Након извршеног пописа одређене територије обављена је подела земље на тимаре,²³⁴ што је забележено у сумарним дефтерима (*icmal defteri*). С обзиром да није било даљих земљишних пописа, свака промена спахије нотирана је у посебној врсти дефтера, тзв. поседовним (*derdest defteri*). То су уједно основни извори за проучавање структуре тимарских поседа. Прва битна чињеница произилази из величине и уједначености поседа. Постојале су две групе, од 7 000 и 10 000 акчи. Ранија тумачења истицала су покушај власти да уједначавањем поседа спречи акумулацију финансијске моћи код имућнијих и потискивање слабијих спахија, чиме би се битно нарушила и политичка ситуација у санцаку.²³⁵ Дата теза не може бити одржива, јер се поставља питање зашто онда сви поседи нису једнаки? С друге стране поменуте две величине поседа јесу значајна карактеристика, али не апсолутно правило. Постојао је одређени број већих, као и знатно мањих тимара.

²³³ Molly Greene, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton 2000, 33-35

²³⁴ Свакако зеамете и хасове. С обзиром да је величина поседа у Смедеревском санцаку била прилично уједначена и на сразмерно мали број зеамета, у даљем тексту ће бити употребљиван термин тимар као синоним речи посед, осим у случају када то буде другачије назначено.

²³⁵ Р. Тричкових, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, passim

Код заокружених новчаних вредности тимара, поставља се питање рачуна којим се дошло до егзактних бројева, с обзиром да није једноставно извршити расподелу пројектованих вредности остварене добити, уписане за поједина села на целе новчане суме. Пројектована несразмера није случајно узета у обзир. Величина тимара на територији која није обухваћена последњим пописом, значајно варира при чему у знатно већем броју случајева вредности изражене у акчама нису заокруживане пуним цифрама. Тако се у истом поседовном дефтеру срећу два потпуно различита механизма. Разлика која се појављује у пуној мери осликава произвољност пописа, који је базиран на пројекцијама могућег новчаног приноса са одређене површине земље (која нажалост није забележена), уместо реалним стањем на терену. Питагорејска игра бројева, односно низ пројектованих цифара, тако се значајно разликује у нахијама Ниш, Осад и Ужице, у односу на остатак територије санцака. Услед тога, чини се исправним заокруживање додељених поседа на две суме. Како је самој администрацији било јасно да се не могу остварити порески приноси у пуној мери, они су заокруживани на нешто веће суме, док је сама ситуација на терену вршила реалну нивелацију приноса. Тиме се порез уписан у дефтеру није могао никако реално остварити. Реалне параметре је изузетно тешко установити. По свему судећи, овај вид расподеле тимара, морао је наћи сагласност саме власти и спахија, макар условну или прећутну, било да је она гарантовала минимум прихода или прећутно толерисала видове ванредног опорезивања. Спахије се ипак нису лако мириле са немогућношћу остварења пуних прихода. У жалбама Царском дивану наводили су прецизан новчани удео који није могао бити намирен, а централна власт је покушавала да им одреди замену, додељујући им приход са друге територије. Тиме је територијална некомпакност тимара постајала још израженија, као потврда функционисања тимара искључиво као новчане вредности а не земљишног поседа. На самом локалу, прегруписавање тимара је морало узроковати потпуни хаос, доводећи до нејасноћа коме припада одређени посед. Уосталом, то изгледа да више никоме није било важно, тимар као посед изгледа да више није реално постојао.

Правило округлих бројева које се среће у последњем сумарном дефтеру, заправо репрезентује стање из одговарајућег опширног дефтера и заслужује подробнију анализу. Поређењем са претходним опширним дефтером (TTD 166, TTD 184) постаје очигледно да принцип заокруживања није у тој мери био

присутан у ранијем периоду. То је условило формирање тимара од 5999 или 1135 акчи, још у XVIII веку, који су опстајали и у поседовним дефтерима све до краја XVIII века. С друге стране, у питању су новчане суме које се не срећу у каснијем опширном или сумарном дефтеру (TTD 17, TTD 18). Поређењем величине тимара, изражене у акчама у нахији Ниш и остатку санџака, уочава се још једна дискрепанција. Највећи тимар има вредност од 15 000 акчи, док је број тимара вредности од или изнад 10 000 акчи свега шест. Граница зеамета овде је померена на 15 500 акчи, али их има и мање вредности (укупно осам). Поређењем истоимене нахије са стањем из прве половине XVIII века, не може се никако рећи да се уочава тренд уситњавања поседа. Тада је постојао само један зеамет (додуше доста велике вредности 62 555 акчи) и свега 6 тимара од или изнад 10 000 акчи. Са исте територије на почетку века прикупљано је 350 287 акчи што је подељено на 51 посед, док је после 1741. сума од 457 426 акчи дистрибуирана на 62 тимара/зеамета. Тиме се просечна вредност по тимару од 6 900 увећала на 7 400 акчи. Статистички посматрано увећање би се могло приписати инфлаторним кретањима, али имајући у виду увећање броја тимара и апсолутне суме од готово 30 процената, може се поставити питање реалности исказаних цифара. Претпоставка значајнијег природног прираштаја уз урачунат фактор инфлације, не може оправдати толико повећање. Не чини се оправданим разматрати ни питање евентуалног увећања пореске базе, односно укључивања неких категорија становништва које су током ранијег периода уживале пореске повластице. Ако се уважи претпоставка да је сам попис из 1741. (који није обухватио Ниш) заснован на пројектованој добити уместо реалне, поставља се питање колико је структура тимара одговарала реалним могућностима, а колико је на њено формирање утицала потражња? Уколико је постојао одређени број оних које је држава морала да задовољи, као награду за обављену војну службу, спекулисање око величине реалног поседа губи смисао. Два су битна закључка досадашњег испитивања, како је администрација почела са заокруживањем сума на целе бројеве, тако се питање фиктивности поставља у први план, чинећи истраживања све мање поузданим. С друге стране, чак и тамо где систем функционише по устаљеном моделу без видљивих промена, нема гаранција о већем степену кредибилитета.

Иако је установљена просечна сума од 7 400 акчи по поседу, изузимањем зеамета, тимари у нахији Ниш евидентно су мањи у поређењу са

остатком санцака. Њихова величина у том случају готово је дупло мања. Како нема начина да се упореде дате вредности са опширним дефтером, није могуће изводити даље закључке о структуралном моделу појединачних тимарских поседа. Значајно је извршити поређења са остатком санцака, где је могуће пратити структуру поседа, нарочито у односу према насељености. Од пројектоване суме на најширем подручју Смедеревског санцака, седам, односно десет хиљада акчи, поставља се питање, колико је у тренутку доделе тимара, заиста било насељених места, од којих би се остварио реалан приход. Потребно је дакле, конкретно разграничити пројектоване од реалних прихода. На почетку самог истраживања узета је нахија Ваљево, у којој је сама убикација насеља изнад 95%. С обзиром на непостојање ненасељених места, ова нахија представља својеврстан изузетак. Посебно је интересантно да овде нема тимара од 10 000 акчи. Уколико нису већи, по правилу су ограничени на суму од 7 000 акчи. Може ли се онда претпоставити да је приликом одређивања величине тимара од 10 000 акчи заправо унапред урачунато од стране администрације да бар 3 000 акчи неће моћи бити остварено? Највећи број ових тимара концентрисан је у великим средишним нахијама, Левчу, Лепеници и Руднику, у којима је депопулација најизраженија. Тако је извесни Азиз добио у посед тимар од 10 000 акчи у местима Доњи Лозањ (7 000 акчи) и Ковач Љутица (Јелшић) удео од 3 000 акчи. Прво село са само 3 уписана домаћинства дужено је за поменутих 7 000 акчи, док је друго са 12 домаћинстава оптерећено са 8 400 акчи које деле четворица спахија.²³⁶ Под претпоставком занемаривања проблема око удела код Јелшића, чини се немогућим да су три породице могле платити свих 7 000 акчи пореза. Никакво социјално раслојавање не би могло објаснити разлике у висини новчаног оптерећења по домаћинству, услед чега је претпостављено да је опорезиван потенцијални принос, односно да је висина пореза зависила од величине земљишног поседа у једном селу, невезано за бројно стање популације. На датом примеру чини се извесним закључак о немогућности наплате предвиђене суме, што је администрација могла перципирати приликом расподеле тимара. С друге стране, у најбројнијој нахији, Лепеници, среће се низ тимара од 7 000 акчи, те се може претпоставити да је наплата овде морала бити још мања, с обзиром на удео места

²³⁶ У питању је свакако грешка, јер уколико по 2 200 акчи имају Омер син Мусе (део његовог зеамета)и Мустафа, затим 3 300 поменути Азиз и 3 200 Абдулкадир, коначан збир је 10 400 акчи, уместо 8 400 колико је забележено у оба дефтера, опширном и сумарном. Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 22, 34, 105, 107; ТКГМ. TADB. TTD. No. 18, str. 352, 356

код којих није забележено становништво од око 40%. Мало је вероватно да је Ејуд син Салиха, коме је додељен тимар од 7 000 акчи могао остварити својих 500 акчи из ненасељене мезре Марковице.²³⁷ Постоји низ насеља која су раздељена међу двојицом или више спахија, попут Сипића или Горњег Венчаца у поменутој нахији Лепеници а од којих реално није било могуће остварити никакве приносе, услед опустелости.²³⁸ Осим места код којих висина пореза није реална, установљена су и опустела насеља, чија је уписана пројектована добит фиктивно раздељена међу спахијама. Уколико се упореде апсолутни износи у величини тимара у нахији Ниш и остатку санџака, постаје јасно да је у питању само наизглед ниска вредност тимара у Нишу. Фиктивно исказане вредности тимара у акчама заправо су знатно ниже у реалности због чега је током наредних пола века приметна значајна комуникација спахија са централном администрацијом, који су покушали да у реалности остваре прокламована права. На основу досадашњих испитивања изнете су претпоставке да је администрација свесно расподељивала нешто веће поседе, рачунајући са тим да одређена сума неће бити остварива. Док су прописане новчане суме наизглед јединствене, у пракси су оне препуштане слободном тржишту. Нивелацију новчаних вредности појединих тимара вршило је померање становништва, око којих је беснео прави мали рат међу спахијама.

Како је већ изнето, нису сви тимари једнаке вредности, односно не уклапају се у образац од седам и десет хиљада акчи. У Лепеници је установљен одређени број већих тимара који је додељен двојници спахија. С обзиром да није наглашен њихов родбински однос, поставља се питање у каквим су релацијама они били и због чега је администрација прибегла оваквој пракси? Узмимо за пример два таква тимара, Салиха сина Ибрахима и Јахје од 24 000 акчи и са друге стране Ибрахима сина Дурака и Хусејина сина Мустафе од 13 000 акчи. Први тимар сачињавају четири села и удео од 300 акчи из манастира св. Николе у нахији Рудник. У питању су села око данашњег Аранђеловца (Мисача, Врбица, Балбановце и нешто удаљенији Орашац). Структуру другог чине седам села и манастир, од којих само три, Горња, Доња и Средња Лакча представљају компактну географску целину. У првом случају, Врбица са 28 домаћинстава и 15 000 акчи прихода чини окосницу тимара. Поређењем са Орашцем, који са два домаћинства

²³⁷ Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, 89; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, str. 228

²³⁸ Ibid. 80, 93; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, str. 224, 253

доприноси са 2 600 акчи, постаје евидентна разлика новчаног оптерећења по домаћинству. Становници Врбице оптерећени су у просеку са 535 акчи, док је у Орашцу порески приход 1 300 акчи по домаћинству (баштини). Изузимајући проблем пустих места, код којих је наплата евидентно проблематична, може се поставити питање о реалности пореског прихода чак и у случајевима који су наизглед непроблематични. С обзиром да су у питању само две породице у Орашцу, месту које ће нешто више од пола века касније постати језгро Српске револуције, није тешко претпоставити да су се они могли одселити у предео где су порези били нижи. Није искључена претпоставка да је реч о већем земљишном поседу (баштини) или квалитетнијој земљи. Изузетно велика разлика у новчаној суми морала би у том случају бити последица значајног кршења прописа о величини баштине озакоњеног Кануном за Смедеревску ливу, што је мало вероватно. У другом тимару, поуздано се може установити да су Доња и Горња Лакча пушта места, као и Манастир Лакча.²³⁹ Само на датом примеру, вредност тимара се снижава за 2 300 акчи, док је по свему судећи једино удео од 3 000 акчи из Средње Лакче изван.

Поменути два тимара не представљају кохерентну географску територију, иако поседују одређено језгро. Чини се да оно није битно што проблематизује само постојање тимара. Уколико тимар не постоји као просторна целина, већ искључиво као новчани удео, није значајно да ли је један тимар додељен једној особи или на заједничко коришћење. У том смислу потребно је поново обратити пажњу на Ваљево, где је ситуација идеалтипска. Неколико тимара овде поседује прилично кохерентну структуру. Тако заједнички посед Јусуфа сина Омера и Исмаила сина Абдулаха обухвата три суседна села Бобову, Станка Реку и Драговце. Међутим већ код следећег тимара који деле чак четири спахије (Сулејман, Осман, Хаџеб и Селим) примећује се извесно одступање. Суседна села Усје, Мојсињ и Грабовац са нешто даљом Звечком чине језгро поседа, који обухвата још и удаљенији Забрежањ, северно од Обреновца и Јасеницу североисточно од Вајева. Реч је о својеврсној парадигми. Сличан образац учава се и код свих осталих поседа. Драстичнији је пример тимара (од 13 750 акчи) који

²³⁹ Сам дефтер не разликује термине црква и манастир. Шта више за Доњу Лакчу је уписана вредност од 600 акчи, док у опширном дефтеру стоји 1600. Грешке писара, нарочито код рачуна су доста честе. Р. Тричкових, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 81; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, str. 202, 210, 216, 223

деле Осман и Хусејин син Алије. Три насеља у Ваљевској нахији су међусобно изразито удаљена (Совач, Котушеница и Туђин) а слична је ситуација и са преостала четири топонима у Лепеници (Губеровац, Горњи Ланар, Крлучић и Мачково Брдо).²⁴⁰ У случајевима када је један тимар формиран на територији само једне нахије у већини случајева реч је о географски некомпактној територији, док је ситуација још израженија када се посед простире у две нахије. Најчешће су у питању суседне нахије, али није редак случај као у примеру Ваљева и Лепенице, које раздваја Нахија Рудник (Морава). Код зеамета је ситуација драстичнија, јер су у питању поседи у неким случајевима из три нахије.²⁴¹

Установљењем поседа без одговарајуће географске повезаности, формирањем удела двојице или више спахија у оквиру једног тимара и распарчавањем појединих насеља на уделе неколико спахија, администрација је направила праву збрку на терену. Поменута три фактора представљају јасан доказ изнетој хипотези да тимар као географска целина бар на територији Смедеревског санцака више није постојао. Тешко је замислити однос спахија–раја на овако установљеним поседима. Ко је, у чије име и на који начин вршио прикупљање пореза и његову даљу редистрибуцију? Не чини се вероватним да је сам спахија крстарио санцаком са својом пратњом како би дошао до новчаних и/или природних средстава. У том смислу се мора узети у обзир егзистенција посредника између спахија и раје, а то могу бити искључиво кнезови. Док су остале врсте пореза сакупљане путем илтизам система, нема никаквих података у изворима о администрацији која је обављала сакупљање новца са тимара. Не постоје адекватни докази ни у фонду Београдске хазине, који су локалне провинцијске. Уколико се претпостави да је осим своје новчане ренте порез обухватао и удео у природним дажбинама, о чему сведоче исказане јединице у кејлима у самом дефтеру, може се претпоставити да су житарице прикупљане у натури. Уколико су кнезови обављали тај посао, јасно је зашто трговачка класа толико нагло јача у другој половини XVIII века. Нажалост, конкретнијих доказа на овом степену истражености нема, јер је највероватније у питању традиционални однос који се развијао без писаних трагова или ако су они и постојали, изгубљени су у кадијским сицилима који нису сачувани.

²⁴⁰ Р. Тричкових, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, 96

²⁴¹ *Ibid.* 21-26

Посебно важно питање представљају празни тимари. Њих је скоро десет процената од укупног броја, чиме се доводи у питање хипотеза о расподели на основу потражње. Сумарни дефтер, којим није обухваћен цео санџак не бележи пуне тимаре. То је случај искључиво код поседовних дефтера, што је доказ да тимари јесу попуњени али су напуштени. Дакле, сумарни дефтер доказује да претпостављени процес расподеле није упитан, али зашто је дошло до напуштања поседа? У прилично дугом хронолошком раздобљу, између 1741. и краја XVIII века, од када датирају поједини уписи у поседовним дефтерима, структура тимара се није значајније мењала.²⁴² Поседовни дефтери доказују промену спахија, на претходно дефинисаним поседима. Најчешће је у питању принцип наслеђа односно смрт спахије. Саме промене имена, нису нимало учестале, са ретким примерима када је то урађено више од једном. У датим оконостима, празно поље код неких поседа заиста изазива недоумицу. По свој прилици, управо ови случајеви представљају поуздане доказе запаженог тренда обезвређивања тимара. Уколико није било заинтересованих за новчаном добити, јасно је да добити није могло бити и да су у питању насеља која се никад нису опоравила. Упоредо са празним тимарима, на последњим странама дефтера у виду записа на маргини, примећује се тренд формирања нових тимара. Досељавањем новог становништва и преименовањем топонима вршена је дислокација тимара. Сасвим је могуће да су у питању исти или слични поседи, које администрација најчешће није препознавала као такве, што је доводило до жалби првобитних спахија, који су тешко проналазили правду и долазили до свог поседа. Процес нестајања и поновног формирања тимара може се сматрати минорним, али представља препреку одређења бројног стања тимара.

Поседовни дефтери представљају новину у функционисању спахијско-тимарског система и као такви заслужују посебну пажњу. Током класичног доба пракса пописа одређене територије и израде пописних дефтера понављана је на сваких 30-40 година или раније уколико би се за тим указала потреба. На тај начин је администрација прибављала податке о променама на поседима, до којих је долазило услед смрти оригиналног носиоца права. Када је напуштена пракса израде пописних дефтера, било је потребно регулисати сам чин преношења поседа на новог спахију и о томе водити одговарајућу евиденцију. Поседовни дефтери,

²⁴² Раздвајање заједничких тимара овде није посматрано као промена структуре самог тимара.

настали су на основу сумарних дефтера, као својеврстан додатак. Тако су сумарни бележили комплетан списак топонима у оквиру једног тимара, уз име спахије којем је био додељен, док је у поседовном дефтеру пренесен само први топоним из сумарног. Први запис у сумарном дефтеру односи се на зеамет Омера, тимар-дефтердара, величине 20 000 акчи, који је обухватао Бело Врело (Жарково) и Репиште у нахији Београд, затим Радошевац (Гуверцинлик) и Доње Зуце (Авала). Поседовни дефтер бележи као први запис Бело Врело у нахији Београд, зеамет од 20 000 акчи, који је месеца мухарема 1208. (јул-август 1793.) додељен Хусејину, сину Османовом.²⁴³ Између два уноса протекло је педесет две године, што оставља могућности за спекулације о томе да ли је у међувремену још неко притежавао поменути посед. С обзиром на ратне околности 1788-1791, требало би искључити могућност неке нове расподелеседа у поратном периоду. Знатан број датума односи се на деведесете године по хиџретском календару, односно на период пре рата са Хабзбуршком монархијом. Уписане године, са честим тачним даном и месецом када је дошло до промене спахија, сведоче о административном поступку који је стање успостављено 1741. одржавао функционалним све до краја османске власти у провинцији.

Покушај испитивања саме праксе промене спахија на тимарима није дао поуздане податке. Полазећи од претпоставке да се тимар наслеђивао са сина на оца, заиста је могуће утврдити одређене поседе код којих се то чини исправним закључком. Тако је зеамет Османа сина Сулејмана од 20 000 акчи са Осладићем у нахији Ваљево као првим топонимом, додељен 20. Rebiu'l-evvel 1197. (23. фебруар 1783.) Ибрахиму сину Османовом. Сличних примера има и међу тимарима, попут Горње Сибнице (Београд), додељене Ибрахиму, која 25. Zi'l-hicse 1195. (12. децембра 1781.) бива пренета на Сулејмана сина Ибрахимовог.²⁴⁴ Такви примери су спорадични и није могуће утврдити постоји ли родбински однос или је у питању случајност понављања имена, с обзиром да се у самим дефтерима среће мањи број углавном најфреквентнијих муслиманских имена. Још једну препреку утврђивању промене броја тимара представља мање измене које је администрација правила. Тако је тимар у нахији Београд са селом Борак као првим уписаним топонимом од

²⁴³ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, str. 1; Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 21

²⁴⁴ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, стр. 2-6; Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 22-30

30 000 акчи додељен тројици спахија сходно сумарном дефтеру. У поседовном је дошло до раздвајања на четири посебна тимара (два од десет и два од пет хиљада акчи).²⁴⁵ Ова промена се чини оправданом јер није јасно како је могао функционисати тимар са тројицом спахија. Таква пракса није позната класичном уређењу Османског царства. Међутим, оправдано се поставља питање, како је дошло до раздвајања? Уколико Борак остаје примарни топоним код сва четири тимара, како је онда извршена подела осталих шест насеља у нахијама Београд и Левач? Вероватно да до реалног, физичког раздвајања није дошло, већ искључиво до другачије расподеле новчаног удела. Није тешко замислити ситуацију у којој се Мехмед, Хасан и Мухарем, нису могли договорити око поделе новца оствареног са заједничког тимара, посебно уколико нису могли остварити пројектованих 30 000 акчи. Ту грешку, администрација је сама накнадно исправила.

После преиспитивања основних начела употребе поседовних дефтера, нужно је још једном се вратити на питање празних тимара. Посебну пажњу побуђују празни зеамети, а један такав постоји. Реч је о Вучјем Долу (Üç Dol) у нахији Пожаревац од 27 000 акчи који је додељен Ахмеду. Поменуто село, у складу са подацима из опширног дефтера има 33 домаћинства, која су оптерећена сумом од 14 000 акчи, чиме чини окосницу зеамета.²⁴⁶ Дакле, по пруженим подацима јасно је да је остваривост прихода са овог зеамета неупитна. Сасвим је могуће да је спорна могла бити висина пројектоване суме, посебно ако се узме у обзир да је девет домаћинстава у селу Петка опорезовано са 9 800 акчи. Изгледа да је сама администрација уважила реално стање, те је у поседовном дефтеру величина овог тимара смањена на 20 000 акчи. До извесних корекција је свакако долазило, с тим да се основа расподеле тимара извршена 1741. није никад значајније променила. Посебно привлачи пажњу одвајање спојених тимара, оних који су додељени двојици или тројици спахија. Тиме је уједно исправљена неправилност у величини тимара свођењем већих (групних) поседа на просечну вредност од седам, односно десет хиљада акчи. Код анализе празних поседа, покушано је повезивање процеса раздвајања са егзистенцијом непопуњених поседа, али се није могла пронаћи директна веза. Посебно збуњују три тимара из сумарног, односно шест из

²⁴⁵ Ibid. No. 417, str. 5; Р. Тричкових, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 27

²⁴⁶ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 17, str. 87; Р. Тричкових, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, 24; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, 2

поседовног, који као први топоним имају Велико Село у нахији Београд. Ово насеље са 17 200 акчи пореског прихода и 23 домаћинства, по свему судећи није могло лако опустети. Разлика између првобитна три и каснијих шест тимара скривена је у раздвајању заједничког тимара Алија, Хасана и Исмаила. Управо је овде концентрисано 9 550 акчи из Великог Села, али и сума од само педесет акчи мање из Доњег Сланца, које са 32 домаћинства и пореским оптерећењем од 20 000 акчи даје кредибилитет рентабилности тимарског поседа.²⁴⁷ Због свега наведеног, крајње је зачуђујуће што се свих шест тимара у складу са поседовним дефтером води као празан посед. У питању су свакако поседи који нису остали пусти. Разлог због ког у одговарајућем дефтеру није извршен упис може остати само у домену претпоставки. Уколико је тимар фигурирао као искључиво новчана вредност, требало би у даљим истраживањима обратити пажњу на процес узурпације. Један од потенцијалних моћних узурпатора могао је бити сам санџакбег, који би празним тимарима заправо увећавао свој хас. Тиме би тимарски поседи без одговарајућег наследника прелазили у, условно речено, државну својину. С обзиром да је реч о хронолошком периоду који би могао бити везан за владавину Селима III, постоји значајна могућност да су поменути тимари прикључивани посебној благајни, İrad-ı Cedid.

Није у свим случајевима долазило до раздвајања заједничких тимара. Критеријум није сасвим познат, али је чак и тада прецизиран тачан новчани удео сваког спахије. Тимар Горња Моштаница у нахији Београд од 35 000 акчи, раздељен на 5 спахија представља парадигму овог случаја. У поседовном дефтеру нису забележена потпуна имена спахија (само лично име), али је јасно назначено да је реч о пет удела (çift) по 7 000 акчи, са годинама промене поседника. Берашовце у нахији Железник, првобитно са 21 000 акчи додељено тројници спахија, смањено је на два удела од по 7 000 акчи и 1197, односно 1201. хиџретске године расподељено двојници спахија. С обзиром да подела није настала у исто време, може се претпоставити да је вредност тимара сама опала или је трећи удео остао непопуњен. Драстичнија је ситуација код Миросаве у нахији Ресава, где је само један од три удела попуњен (26. Rebiu'l-ahir 1199.). Истовремено је Суботница у истој нахији, исте године (1197.) променила спахије на сва три удела јединственог заједничког

²⁴⁷ Р. Тричковић, *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год.*, 29; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, str. 6-7; ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 18, 64-67

тимара.²⁴⁸ Сличан процес, заједничког притежавања поседа приметан је и у придодатим нахијама (Ниш, Осад, Ужице, Пожега), с тим да је реч о знатно нижим новчаним уделима. Осим разлике у висини новчаних износа, сви остали уочљиви параметри приметни су у готово једнакој мери и у овим нахијама, из старог дефтера (ber musib icmal-ı tahrir-i atik), како су означене.²⁴⁹ Бројно стање тимара није могуће поуздано утврдити у недостатку јединственог критеријума шта тимар заправо представља. Зато би између броја тимара и броја спахија била изражена знатна разлика, где би број спахија, односно удела (çift), представљао реалнији параметар. Одступања током времена формирају други ограничавајући фактор. Приликом поређења стања у само једној нахији - Ниш, сходно поседовним дефтерима уочена су битна одступања у исказаним новчаним сумама. То делује изненађујуће тим пре што је значајан број топонима присутан у оба дефтера са истоветним сумама у акчама. С обзиром да су промене поседа за нахију Ниш у поседовном дефтеру ТТД 418 датиране између 1699. и 1705. а у поседовном дефтеру ТТД 417 између 1781. и 1784. и имајући у виду да су везани за одговарајући сумарни дефтер који није сачуван, а овај за опширни (ТТД 184, ТТД 166), за који се не може поуздано утврдити година настанка (између 1574-1595.), проистиче да се вредност тимара није мењала од тада. Након периода од два века инфлација је свакако обезвредила вредност ових тимара.

Коначно, најважније питање спахијско-тимарске организације – број тимара, остаје у сенци релативности, како је раније објашњено, због нејасних критеријума саме администрације. Разлика између броја поседа и броја спахија, установљене категорије удела у тимару, представљају својеврсне особености трансформације једног система који је упорно одржавао своју форму. У складу са сумарним дефтером, на делу територије Смедеревског санцака обухваћене пописом установљено је постојање 591 тимара и зеамета, од чега само 24 зеамета од 20 000 акчи и ниједан хас (осим санцакбеговог). Сходно поседовном дефтеру ТТД 418, насталом крајем XVII века, број тимара је био 734 (од чега 25 зеамета) на читавој територији санцака. Дакле, 1741. је формирано мање тимара на простору мањем за четири нахије (Ниш, Осад, Ужице и Пожега), него раније. У укупном збиру могло би се установити значајно номинално али не и реално повећање броја

²⁴⁸ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, str. 7, 10, 13

²⁴⁹ ТКГМ. ТАДВ. ТТД. No. 417, str. 66-91

поседа, што се огледа и у подацима из поседовног дефтера TTD 417 из периода осамдесетих и деведесетих година XVIII века. Тада је, на читавој територији санцака установљено 877 поседа (од чега 45 зеамета). Број тимара и зеамета који се у овом дефтеру воде за исто подручје као и сумарни дефтер повећан је на 627. Разлике у формалном броју тимара после 1741. настале су углавном као последица раздвајања већих тимара на два дела, односно издвајања удела у поседима на формалне тимарске поседе. Међутим, у одређеном броју случајева реч је о формирању потпуно нових тимара (таб. бр. 4, таб. бр. 5). То никако не би требало да чуди, с обзиром да је у акџам дефтерима забележен низ представки централној администрацији са захтевом за уписом новог места у дефтер. По свему судећи, доласком новог становништва на територију санцака и формирањем нових насеља формиран су и одговарајући тимарски поседе.

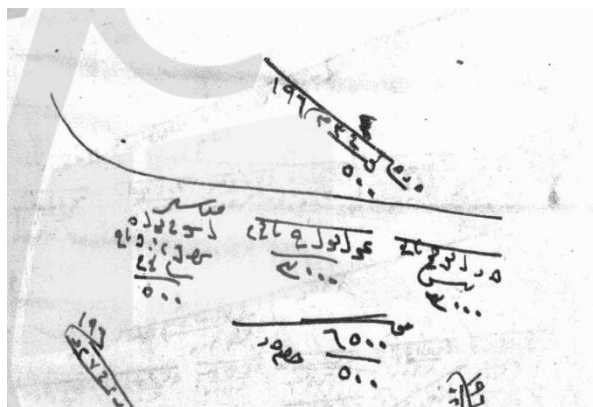
Смедеревски Санџак			
		TTD 267	TTD 417
1	Зеамети	24	26
2	Београд	29	39
3	Авала	12	12
4	Железник	5	6
5	Ресава	39	39
6	Пожаревац	19	25
7	Хомоље	17	17
8	Пореч	12	12
9	Млава	47	50
10	Звижд	11	10
11	Гуверџинлик	9	9
12	Храм	26	27
13	Бран(ичево)*	14	14
14	Голубара	4	5
15	Ломница	47	51
16	Левач	46	47
17	Леленица	98	101
18	Ваљево	62	67
19	Рудник	70	70
20	Ниш**		63
21	Осад***		36
22	Ужице		60
23	Пожега****		77
УКУПНО		591	863
* Прилеп у TTD 267			
** 55 тимара и 8 зеамета			
*** 35 тимара и 1 зеамет			
**** 69 тимара и 8 зеамета			

табела бр. 4 – списак тимара

Зеамети		
	TTD 267	TTD 417
1	Бело Врело	Бело Врело
2	Кумодраж	Кумодраж
3	Винча	Винча
4	Бели Поток	Бели Поток
5	Железник	Железник
6	Неменикуће	Неменикуће
7	Пожаревац	Пожаревац
8	Унчар	Унчар
9	Ритопек	Ритопек
10	Ресник 40 000	Ресник 20 000
11	Рајковце	Ресник 20 000
12	Осладић	Рајковце
13	Остружањ	Осладић
14	Страгари	Остружањ
15	Шезица	Страгари
16	Вучи Дол	Шезица
17	Бродарце	Вучи Дол
18	Острво Гребен	Бродарце
19	Букотинце	Острво Гребен
20	Сладинце	Букотинце
21	Костолац	Сладинце
22	Раброво	Костолац
23	Кусић	Раброво
24	Кисиљево	Кусић
25		Кисиљево
26		Доња Моштаница*
* припада Железнику, 20 000		

табела бр. 5 - Списак зеамета

У табели бр. 4 је дат попис свих забележених зеамета и тимара у два различита дефтера. Коначан утврђен број сходно TTD 417 је 863 поседа, иако је раније поменут број од 877 зеамета и тимара. За разлику од табеле, где су презентовани формално установљени поседи по нахијама, коначном сумом су обухваћени и дописи на маргинама дефтера, односно на последње две странице. Ове тимаре није могуће у потпуности разврстати по нахијама, а како је у питању дистрибуција новчане вредности, није јасно може ли се у правно формалном смислу уопште говорити о тимарима. С обзиром да је дефинисана целина једног поседа, било да је такав посед уписан као тимар или је само остављена ознака да се даје у посед одређеног спахије (*derdest*) и како није могуће одредити да ли је реч о тимару или уделу, примењен је јединствени критеријум рачунања оваквих поседа у тимаре. Пример наведене праксе представља додела тимара извесном Ахмеду 19. децембра 1781, који је обухватио села Дреновац и Грабовац са уделом од по 3 000 акчи и манастир Св. Јована (са 500 акчи) код села Вујац у нахији Ниш (слика бр. 1; слика бр. 2). Својом структуром тимар поменутог Ахмеда се не разликује од осталих тимара на подручју санцака. Међутим, евидентно је неколико поседа, од којих се издваја Ахмедов (сина Алијева), који му је додељен 29. октобра 1781. са 38 топонима, вредности 23 600 акчи.²⁵⁰ Увођењем свих насеља који сачињавају један тимар у попис, поседовни дефтер је за новоустановљене поседе преузимао функцију сумарног дефтера.

слика број 1. Тимарски посед у дердест дефтеру (оригинал)

²⁵⁰ TKGM. TADB. TTD. No. 417, str. 90-91

<i>Timar: derdest-i Ahmed</i>		
<i>fi 3 M(uharrem) S(ene)-i (1)196.</i>		
<i>Drenovaç tabi'</i>	<i>Grabovaç</i>	<i>Manastir</i>
<i>Niş</i>	<i>tabi' m.</i>	<i>İsveti Yovan</i>
<i>3 000</i>	<i>3 000</i>	<i>nezd karye-i Vuvaç</i>
		<i>tabi' m.</i>
		<i>500</i>
<i>Yekun 6500/500</i>		

слика број 2. Тимарски посед у дердест дефтеру (транслитерација)

Пракса бележења на маргинама није искључиво везана за поседовне дефтере. Нови тимари су једно извесно време регистровани и у сумарном дефтеру. По свему судећи, разлика је искључиво у годинама уписа. Док су код поседовног дефтера регистроване промене током деведесетих година хиџретског календара, у сумарном су уписи углавном датирани 1156. хиџретском (1743/44.) годином, што је нешто више од годину дана након пописа. С обзиром на немогућност утврђивања поузданог броја тимара, сада се поставља питање колико је меродаван број спахија који је регистрован у одговарајућим дефтерима, с обзиром да и они сами сведоче о честим допунама, односно променама. Пошавши од суме од 700 спахија којима је посед додељен 1741. у складу са сумарним дефтером, није тешко доказати да се већ следеће године број тимара повећао. Даље осцилације је прилично тешко пратити, јер није могуће утврдити да ли је код празних тимара у поседовном дефтеру на том тимару постојао спахија који из неких разлога није уведен у тимар или је реч о пустом поседу. Коначно, у светлу интензитета промена структуре тимарског система, дефинитиван број спахија, као и број тимара и зеамета био је подложен константним варијацијама, услед чега је могуће говорити о провизорним и привременим вредностима. На основу анализе ахкјам дефтера, јасно је да нису сви топоними регистровани у одговарајућим дефтерима и да је временом долазило до формирања нових тимара, који су остали изван редовне евиденције у царским

дефтерима (defter-i hakani) како се службено овај део администрације називао. У недостатку даљих пописа није могуће пратити структуру једног система, који је својом формом подсећао на класични поредак, а својом суштинском друштвеном улогом, представљао само образац, симулакрум, који је давао легитимитет потпуно измењеним односима моћи на периферији децентрализоване империје.

Потребно је указати да истицање фиктивности тимарског система не трага за доказима непостојања тимара. Опстанак праксе старог система евидентна је административна категорија, која као таква функционише све до краја фактичке османске власти. Пређашња разматрања представљају покушај доказивања праксе која је примећена најпре код статуса јаничара. Поставља се питање, може ли се тимар сматрати за фискалну категорију или у случају потврдног одговора, да ли је уопште имао неку другу функцију? С обзиром на постављени задатак, треба ли тимаре и даље повезивати са њиховом примарном сврхом, накмадом за војну службу и анализирати их као део војног уређења, спахијско-тимарског система? Несумњиво је могуће тимаре сматрати за фискалну категорију, независно од њихове улоге у односима центра и периферије током империјалног прилагођавања. Посед који више нема своју територију, већ новчану вредност, исказује у пуној мери домете фискализма и промењених социо-економских односа на периферији. У том погледу статус тимарника, спахије не би требало много разликовати од уписаних у јаничарске спискове. Из тога проистиче да статус спахије није ништа више од почасне титулације, који узгред доноси одређени новчани бенефит. Јасно је да се на спахије, као и на јаничаре није могло рачунати током војних операција, али се не може искључити опција обрнуте логике. Могло се, дакле, тимарима наградити за војну службу, као вид закупа најамничких трупа. Коначно, спахијско-тимарски систем током посматраног хронолошког раздобља није формално укинут, с тога се мора проучавати на основу места које му у формално-правном смислу и припада, са јасним дефинисањем структуралних промена. Државни новац подразумева државну службу. Уколико она формално изостане, друштвена улога актера на локалу не престаје. Новац и статус сигурно су доносили престиж носиоцима, чиме проучавање спахијско-тимарског система мора представљати полазну основу приликом одређења друштвене стратификације.

4.3. ЈАНИЧАРСКО-ЈЕРЛИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

"Велика праведност влада међу поданицима," пише Константин Михаиловић из Островице у чувеним *Јаничаровим успоменама* и додаје да иако се према поданицима праведно поступа о чему сам султан води рачуна, то бива уз незгоде, које се:

"тобоже без царског знања наносе а када тужба дође, наређују им да траже свуда по градовима, па ако шта нађу негде да им буде враћено, али (други) пошто се натраже, јадници одлазе ожалошћени кући."²⁵¹

Иако би се дате речи могле у пуном смислу односити на стање у османској провинцији током друге половине XVIII века, реч је о тексту из класичног периода. Тим пре у светлу закључака о нефункционалности тимарско-спахијског система доминантна парадигма организације јаничарског оцака постаје проблематична. Све установљено за тимарски систем може се применити на јаничарски, уз извесну црту додатног расула овог, некада престижног војног реда. Није тешко закључити да је војни систем уједно и основа административног система, иако није реч о синонимима. Нефункционалност војног система, осим губитка битака и територија у ратовима сигнализира један знатно трајнији и надасве важнији процес, кризу управног система, којој су војни положаји претежни ослонац. Проблеми управе репрезентују питање легитимитета државе пред поданицима, зато Михаиловићев текст постаје неми сведок значаја репрезентације државе, односно њеног регулаторног и легитимацијског аспекта. Како закључује Хури Исламолу Инан, концепт државне моћи претпоставља могућност државе да успоставља правила, креира институције и да их учини опште прихватљивим. Правила су репрезентација моћи; успостављају институционални оквир који је подложен

²⁵¹ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Београд 1954, 95

променама.²⁵² Прилагођавањем државе измењеним приликама на локалу (negotiation) долази до приклањања одређеној групи или групама, с тим да је увек било незадовољних. Мешањем у локалне прилике, арбитражањем, империја врши контролу одређене провинције, што је познато теоријско становиште. Основни принцип структуре моћи представља редистрибуција добара. Са развојем тржишта и све већом потребом пласирања производних вишкова изван локално ограниченог подручја, осим земљишних интереса, издваја се део владајуће класе концентрисан око комерцијалних потенцијала. Овај процес довео је до разбијања монолитне владајуће класе, која је уз подршку државе концентрисана на монопол редистрибуције пореског потенцијала. Нестанком монопола и адекватне државне потпоре, почео се мењати систем контроле који је централна власт сада морала изнова да успоставља над периферијом. Традиционални обрасци репрезентације државне моћи на локалу су прекидани, чиме су априористички дефинисане улоге одређених актера трпеле промену како своје форме тако и реалне садржине и праксе. Говорећи о јаничарима и спахијама и њиховој борби за моћ, односно политичком контролом периферије, јасно је да није реч о надметању два функционална војна реда, већ интересних група, које се ослањају на измишљену традицију, чије су обриси платили, корупционашким и/или непотистичким уписом у одговарајуће спискове. Њихова припадност је условна, изузетно функционална и ограничена крајњим прагматизмом.

Редистрибуција добара постаје доминантно питање државне контроле, око кога се боре припадници привилегованих група и слој све утицајнијих представника раје. Одређена социјална стратификација све више постаје порозна, чиме строго формализоване границе социјалних група постепено нестају, чинећи принцип припадности раји или аскеру небитним. Припадност се почиње одмеравати према утицају одређених групација, које моћ стичу на тржишту капитала. Повезаност јаничара са трговином и еснафима у градовима осликава тренд успостављања контроле над земљом и трговином, што је било изузетно тешко постићи.²⁵³ Говорећи о земљи, ретко где је био заступљен производни интерес, који

²⁵² Huri İslamoğlu İnan, *State and Peasant in The Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden, New York, Köln 1994, 1-21

²⁵³ О пословним подухватима и свакодневном животу јаничара /в/ Dana Sajdi, *Ottoman Tulips. Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, London 2007

је ограничаван на редистрибуцију остварених добара. Једним значајним делом је концентрација интереса опстајала око инфилтрирања у пирамидалне организације закупа пореза, што је чинило најлакши и најсигурнији начин реинвестирања. Међутим, посезањем за власништвом над земљом, од стране оних којима су путеви укључења у мрежу редистрибуције бивали затворени постаје очигледан и све значајнији проблем, који прети да осим осиромашења раје и њиховог свођења на беземљаше, надничаре на сопственим баштинама, доведе у питање читав систем простим прекомерним новчаним наметима. Неформалне улоге доводе до државног признања најспособнијима у овим процесима у виду титуле ајана, која као и претходне титуле спахија или јаничара не репрезентује најчешће ништа више од пуке форме. Како се на тржишту није појављивао вишак производа, већ право на убирање пореза (sic!) порески систем постаје основа периферне контроле и вид преноса права власти државних органа на локал. Принцип бенефиција којима се држава руководила у захтевима за заштиту поретка света (nizam-ı alem) креирао је, како се то види и кроз саму институцију апелације један вид симулакрума идеалног система у којем свака претходно дефинисана функција има свој номинално препознат карактер, форму независну од садржине. Тиме се утемељује пуно право проучавања јаничарског система, уосталом као и тимарско-спахијског у његовој основној правно установљеној форми, са јасним знацима фиктивности оваквог поретка.

Питање фиктивности никако није новина у османистици. Још је почетком осамдесетих Цемал Кафадар утврдио право стање јаничарске ордије током транзиционог периода, које је као такво препознато у даљим научним радовима у овој области.²⁵⁴ Задатак постојећих испитивања у првом кораку зато није утврђивање познатог, већ испитивање степена ових промена у Смедеревском санцаку, посебно у контексту обнове османске власти. У том смислу намера је побијање постојећих становишта у домицилној историографији о класичном уређењу, које се извесни низ година одржало у виду својеврсног правног провизоријума у овој провинцији, чиме је трајно обележило њен даљи карактер.

²⁵⁴ Кафадар сматра да се од XVII века под појмом јаничара мора подразумевати како војна тако и социјална категорија. Еснафизација јаничара по њему представља процес политичке борбе против апсолутне власти и централизоване државе. Јаничаре не би требало посматрати као реакционарну силу, већ снагу друштвене периферије, која није била отворени носилац политичког поретка, али је доприносила динамичном друштву. /в/ Cemal Kafadar, *Yeniçeri - Esnaf Relations: Solidarity and Conflict* (neobjavljena master teza), Montreal 1981

Посебну пажњу привлачи потреба суштинског разграничења појмова јаничарске и јерлијске организације, које се како у својој бити, тако и у формализованим улогама на локалу битно разликују. На постојећем степену истраживања постављен је задатак дефинисања структура, односно задатих правно-формалних улога припадника јаничарског оцака и организације као такве, док ће у следећим поглављима у оквиру деконструктивистичког приступа бити спроведено испитивање осталих неформализованих улога јаничара како у провинцији, тако и на самом локалу.

Османска војска се састојала од капикулу (пешадије и коњице) формација и поморских снага. Јаничарски и аџемијски корпус уз још неке помоћне војне јединице припадају пешадијским јединицама. Идеално устројена војна организација почела је да трпи значајне промене после Карловачког мира. Занемарујући у овом тренутку питање реалног постојања поменутих јединица, потребно је испитати обим тих промена током XVIII века. Подела на формације јаничара и јерлија настала је као резултат поменуте транзиције војних формација, која је завршена укидањем јаничарског оцака током *Срећног догађаја* (Vaka-1 Naugıye) 1826. Наиме, војно уређење Смедеревског санџака установљено је у складу са северном одбрамбеном линијом Београд–Азов, како је назива Вирџинија Аксан. Мрежа тврђава на Дунаву представљала је значајну брану потенцијалном непријатељском продору, због чега је јачина војних формација и њихова борбена спрема била од изузетне важности за опстанак Империје, која се после 1739. консолидовала коначним повратком територија, што је отклонило опасност претходног симболичког и реалног продора непријатеља добоко унутар османске територије, која није лако могла бити брањена. Та својеврсна појачана будност османског центра према периферном систему тврђава називана је у домицилној историографији серхатом, који је подразумевао посебни положај не само војног, већ и управног статуса санџака, који је из њега произилазио. Дата тврдња је свакако пренаглашавање готово симбиотичке подударности војно-управних функција на локалу и занемаривање правног оквира и фактичког стања. Посебност Београда, као тврђаве или система утврда на Дунаву огледа се у значајнијем војном присуству, које у поређењу са санџацима у унутрашњости, попут Крушевца, делује упечатљиво. Ипак, у поређењу са Видином, Очаковом, Бендером или Рушчуком,

бројност јаничара у Београду је истоветна или нешто слабија. Остале тврђаве се не могу поредити са овим градовима.²⁵⁵

Приликом анализе бројности јаничарских орти требало би имати у виду два универзална фактора: општи тренд повећања и краткотрајно смањење током ревизије спискова. Током дужег временског периода може се уочити стабилан тренд повећања броја јаничара, рецимо на почетку и крају XVIII века, али се мора имати у виду да је у том периоду могуће у изворима уочити спорадична, готово нагла смањења, која треба повезати са ревизијама спискова. До ревизија је долазило најчешће након ратних операција, попут 1688. или 1771 када је, у првом случају изузето двадесет хиљада а у другом тридесет хиљада имена.²⁵⁶ Сами војни термини, који су у османистици често представљени као универзални, никако то нису били. Не само да се мора рачунати са изменама термина код одређених формација, већ се питање значења добро познатих појмова мора сагледати из другог угла. Током ратних операција после 1739. како је већ истакнуто, спахије се у хроникама више и не спомињу. По свему судећи друга половина XVIII века, у хроникама и у самим изворима бележи за пешадију и коњицу термине *piyade* и *süvari*.²⁵⁷ Иако није дошло до укидања ранијих појмова, попут јаничара и спахија, нови термини су имали универзалније значење "пешадија" и "коњица" услед чега их је било могуће користити у ширем контексту, посебно са повећањем јерлијских формација. Треба напоменути да се последњи термин среће као војни чин код формација речне флотиле. Посебно је осетљиво питање помоћних војних јединица, које су претрпеле такав степен трансформације да се могу независно од назива, сматрати готово новом формацијом, спремном да конкурише спахијама и јаничарима. Термином јерлије (*yerli kulu*, *yerliye*), односно *serhad kulu*, означавају се у историографији разне помоћне локалне јединице, често састављене од хришћана, попут мартолоса. Међутим, у XVIII веку је приметан настанак низа нових имена за помоћне јединице, чији су регрути најчешће левенди (*levend*, *sarıca*, *sekban*), односно локалне скитнице, регрутоване за плаћену војну службу. У немогућности да контролише раније формације спахија и јаничара држава је јачала јерлије које су им се могле супротставити на локалном терену. Појављивање формација мустахфиза, фарисана и азапа од почетка XVIII века, представља почетак државне интервенције код

²⁵⁵ V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, London 2007, 64

²⁵⁶ *Ibid*, 52

²⁵⁷ Sadullah Enverî, *Tarih*, Matbaat Bulak 1827, Vol. 2, Fol. 228; BOA, D, BKL, d. 32667

питања статуса војске у провинцији и никако није крај диверсификације назива. Тако се у самим документима за јединице флотиле уместо уобичајених термина азапа, калафатџија или кумбараџија све више користи синтагма џемаат капетана (сема'ат-1 карудан), односно именовање јединица према рангу команданта. Треба нагласити да су јерлије од помоћних јединица постепено добијале формализовани војни статус и редовно попуњавале посаде паланки и тврђава. Тиме се сва досадашња знања о овим формацијама морају радикално ревидирати. Како је могуће установити процес повећања јаничара тако се примећује смањивање бројности јерлија по подацима за Смедеревски санџак, што је наизглед у супротности са општим кретањима. Поставља се питање фактичког односа јаничара и јерлија и степен њихове вероватноће постојања, који је потребно испитати.²⁵⁸

Пошавши од лингвистичког преокрета и захтева за испитивањем текста, који представља фундаменталну основу у креирању историчаревог заплета, постоји потреба одређења историјских извора на којима се заснива презентовано истраживање. Како готово да уопште нема сачуване грађе локалне провинцијенције о посматраном периоду, архивска истраживања се сведе на документацију органа централне власти. Такав је случај са пописним дефтерима и највећим бројем докумената на којима се заснива постојећа студија. Међутим, код питања јаничарско-јерлијске организације сачувани су значајни фондови *Београдске благајне* (Belgrad Hazinesi), као и *Нишке благајне* (Niş Hazinesi). Одговарајућа архивска грађа настајала је у дужем временском периоду у локалним канцеларијама, да би у једном тренутку из непознатих разлога била пребачена у Истанбул. Посматрајући временски опсег тог трансфера, који се поклапа са доласком Хаци Мустафа-паше на положај смедеревског санџакбега, легитимитет поретка и припадност самог паше и круга око њега реформској струји султана Селима III увелико се могу довести у питање. Тиме и наратив о реформској провинцији мора претрпети одговарајућу реинтерпретацију. Наиме, принцип легитимитета као основа поретка османске власти доведен је у питање, што се огледа и у нагом престанку институције апелације. Сам број жалби редукован је рапидно, да се једва може говорити о континуитету власти. Корене овог стања требало би тражити у односима моћи током претходних деценија, међусобним сукобљавањима

²⁵⁸ О променама у организацији војске код Османлија током XVIII века /в./ V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, London 2007; Уопште о уређењу војске /в./ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988

различитих струја привилегованих групација и њиховим ослањањем на државу или локално становништво. Питање поузданости архивске грађе, с обзиром на локалну провенијенцију, постаје доминантно у смислу значајнијег поверења које јој се може поклонити. Свакако да не може бити истоветан однос кредибилитета наредби о испитивању злоупотреба и захтева да се учини у складу са падишаховом вољом (документа централних органа власти) од конкретног кадијског хуцета о примопредаји новца за плате посада утврђења и паланки (документи локалних органа власти). С друге стране, док се може утврдити да је одређени број особа новац заиста примио о чему сведоче одговарајући потписи и печати на документима, тиме није могуће лакше утврдити, на основу поменуте грађе, реалну природу односа на локалу. Утврђивање положаја јаничара и јерлија (*yerli yepçeri*)²⁵⁹ мора се третирати одвојено с обзиром на њихову улогу на терену. Питање јаничарских спискова и документација везана за бројно стање јаничара, што наизглед представља основни задатак посла историчара, није релевантно, с обзиром на честе осцилације бројног стања.

Управо на основу података Београдске хазине може се делимично реконструисати укупно бројно стање јаничарских орти на територији санцака. На територији Смедеревског санцака забележено је 30 утврђења.²⁶⁰ Београд, Шабац, Ниш, Ужице и Соко као тврђаве и остала места у статусу паланке. Осим тврђаве Соко, за остале је могуће у извесној мери реконструисати састав јаничарске посаде. Присутне су помоћне јединице и класичне трупе јаничарских орти. Нажалост сачувани су само фрагментарни подаци, али су извесна поређења која указују на опште проблеме ипак могућа. Поуздано се може утврдити да је посаду Ниша 1736. сачињавало 124 тобција, и по 191 цебеција и топарабација. За Шабац постоји само податак о 528 јаничара из 1777. У Ужицу је 1773. повећана јерлијска посада на 120 уз 60 помоћних јаничарских војника.²⁶¹ Подаци за тврђаву Београд пружају знатно бољи преглед. Број тобција је константно растао од 180 до 200, цебеција са 209 на 398, а топарабација са 120 на 125. Варијације у бројном стању јаничара су такође

²⁵⁹ У домицилној историографији усталила су се два одвојена термина за регуларне трупе јаничара и тзв. месне јединице, јерлије (*yerli/yerlu yepçeri*), чији је задатак било обезбеђење посада у паланкама широм санцака за одржавање поретка и остале полицијске дужности (*zabit*).

²⁶⁰ Што је за 5 утврђења мање у односу на период са почетка века. Радмила Тричковић, *Београдски пашалук*, 219

²⁶¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defteri Başmuhasebe, Belgrad Hazinesi, Dosya No. 10, Gömlek Sıra No. 40* (у даљем тексту: BOA, D.BŞM. BLH, 10/40, 10/ 42, 10/120) BOA, D.BŞM, Niş Hazinesi, 3/2

изражене. За свега две године (1777-1779.), јаничарске орте су са 6187 нарасле на 6196 припадника. Вероватно под утицајем обнављања спискова од стране Порте, већ 1780. дошло је до смањења јаничара на 6036. Само последње године Порта је за годишњу плату београдских јаничара била принуђена да издвоји суму од нешто преко два милиона акчи.²⁶²

Табела бр. 6 – Списак утврђења и паланки под командом београдског мухафиза у складу са подацима из Београдске хазине:

²⁶² Тачније 2 136 744 акчи. ВОА, D.BŞM. BLH, 10/119, 121, 122, 136, 137; 11/60, 81, 86, 88, 91

	паланка/тврђава	мустахфизи	фарисани	азапи	тобџије	цебеџије	топараџије	капудани	укупно
1	Хасан-пашина Паланка	38	28	28					94
2	Чачак	20	25	25					70
3	Подујево	/	23	/					23
4	Ражањ	25	25	25					75
5	Карановац	/	20	/					20
6	Трстеник	25 (20)	25	25					75
7	Рудник	30	30	/					60
8	Пожега	28	/	28					56
9	Ипек	40	/	30					70
10	Параћин	40	40	/					80
11	Лешница	40	/	/					40
12	Крагујевац	30	/	/					30
13	Крушевац	30	25	20					75
14	Ужице (кале)	40	/	/	20			40	100
15	Алексинач	20	20	20					60
16	Хумка/Тополовник	40							40
17	Борич	/	23						23
18	Шабач (кале)								300
19	Баточина	40	/	/					40
20	Гургусовац/Књажевац	20	20	20					60
21	Ваљево	40	36	/					76
22	Шехиркој (Пирот)								
23	Обреновац	40	40	/					80
24	Соко (кале)	30	30	30					90
25	Уб	30	/	/					30
26	Храм	40	/	30					70
27	Колари	40	30	/					70
28	Деве Багрдан/Јагодина	40	30	/					70
29	Лесковац	30	40	30					100
30	Ниш				124	191	191		
31	Београд	78		106	200 (194)(180)	398 (349)(209)	125 (120)(122)	87	

Осим егзактних података из докумената у којима се прецизно наводи бројност одређених тврђава и јединица, бројно стање се може једним делом пратити и по подацима са почетка власти у обновљеном Смедеревском санџаку. Ови извори упућују и на одређене трендове у начину обезбеђења материјалних средстава за издржавање трупа, али се због карактера рачуна не може са пуним степеном кредибилитета утврдити реално стање тих јединица. Наиме, исплата новца коју је обављала Хазина је најчешће вршена у складу са бројем дана и бројем одговарајућих делова (çift) одређеног производа. Тако је 19. Rebiu'l-ahir-a 1158. (21. мај 1745.) за исхрану тобџијских јединица за период од 452 дана (207 у 1157. години и 245 у 1158. години) плаћено 119 658 комада хлеба (nan-ı aziz) и 1256 кејла јечма. Само девет дана раније, исте године за 168 дана исхране јаничара плаћено је 804 216 комада хлеба, док је за преосталих 88 дана, крајем октобра односно почетком новембра месеца текуће године плаћено 438 856 комада хлеба. Уколико се има у виду да је за исхрану топарабаци формација јаничара у исто време за 256 дана плаћена количина од 33 792 комада хлеба и за 354 дана 314 кејла јечма питање реалности ових бројева постаје важно код испитивања праве функције одређених војних јединица. Није тешко утврдити, што и сами документи као ставку наводе, да је дневно било потребно обезбедити за тобџије 264, јаничаре 4 987, односно 4 787 (у зависности од периода) и арабације 132 комада хлеба.²⁶³ Поређењем са бројним стањем ових формација из каснијег периода, може се закључити, уз извесна ограничења да је један комад хлеба служио за прехрану једног војника дневно. Код тобџија и арабацијских формација, то сугерише да је бројно стање одреда било нешто више у односу на каснији период, што је генерални тренд, с обзиром да се може очекивати да је слабљењем војне опасности и посада бивала редукована. Уосталом, јасно се запажа тренд смањивања бројног стања реалних јединица и повећање фиктивних (sic!).²⁶⁴ Дати показатељ нарочито је евидентан код броја јаничара, иако стање у јокламама, као што и прехрана сугерише, варира на годишњем нивоу. Извори на основу којих је презентовано постојеће разматрање указују да је дошло до исплате одређених новчаних сума, али не и да је новац употребљен у складу са одговарајућом фискалном наменом. Међутим, с обзиром да је процес реализовала локална дефтерхана, и да је читава документација праћена од стране Београдског дивана, неизвршавање прописаних обавеза морало је значити огроман степен

²⁶³ BOA, D.BŞM. BLH, 6/6, 6/7, 6/8, 6/9

²⁶⁴ Упореди са: Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, passim

корупције у који је укључен управни апарат на нивоу провинције. Како је у питању логистика за посаду београдске тврђаве (Dar-ül Cihad-i Belgrad Kalesi) мора се узети у разматрање претпоставка да су све укључене службе вршиле свој посао у складу са прописаним. У том случају, поставља се као реална могућност да је преко пет и по хиљада војника различитих формација заиста било стационирано у Београду и вршило своју војну обавезу. У складу са постојећим научним знањима о положају и функцији јаничарског оцака, као и низу других докумената, поменута претпоставка мора бити искључена. Чак и добро функционисање логистике не потврђује кохерентност јаничарске ордије као ефективне војне формације. С друге стране изузетна логистика може послужити у даљим испитивањима локалне економије и бити добра основа за проучавање државног интервенционизма на тржишту. Док је у великим градовима Османског царства, посебно Истанбулу, примећена снажна активност јаничара у локалној иницијативи развоја кафециница, свакодневни живот, односно микроисторија припадника јаничарске орте у Београду постаје занимљив научни изазов.

Дневна калоријска вредност исхране војних јединица, незахвалан је и опасан терен за истраживаче. Зашто је онда тако олако закључено да један комад хлеба прехрањује једног војника? У складу са досадашњим истраживањима, европски стандард у снабдевању крајем XVII века био је килограм хлеба по обичном војнику.²⁶⁵ По свој прилици је османска логистика усвојила стандардну векну хлеба која је одговарала дневним калоријским потребама војних јединица. Значајније питање свакако представља реалност података који пружају извори. Непосредно након пада Смедерева под аустријску управу на нишком калему је забележено 5 200 јаничара, 300 цебекија, 200 тобција, 100 арабација и 20 кумбарација. Чак ни после ревизије 1724, чини се да бројно стање није значајније варирало. Тако је под нишким калемом вођено 2 521, а десет година касније 2 887 јерлија. Подаци за преостале четири нахије Смедеревског санцака вођени код спахија као посебна организациона јединица "перакенде" (расута) а код јаничара/јерлија делимично редистрибуираних ка Зворнику (из Шапца) и Видину ипак показују да је до 1736. за сам Ниш и преостале нахије било везано 4 430 јерлија. Јасно је да Порта није нашла решење за припаднике војних формација које су се повлачиле са изгубљене територије, што

²⁶⁵ G. Perjés, *Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 16 (1970.), 5

може бити показатељ притиска за враћањем пређашњих положаја после 1739. Ипак, на примеру спахија, јасно је да није реч о истим људима, јер су се имена у дефтерима превише често мењала. Сасвим сигурно је слична ситуација била и код јоклама. На основу пружених података о броју јаничара на самом нишком серхату, како преосталу територију Смедеревског санцака назива Радмила Тричковић, сами подаци за период после 1739. се чине ниским. Међутим, не би требало губити из вида да се бројно стање није значајније мењало још од краја XVII века и да се оно разликовало у складу са провенијенцијом самих извора. Тако је по подацима хазине 1695. било 5 308, што је убрзо смањено на 4 157 јаничара. Број јерлија је значајније варирао, са 2 612 (1692.) на 2 692 (1693.) и 2 116 (1695.). По свему судећи, непосредно пре пада Београда 1688, у тврђави је било 2 576 јерлија.²⁶⁶ Упркос ратним условима, бројно стање посада није се превише разликовало у дужем временском интервалу, што указује на поштовање једном одређених правила саме османске бирократије. Занимљиво је и да се однос бројног стања јаничара и јерлија кретао у провизорном односу један према два. Сваки пораст бројног стања јаничара/јерлија настајао је као притисак повлачења војних јединица са изгубљене територије, што се најпре осетило у Београду након пада Будима, односно Нишу, после губитка Београда. По свему судећи, саме јединице нису укидане већ прераспоређиване, због чега се након обнове Смедеревског санцака 1739. примећује слично бројно стање. Узимајући у обзир овај тренд у бројности јаничарских орти, још једном се потврђује да закључивање по аналогiji "векни хлеба" за исхрану трупа може послужити као параметар значајне веродостојности.

Током хронолошког распона од деведесет година (1688-1778.), испуњеног бројним ратним операцијама и територијалним променама, бројно стање јаничарских орти исказује стабилно повећавање (са око 4 500 на око 6 000). Имајући у виду проблеме у реалном функционисању ових јединица, чак и уз потврду о функционисању механизма логистике не може се говорити о јаничарима као војној формацији. С друге стране, бројно стање јерлија испољава супротне трендове, услед чега је нужно поставити питање, колико су ове јединице заиста обављале поверене дужности? Подаци о посадама тврђава и паланки нису у изворима пронађени на једном месту, већ се до њих дошло посредним путем, сабирањем броја војника у четрдесетогодишњем временском распону, како и где су се извори појављивали у

²⁶⁶ Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 87-88,

оквиру фонда Београдске канцеларије. Потребно је нагласити да су се бројчане вредности најчешће понављале, али нису сачувани подаци за сваку паланку из сваке године. Услед тога се о датим вредностима може говорити као о највероватнијим али не и сигурним параметрима. По истраживањима Радмиле Тричковић јерлија је било готово дупло мање у односу на јаничаре, али се тај однос може везати искључиво за Београд. У периоду пре 1739, по свему судећи посаде паланки широм санцака бројале су нешто више јерлија у укупном броју него што их је било у Београду. Тиме се сама бројност јаничарских и јерлијских јединица на територији читавог санцака готово изједначаје. Крајем XVII века у Београду је било између 2 576 (пре 1688.); 2 692 (1693.) и 2 116 (1695.) јерлија. У осталим паланкама по подацима из 1695. било је још 1076 јерлија. Број ових јединица је нагло порастао, тако да је до 1702. било укупно 10 647 (у Београду 5 611 и осталих 35 паланки 5 036), да би до 1715. дошло до смањења на 7 213 (у Београду 3 074). После пада Смедеревског санцака под аустријску власт у Нишу је остао свега 2 221 припадник јерлијских гарнизона.²⁶⁷

На територији Смедеревског санцака је између 1745. и 1791, изузимајући тврђаве (Београд, Ниш, Смедерево) постојало је двадесет седам²⁶⁸ војних утврђења са 1972 јерлија, који су припадали једној од три групације (азапи, фарисани, мустахфизи²⁶⁹). По подацима београдске хазине, дневно је издавано 26 118 акчи за плате ових војника, односно 13,24 акчи по војнику. Треба напоменути да нису сви добијали истоветну суму, а просек се кретао од 11,32 до 18 акчи. Највећу посаду имао је Шабац (Voğurdelen), 300 војника (онда када се налазио на територији Смедеревског санцака), а следећи су били Ужице и Лесковац (са 100) и Хасанпашина Паланка (са 94 војника). Бројност посада осталих утврда кретала се у распону од 60 до 90 војника из све три групације, док су мања утврђења имала једну или две групације, где се Карановац издваја као најмање утврђено место са 20 фарисана.²⁷⁰ С обзиром да се у поменутом хронолошком периоду не примећују

²⁶⁷ Р. Тричковић, *Београдски нашалук*, 87-88; 206-207; 307

²⁶⁸ Шабац је имао и јерлијску посаду.

²⁶⁹ Азапи су помоћна војна јединица задужена за барутне магацине; фарисани коњаници, мустахфизи одбрамбене јединице. Цебеџије, оружари придодати специјалним војним јединицама, док су арабаџије помоћне трупе задужене за превоз. Тобџије су артиљеријска формација. Треба имати у виду да порекло имена не означава и тренутни статус ових јединица. İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I, II*, Ankara 1988; A Özcan, *Organizacija vojske kod Osmanlija u Historija osmanske države i civilizacije* (E. İhsanoğlu, pr.), Sarajevo 2004, 411-497

²⁷⁰ BOA, D.BŞM. BLH, 6/10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 38, 43, 72; 7/39, 40, 44, 61, 67, 68, 69, 73, 75, 76, 84, 86, 112, 113, 114, 115, 116; 8/3, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 24, 25, 26, 38, 39, 44, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 65,

значајнија одступања, отвара се питање реалности стања на терену. С друге стране број војника који се налазио на платним списковима указује да је реч о минималним јединицама потребним за очување реда широм санцака. Поређењем са опширним пописним дефтером, где је забележено бројно стање посада у паланкама, примећују се извесна одступања која захтевају додатну анализу. Претходно извршена процена заснована је на појединачним документима у хронолошком распону од приближно пола века. Како нису сачувани сви документи, нема података о свим тврђавама за сваку годину. Пошто се приликом сваког следећег спомена, понавља исти број војника и иста новчана сума, чинило се изгледним да су добијени подаци кредибилни. Међутим, опширни дефтер указује на извесне проблеме, који остављају могућност за делимичне корекције. Тако се за паланку Колар(и) у дефтеру води 45 мустахфиза и фарисана, а у хазини 70. Јагодина се не налази у подацима из хазине док је у дефтер уписана са посадом од 60 мустахфиза и фарисана заједно. У хазини је зато уписано место Деве Багрдан са посадом од 70 мустахфиза и фарисана. С обзиром на географску близину, вероватно је реч о истој паланци. За Крагујевац, Баточину и Ваљево примећује се већи број војника у дефтеру у односу на податке из хазине.²⁷¹ Још један значајан фактор би требало узети у обзир пре коначног закључка. Бројно стање јерлија је значајно веће у претходном раздобљу (прва половина XVIII века), због чега је тренд смањења очекиван.²⁷²

У покушају утврђивања бројног стања јерлијских формација потребно је узети у обзир још један фактор, број утврђења код сваког појединачног рачуна. Наиме, осим паланки, којих у другој половини XVIII века има двадесет седам на

112; 9/21, 25, 58, 64, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 87, 94, 95, 96, 97, 102, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142

²⁷¹ По подацима из дефтера Крагујевац има посаду од 45 војника (мустахфиза и фарисана), а по подацима из хазине само 30 мустахфиза. Баточина (дефтер: 80 мустахфиза и фарисана; хазина: 40 мустахфиза), Ваљево (дефтер: 36 мустахфиза; хазина: 40 мустахфиза). Разлика од 4 војника код Ваљева могла би се сматрати случајном или намерном грешком, као и минималним одступањем током година. Знатно веће разлике код Баточине и Крагујевца могу указивати на додатно смањење трупа током година. Ратне прилике су сигурно захтевале веће посаде. По смиривању ситуације могло је доћи до одстрањивања фарисана из обе утврде. Управо на примеру фарисана показује се да подаци нису погрешни, већ се у обзир мора узети смањење броја трупа током година. *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterler*, No. 00018, str. 128-129, 131-132, 177-180, 261-265 (у даљем тексту: TKGM, TADB, TTD, No. 18, str. 128); BOA, D.BŞM. BLH, 11/74, 13/86, 13/96

²⁷² Број јерлија константно је смањиван током XVIII века. Тако је 1708. било 8450 јерлија (4094 у Београду и 4356 у остатку санцака), а 1715, свега 7213 (3074 у Београду и 3774 у паланкама, уз 365 службеника по џамијама). Р. Тричкових, *Београдски пашалук 1687-1739*, 214-219

територији санцака, могле би се издвојити још две рачунске категорије, београдска тврђава са вароши и остале тврђаве. Указано је на изузетну бројност београдских посада, али су подаци за остале тврђаве чак и у самим изворима често невидљиви, изостали. Том феномену би свакако требало посветити више пажње. Како је хазина бележила исплате за јерлије у паланкама, поставља се питања да ли су саме формације у тврђавама функционисале по другачијем систему. Сами подаци за паланке из дефтера и хазине показују да је током дужег временског периода долазило до измена, смањењем или повећањем бројности одређених посада. Вероватно је до тога долазило услед потреба војне тактике и проблема који су се јављали на локалу. С обзиром да је главни задатак ових јединица била заштита комуникационих праваца, није тешко претпоставити да би појава хајдука на једном месту довела до јачања посаде околних тврђава, вероватно на уштрб неких других, где се ситуација чинила мирном. Таква прегруписавања не би требало да чуде нити су овде узета као референтна у одређивању броја војника, за који се не може успоставити никаква апсолутна вредност.

Посаде тврђава су биле разноврсније и бројније у односу на јерлије паланки, посебно имајући у виду речну флотилу. На основу расположивих докумената, посебно фонда *Büyükkale Kalemi Defterleri*, услед делимичне сачуваности самог извора, није могуће са децидном сигурношћу постојеће податке сматрати за потпуне. Како се подаци односе на период 1207/1208. хиџретске године (1792/1793.) могуће је бројност посада посматрати у дужем временском интервалу, што утиче на саму поузданост прорачуна. Показује се да сами подаци нису увек децидно прецизирани. Тако Београдска канцеларија у наративном делу документа од 30. јануара 1760. (22 *Семајују'l-еввел* 1174.) бележи за Шабац, како је већ истакнуто три стотине припадника *ријаде* и *сүвар* јединица. У самом рачуну изнад текста уочавају се јасније поједини родови (три различите јединице фарисана (означене арапским бројевима *еввел*, *сан* и *салис*, тј. прва, друга и трећа са 32, 16 и 28 припадника), четири азапа (са по 35 припадника свака), гонулу (*гөнүллүан*) формација са 52 припадника и 32 уписана под *сема'ат-1 зү'ама*. У дефтеру пописа великих тврђава подаци за Шабац говоре о 107 припадника џемата капудана, 107 мустахфиза и 57 тобџија (272 укупно). Иако је дошло до смањења посаде у складу са очекивањима, називи самих јединица указују на грешку у самим изворима. Имајући у виду непрецизности термина којима се војна администрација служи

током XVIII века, што је већ истакнуто, не доводи се у питање кредибилитет броја војника. Пошавши од термина гонулу формација, који се у изворима користи за добровољце, јасно је да не може бити речи о строго дефинисаној војној формацији, што више сведочи о карактеру попуне јерлијских јединица, о чему ће речи бити у даљем тексту. Више пажње привлачи питање у којој мери су јерлијске посаде биле формиране без икаквих правила војне службе у складу са притисцима са локала? Присуство zü'ama цемаата, појма који у граматичком смислу представља арапски плурал термина заим, услед чега је саму формацију могуће дефинисати као јединица заимâ, односно спахијска, тимарска војна формација. Овај парадокс, присуства тимариота у тврђавама, није никакав преседан војног уређења већ доказ више постојања термина изгубљених првобитних значења, употребљаваних од стране групација које су уживале све бенефите проистекле из формалне припадности тимарско-спахијској организацији, која није представљала ништа више од имена.²⁷³

Што се тиче јерлијских формација у другим тврђавама, Смедерево је имало 73 припадника цемаата капудана, 38 мустахфиза и 27 тобџија (укупно 138). Сама тврђава, иако на Дунаву, по свему судећи није третирана као значајније утврђење. Војна стратегија се махом оријентисала на Београд и Голубац, не очекујући значајнији продор из мочварног Баната. Тиме је дугогодишње стагнирање Смедерева у односу на Београд и његову геостратешку позицију достигло свој зенит, задржавши једино стари термин казе у пописним дефтерима који није значио ништа више од почасти, јер ниједна нахија више није носила име тврђаве и града који су дали име санџаку. Београд, као седиште санџака и најважније утврђење у пограничном простору према Хабзбуршкој монархији све до Видина, имао је јерлијске формације распоређене на три различита географска простора. Осим тврђаве, јерлије су биле смештене у самој вароши и Демир табији. Укупно је забележен 881 припадник формација мустахфиза, азапа, тобџија, цебеџија и kapudan-ı süvari. Имајући у виду да је број тобџија 1792/3. (256) иако нешто виши, ипак приближан бројном стању утврђеном после 1739. (200) и да није уважаио реална смањења бележена у међувремену (до 180). Остали подаци, због недостајућих страница документа не могу у потпуности бити реконструисани. Тако је 96 цебеџија прилично мало о односу на процене између две стотине и четири

²⁷³ BOA, D.BŞM. BLH 8/112; BOA, D, BKL, d. 32667, стр. 6-9; 34-37

стотине, колико су ове јединице бројале у претходном периоду. У датом контексту прилично велики број мустахфиза (471) стоји готово зачуђујуће наспрам 136 азапа уз потпуно одсуство фарисана. Недостајући подаци пружају могућности знатних спекулација бројног стања јерлијских јединица, али се са сигурношћу може закључити да је после 1792. попуна ових посада занемарила претходно вишедеценијско смањивање, вративши се на пројектовано стање. Овај процес, који се понавља после ратних операција умногоме сведочи о карактеру османског поретка и начину редистрибуције војних знамења. Готово тренутно повећање бројности јерлија како после 1739, тако и након 1792, последица је бирократске инертности као и притиска са локала, приватних формација којима је држава овим чином озваничавала статус. Желећи да конкурише спахијама и јаничарима, односно групацијама које су се заклањале иза ових стауса централна власт је у вероватно последњем покушају контроле провинције озваничавала трећи номинални статус, јерлијски. На овом степену истраживања јерлија је у Смедеревском санцаку било нешто преко четири хиљаде. Имајући у виду са се од тог броја свега 881 односи на Београд и знајући да је у самом Београду по ранијим пописима било бар четрдесет процената укупних јерлијских формација Смедеревског санцака, могуће је закључити да је посада Београда морала бројати бар још хиљаду војника, чиме се број јерлија повећава на око пет хиљада и прилично равномерно парира броју јаничара.²⁷⁴ Говорећи о јерлијама подразумева се локални статус ових јединица а самим тим и локално порекло самих припадника, међутим, до сада нису презентована истраживања да ли је то заиста и било тако.²⁷⁵

Географски распоред поменутих паланки указује на концентрисање трупа дуж најважнијих путних праваца, нарочито у долини све три Мораве. У складу са очекивањима, посебно је заштићен правац од Ниша ка Београду (Алексинац, Ражањ, Параћин, Деве Багрдан, Баточина, Хасан-пашина (Смедеревска) Паланка, Колари) где су утврђења распоређена на сваких тридесет до педесет километара. Друга група утврда се протеже у средишњем, по свему судећи и најнасељенијем подручју санцака (Рудник, Крагујевац, Чачак, Краљево, Трстеник) заједно са Крушевцом (Alacahisar), седиштем истоименог санцака.

²⁷⁴ ВОА, D, ВКЛ, d. 32667, стр. 1-5; 10-33

²⁷⁵ Васо Чубриловић је покушао да изврши делимичну реконструкцију порекла муслимана на подручју Србије уочи Првог српског устанка али се није ослањао на грађу османске провенијенције, већ локална предања. /в./

Посада Крушевца са 75 војника из све три групације се налази на платном списку Београдске хазине, што може бити показатељ стања у провинцијама у унутрашњости царства. Ка Босни се истичу Ваљево, Ужице, Соко и посебно бројна посада Шапца, уз добро заштићен путни правац паланкама Палеш (Обреновац) и (X)уб а ка Видинском и Софијском санцаку Тополовник, Пек, Храм, Гургусовац (Књажевац) и Лесковац. Концентрисаност јерлијских посада у унутрашњости провинције, заједно са њиховим бројним стањем и што је битније одсуством готово било каквих промена у читавом посматраном периоду, сведочи о томе да је више реч о трупама које су обављале полицијске послове, заштите поретка и осигурања безбедности становништва и путева. С обзиром на укупно бројно стање, задатак јерлија није имао никакве везе са евентуалном претњом споља. На овом примеру се може закључити да статус серхата није доносио никакву номиналну екстратериторијалност у смислу посебности унутрашњег уређења провинције. Уочени тренд смањења бројности војних посада могао би кореспондирати са финансијским проблемима, као и политиком децентрализације, која је терет одговорности пребацивала на локал.

Даља истраживања система паланки и утврда на територији Смедеревског санцака морала би истражити узајамну везу са настанком градских насеља модерне Србије. За посаду у Јагодини у нахији Левач (Lefçe) у опширном дефтеру стоји податак да се налазила уз часну џамију у оквиру истоимене махале.²⁷⁶ Остатак становништва био је стационаран непосредно уз војску. Осим заштите утврде и околних система комуникација, војска је представљала како безбедносни тако и економски фактор. Око паланки је концентрисана трговина и читав економски потенцијал нахије. Иако формално нахије као организационе јединице нису имале седиште у једном граду или паланки, такви градови су се постепено издвајали. У њима је стационарана највећа посада и у њима је логично било седиште кадилука, односно наиба. Само оквирним прегледом опширног дефтера може се уочити бројчана пропорционалност војних посада и локалног становништва. Тако је уз јерлије у Јагодини забележен и 21 хришћанин (Nefs-i/Cema'at-i Gebran), У Крагујевцу (нахија Лепеница) 4 хришћанина, Баточини у горепоменутој нахији (Lepeniçe) 11, а Ваљевоу у истоименој нахији 10 хришћанских

²⁷⁶ (Nefs-i Yagodine tabi' Lefçe, Mahale-i Cam'i-i Şerifi der Vişnik). TKGM, TADB, TTD, No. 18, str. 131)

баштина. Муслиманско становништво налазило се у Крагујевцу и знатно бројније у Ваљеву.²⁷⁷ Поменуто бројно стање становништва у паланкама не може бити никако репрезентативно услед рата и бројних померања. По свему судећи становништво паланки је било спремно да брзо напусти своје домове, а сам повратак је био спор, или је разлог његовог изостанка у дефтерима опрост од пореских оптерећења. Чињеница је и да су се паланке налазиле у средишту путних праваца које је користила и војска у походима. Становништво се није одлучивало лако на повратак све док се ситуација није нормализовала. Паланке представљају природна гравитациона средишта региона, односно нахија. У оквиру једне нахије могло је бити и неколико таквих средишта. Вероватно највећа нахија Смедеревског санцака, Лепеница, (око 300 насеља), гравитирала је ка Крагујевцу и Баточини. Успостављеној корелацији војних посада и настанка модерних градова као противтежа може да послужи пример Гроцке. Иако на неки начин најзначајније насеље нахије Авала (Navala) са 122 уписана пореска обвезника, да ли због близине Београда или управо због недостатка јерлија, никада није прерасло у градско насеље.²⁷⁸ Иако са потпуно другог становишта, пређашња анализа указује на још једну улогу војске у друштвеним процесима, због чега је тешко повући стриктне границе војних и социјалних улога поменутих актера.

²⁷⁷ ТКГМ, ТАДВ, ТТД, No. 18, str. 128-129, 131-132, 177-180, 261-265

²⁷⁸ ТКГМ, ТТД, No. 18, str. 76-79

4.4. ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНЕ ЛОГИСТИКЕ

Логистика представља основу функционисања сваког успешног војног уређења и осликава све његове особености. Присуство војске даје снажни економски подстицај локалној привреди, узрокујући стационираност читавог низа занатлија и трговаца у близини војних логора, преобликујући на тај начин физиономију османских градских насеља. Смедеревски санџак је у војном погледу био уређен изузетно централизовано, са готово неограниченом моћи београдског мухафиза чије су надлежности биле далеко шире од свих његових претходника и посебно особа истог чина у околним паланкама. Због таквог уређења било је потребно успоставити читаву мрежу институција подређену власти мухафиза и његове свите. Све институције локалног карактера имале су јединствену сврху, обезбеђивања потпоре утврђеном војном поретку у циљу подупирања власти београдског мухафиза. Начин обезбеђивања материјалних средстава, тегабан посао за који су биле задужене Београдска и Нишка хазина и системи редистрибуције новца представљају основу логистике на нивоу Санџака, коју је потребно детаљније испитати. Сам пописни дефтер, с друге стране пружа основу за сагледавање организације муката, као почетне акумулационе базе илтизам система, који је представљао главни извор средстава за локалне хазине а самим тим и елементарни ресурс за организацију јерлија у Санџаку. Не би требало изгубити из вида значај царинских дажбина које су такође подлегале закупима кроз илтизам систем. Организација јерлија и сам распоред паланки били су, како је већ истакнуто, организовани стратешки на широком простору Смедеревског санџака, како би штитили системе унутрашњих комуникација и успешно контролисали трговачке а самим тим и новчане токове. Организацију војне логистике, због тога би требало посматрати из два разичита угла, кроз приходовну и расходовну страну хазина.

Хазине су локалне канцеларије и права је срећа што су њихови фондови у значајној мери очувани, што омогућава кредибилна истраживања не само

институционалног оквира, већ значајно ширег утицаја које је ова, из савременог угла посматрано, буџетска институција имала на новчане и економске токове на периферији империје. Осим индиректних финансијских утицаја, ова институција је потпуно била подређена функционисању организације јерлија, што је и директна потврда функционалности ових јединица. Оног тренутка, када је читав фонд пресељен у Истанбул, што се поклапа са почетком управе Хаџи Мустафа-паше, по свему судећи престала је да постоји и ефикасна јерлијска организација.²⁷⁹ Основа деловања хазина, морала је бити у сагласности са прокламованим или толерисаним поретком. Сами институционални оквири успостављени су општом организацијом Османског царства, али је начин редистрибуције новца особен датом географском подручју и хронолошком раздобљу. Такав вид уређења, где је институција која је морала бити строго контролисана од стране централне власти, препуштена на управу локалним органима, пре свега београдском мухафизу и његовој свити, сведочи о интенционалном пројекту центра империје. Централна власт је јачала институцију мухафиза, како би и саму иницијативу одбране државе децентрализовала. Институција хазине, тиме је у потпуности прешла под контролу локала, са основним циљем финансирања администрације и пре свега војних капацитета. Потребно је истаћи да никада раније Царство није дозволило такав степен децентрализације, односно и када би се са њим номинално слагало, чињени су напори за сламањем отпора централној власти у провинцији. Иако је ранија историографија сматрала да је Смедеревски санџак после 1741. уређен у складу са реформским начелима, што је подразумевало ефективну контролу јаничара и спахија и изузетан степен централизације до тога не само да није дошло, већ је иницијатива за децентрализацијом потекла из центра власти. Подразумевајући институције класичног поретка, готово је немогуће поверовати да су све институције Дивана, укључујући дефтердара, сматране службама и службеницима везира-мухафиза. Обраћање свакој локалној институцији од стране државних власти, о чему сведоче мухиме дефтери, почињало је веома прецизном ознаком,

²⁷⁹ Фондови Београдске и Нишке хазине садрже документа локалне провенијенције, те је право чудо што су сачувани у *Архиву председништва владе* у Истанбулу (ВОА). Сами фондови су вођени веома прецизним хронолошким критеријумом, све до почетка владавине Хаџи Мустафа-паше. По свему судећи службеници локалних канцеларија су те године напустили Београд и са комплетном документацијом отишли у Истанбул. Уколико је до тога заиста дошло, владавина Хаџи Мустафа-паше се не може означити као реформска, већ је у питању класични ајан који се домогао власти уз подршку локалне заједнице, односно кнезова, као најмоћнијег политичког и војног фактора у Санџаку. Предуслов испуњењу ових услова морао је бити потпуни слом јерлијске организације, до кога је судећи по наративним изворима о „повратку јаничара“ морало доћи.

именовањем припадника државне институције за службеника (me'mur) београдског мухафиза-везира.²⁸⁰ Сви прерогативи власти у Санџаку пренесени су на институцију мухафиза, ојачану системом независних финансија ради успостављања независне војне организације. У питању је поредак без преседана у османској историји.

Основа независног система локалних финансија може се запазити још у пописном дефтеру, где су забележене мукате разних пореских прихода. Најпре је значајна имовина, попут њива и винограда додељена људима са титулама (најчешће аге) за које се може претпоставити да су обављали истакнуте војно-административне функције. Не може се тврдити да су сви они припадали свити мухафиза, али се за значајан број то поуздано може утврдити, бар тамо где се помињу врсте војних родова, попут ага џебеџија, тобџија или фарисана. Потребно је истаћи да су њиве и виногради бележени искључиво код градских насеља, као непорески приход. Тако је за Београд уписан 41 муслиман, као власник винограда, којих је било знатно више, јер су појединци у свом власништву држали између три и двадесет пет поседа, при чему је било и заједничких удела (kita').²⁸¹ У суседној Гроцкој је свега шест муслимана на челу са Мехмедом, агом фарисана, уписано као поседници винограда, али је с обзиром на знатно бројнију хришћанску популацију, број винограда у њиховом поседу био изузетно велики, укупно 76. С обзиром на 122 уписане хришћанске баштине у Гроцкој, поставља се питање да ли је могуће установити корелацију бројног стања винограда и задруга на том простору?! Градска привреда се, бар у првим послератним годинама сводила на виноградарство и повртарство, што сведочи да су ови приходи били готово једини реални. Додељивање таквих поседа војницима-јерлијама сведочи о интенцијама државе која је војни статус јерлија сматрала привременим. Тиме су припадници јерлија остваривали све бенефиције статуса аскера, очигледно не губећи у потпуности ни статус раје, прави галиматијас новоуспостављеног уређења. Иако хазина није имала никаквих бенефиција од ових поседа, већ је истакнуто да се појавом војника као власника поседа, поставља питање њиховог положаја у илтизам систему. Очигледно је да посед винограда није могуће довести у

²⁸⁰ BOA. A. DVN. MHM. d. 169/337; 171/1144; 162/1079

²⁸¹ Исти принцип расподеле се примењује и у Крагујевцу, с тим да су осим винограда посебно пописане и њиве. У Ваљеву су се на попису нашли виногради и ливаде. TKGM. TADB. TTD. No. 18, str. 39, 78-79, 177-178, 263-264

корелацију са поседом тимара, јер је потоњи подразумевао искључиво новчану бенефицију (и/или робну) без права уласка у посед (који није реално ни постојао као целина). Поседовање њива/винограда се може довести у везу са чифтом у класичном војном уређењу, односно оним делом тимара који је сматран баштином војника, која је прехрањивала војника и његову породицу. Исти посед су добијали и немуслимани, као своје баштине, с тим да су били у обавези да плаћају порез држави односно хазини. Једино што је разликовало градско становништво у паланкама са статусом аскера и раје била је заправо реална војна служба. Исто се не може закључити за тврђаве, где су јаничари и спахије представљали додатни елемент са номиналном улогом аскера. Власт мухафиза се таквим уређењем протезала и на питање статуса самог становништва, које је његовим одлукама могло мењати статус и припадност опорезованој или категорији ослобођеној од пореза.

Знатно важнију фискалну категорију од њива и винограда представљале су мукате. Није јасно зашто се превасходно у документима среће термин муката, када је јасно да је већина поседа после 1695. морала бити у својству маликане (доживотног уместо привременог закупа). То би се с једне стране могло објаснити касним почетком (услед рата 1738-1739.) илтизам система у Смедеревском санцаку, али је мало вероватно. По свему судећи термин муката је коришћен као *terminus technicus*, без разликовања реалне дужине закупа. Организација муката утврђена је на основу кануна за Смедеревску ливу, где су прописани и јасни новчани износи који су могли бити прикупљани. С обзиром да дефтер из 1741. није садржавао канун, и како је јасно да је он преузет из претходног дефтера, новчане вредности постају упитне. Илтизам систем је свакако подразумевао приватну иницијативу, због чега су и злоупотребе могле бити честе. Муката прихода на риболов на Дунаву од Шапца до Пореча је пример директне зависности од прописа о рекама преузетог из кануна. Оно што се чини посебно специфичним јесте географски опсег поменуте мукате и везивање Шапца за Београд, који није имао формалних административних надлежности према Шабачкој нахији, али јесте према војном гарнизону у тврђави Шабац. Сличан принцип се среће и у Крушевачком санцаку, локалне трупе издржавала је локална економија, а како се београдски мухафиз налазио на челу целокупне војне структуре, Београдска хазина је била задужена за прикупљање поменутих средстава. Тиме су и функције хазине

превазилазиле формалне границе санџака. Половина суме од укупно десет муката долазила је од Београдске скеле (720 000 акчи), која би се могла тумачити као царина и порез на приход. Укупни приходи од муката везани за Београд износе 1 573 200 акчи годишње, што је огромна сума у поређењу са 83 000 акчи колико је износио порез прописан пописним дефтером.²⁸² Не би требало имати илузију да су мукате могле подмиривати потребна средства, због чега је долазило до честих ванредних трансфера или додељивања других провинција у арпалук смедеревским санџакбеговима. У тој улози се најчешће помиње Солун (Selanik, Salonika), односно Трикала (Tirhala). Новац је преусмераван и из муката околних санџака. Тако су плате за пешадију и коњицу јерлијских формација у Шапцу обезбеђене из најпре из маликана Зворничког санџака, касније из Пирота, док је посада Ужица исплаћена из анадолске мукате соли.²⁸³ Значајна средства остваривана су из прихода маликана рудника. Тако је само Кучајна доносила годишњу суму од 208 920 акчи у складу са једним ферманом из 1778, који се односи на претходну годину.²⁸⁴

Како су у Смедеревском санџаку постојале две хазине, што је тумачено поузданим доказом о посебном статусу Ниша и његове околине, потребно је испитати њихов међусобни однос. По свему судећи Нишка хазина је била локална институција, која своју егзистенцију дугује традицији. Наиме, формирана у тренутку губитка Београда, заправо је током аустријске управе фигурирала као замена за Београдску хазину на преосталом подручју. Након обнове власти у Смедеревском санџаку њој су трансферисани локални задаци, али је остваривала и сопствене приходе. Највероватније да се њена територијална надлежност простирала на простору Нишке нахије, тог својеврсног географски доста удаљеног дела санџака, од Алексинца, према Пироту, са циљем контроле простора према Софији. Плате нишких јерлија обезбиђиване су из локалних муката нишке

²⁸² У питању је поређење две различите пореске суме. Приходи из пописног дефтера се односе на порез прикупљен од локалног хришћанског становништва, док списак муката који се везује за Београд заправо представља главнину прихода прикупљених овим путем. Постоје и додатне мукате, које нису присутне у пописном дефтеру, али се могу уочити кроз појединачна документа хазине. Свако јавно добро које је могло доносити потенцијални приход, подлегало је пореском оптерећењу, односно било је укључено у илтизам систем.

²⁸³ BOA. C. AS. 1097/48449; 1108/49058; BOA. AE.SMST III 224/17667; 224/17668; 224/17669; Упоредити са: Срђан Катић, *Попис прихода Београдске канцеларије из 1708. године*, Мешовита грађа, XXIV (2005), 7-18

²⁸⁴ BOA. D.BŞM. BLH, 10/129

тврђаве.²⁸⁵ Систем новчаних редистрибуција захтевао је честе интервенције како би се покривали издаци које су хазине имале, због чега је београдска хазина била надређена нишкој, која је са њом морала блиско сарађивати. Остаје отворено питање самосталног деловања нишког мухафиза, али с обзиром да о томе нема помена, логично је закључити да је београдски мухафиз преко својих муселима чврсто контролисао овај део свог санцака. Код помињања муката често се среће одредница о припадности (*mülhakat*) Београдској хазини, иако је реч о територији Ниша. То је случај са мукатом на кафу (*tahmis*) у граду Нишу (*medine-i Niş*), која припада београдским мукатама.²⁸⁶ Београд је, као седиште санцака контролисао без сумње сваку институцију у оквиру покрајине, с тим да су често формалне надлежности надилазиле административне границе, када је реч о војном уређењу.

Није увек било могуће покрити издатке за јерлије из најближе околине. За исплату 340 јерлија тврђаве Шабац 1770. трансферисана су средства из муката и маликана села и мезри Београдске нахије. Годишње исплате су такође варирале, у зависности од промена у бројном саставу војске. Тако је „хазина београдског калема“ у документу са печатом мухафиза за плате јерлија почетком осамдесетих година исплатила суме од 1800 па све до 3 975 гуруша. За плате трупа београдске тврђаве (пешадију и коњицу) које су под месечним уговором (*müşahere*) исплаћено је из прихода мукате царине београдске скеле 1 831 гуруш за 1776. Неретко су недостајућа средства трансферисана из муката изван граница санцака и директне надлежности хазина, као што је случај са платама за посаду паланке Јагодина. Једним ферманом из 1757. одређене су за ту намену мукате из Ћустендилског (*Köstendil*) и Скопског санцака (*Üsküp*).²⁸⁷ Хазине су функционисале по принципу прикупљања средстава и њихове редистрибуције у условима релативних флукуација оба фактора, дакле бројно стање војника и пројектовани приходи варирали су на годишњем нивоу. Због тога је прављење прорачуна без дефицита захтевало финансијске акробације којима локални чиновници нису били вични. Помоћ државе и ванредни намети су представљали једине факторе којима су финансије могле избећи банкротство. Свака несолвентност претила је распуштањем јерлија и све већих корпуса добровољаца (*gönüllüyan*).

²⁸⁵ BOA. D.BŞM. BLH, 10/22

²⁸⁶ BOA. D.BŞM. BLH, 10/24

²⁸⁷ BOA. D.BŞM. BLH, 7/78

Посматрано по расходовној страни, основни издаци се могу расподелити у три категорије: плате, исхрана трупа и исхрана животиња. Највишу плату, у износу од 120 акчи дневно, као део командног кадра остваривале су аге односно капудани, док су кетхуде и диздари приходовали знатно мању суму, од 40 акчи; алемдари и чауши 27 односно 24. Плата обичних војника кретала се од 15 до 21 акче по подацима из *фонда Великих тврђава* (Büyük Kale Kalemi).²⁸⁸ Потребно је нагласити да су дневнице за војну службу јерлија варирале, услед чега је могуће приметити мања одступања. Провинцијалне трупе су по правилу биле нешто мање плаћене, посада паланки у односу на посаду тврђава. Тако је извесни Осман-ага, који се налазио на челу фарисана паланке Подујево (која припада Београдској хазини) имао дневну плату од свега 30 акчи. Чауш фарисана у Куршумлији имао је 17 акчи дневне плате.²⁸⁹ Сви војни родови нису имали истоветне дневнице. У складу са неким средњим вредностима, по подацима из Београдске хазине, фарисани су били најплаћенији, у просеку 15,52 акче, затим азапи 12,59 и последњи мустахфизи 11,85. Просечан јерлија у Смедеревском санцаку остваривао је 13,47 акчи дневно. По грубим проценама само за плате јерлија унутар санцака (не рачунајући тврђаве) исплаћивано је око 20 000 акчи дневно, што је на годишњем нивоу око 7 300 000. Како је у паланкама под ингеренцијом Београдске хазине забележено 1364 јерлија, јасно је да поменута сума није довољна ни за половину комплетног састава. Приходи муката нису могли задовољити ни десет процената суме потребне само за плате јерлија. Ванредни намети типа *tekalif-i şakka* и трансфери морали су бити знатни, како би се надоместио дефицит. У складу са једним документом, који потписује сам мухафиз, за плате јаничара и јерлија за 1189 хиџретску годину (1775/1776.) одређена је у складу са часном заповешћу (*emr-i şerifi*) и узвишеним ферманом (*ferman-ı ali*) Царског дивана сума од 57 983 гуруша.²⁹⁰

Друга значајна обавеза хазине јесте исхрана трупа. С обзиром да је један хлеб (*nan-ı aziz*) фигурирао као дневна потреба једног војника, лако се може израчунати и бројно стање посада на основу посредних прорачуна калоријских

²⁸⁸ Уколико се диздар налазио на челу неке формације, његова плата је у том случају достигала 120 акчи. У паланкама су примања била нешто нижа. Тако је у Куршумлији плата ћауша била свега 17 акчи дневно.

²⁸⁹ BOA. D.BŞM. BLH, 9/100; 9/16

²⁹⁰ BOA. D.BŞM. BLH, 10/100; 10/101

вредности. За 194 тобција Београдске тврђаве годишње је издвајано 68 676 векни хлеба. Што се тиче прехране животиња, дневно је издвајано два истанбулска кејла јечма. Нешто већи број припадника цебеџија, 349, на годишњем нивоу добијао је 123 546 векни хлеба. Као што су јаничари били укључени у исплату плата из фонда хазине, тако је и њима редистрибуиран хлеб. За 89 јаничарску ордију стационирану у Шапцу, обезбеђено је 528 векни хлеба дневно. За јаничаре Београда било је предвиђено 4 640 векни хлеба дневно, односно 1 642 560 годишње, што је до 1750. повећано на 5 300 а затим до 1778. на 6 187 дневно, односно 2 377 110 годишње. Таквих примера је заиста много и они могу послужити као добар пример захтева који су постављани пред институцију хазине и њеног значаја за локалну економију. Кроз њене фондове пролазио је знатан финансијски потенцијал, систем новчаних дистрибуција, којима је држава значајно интервенисала на тржишту, директно усмеравајући његове токове. Није могуће поуздано утврдити колики је реалан део тржишта хазина заузимала својим интервенцијама, али је он морао бити пресудан, дакле неки вид контроле тржишта је морао постојати.

Документи не пружају податке о томе да ли је постојала пекарска мануфактура или је хлеб замењиван новчаним еквивалентом. Постоје помени о Јеврејима у Београду којима је био препуштан посао опскрбе трупа храном, услед чега се посредно може закључити да су дистрибуције хлеба биле реалне. Прилог томе јесте и локална провенијенција докумената. Сама хазина је обављала послове снабдевања житом по налогу централне власти. Значајне пошиљке биле су допремане из Београда, Филипоља (Филибе, Пловдив) и Татар Пазара (Пазарџик). Значајан је био и положај Шапца, где је преко Саве допремана храна за јаничаре Београда, како стоји у једном документу на основу кога је од београдског дефтердара Дервиш Мехмед-ефендије добијена сума од 120 гуруша. Ресурси за исхрану трупа обезбеђивани су из Босне, колико и осталих крајева европског дела велике империје.²⁹¹

Осим стандардних исплата према јерлијама, хазина је имала и низ других споредних дужности, од којих се издваја подршка верским институцијама. Систем исплата јерлија и организација њихове прехране функционисали су по истом моделу и за све остале државне институције на простору Санцака.

²⁹¹ BOA. D.BŞM. BLH, 10/112; 9/103; 7/62; 6/87, 6/126; 6/129

Београдски кадија је имао право на петнаест векни хлеба, из чега се може закључити величина канцеларије од петнаест наиба и писара. Свега пет службеника имао је преводилац (*tercüman*), док је за медресу било резервисано 27. Институцију дефтердара опслуживало је седамдесет службеника. Занимљиво је да се на списку за исхрану поред мухафиза налазе кадија, дефтердар и терџуман, у Београду али и Шапцу. Тамо је мухафиз имао право на 30, кадија на 4 а дефтердар на 10 службеника. Надлежност Београдске хазине на територији Шапца је могла бити само војне природе, те се може сматрати да је кадија именован по истој процедури као и дефтердар, односно потпадао је под ингеренције београдског мухафиза. Поменутих 200 векни хлеба, која припадају мухафизу односе се, како се то и сугерише у неким документима на његову личну пратњу (*karı halkı*). У том случају о независности ове институције не може бити говора.²⁹² У једном документу који се односи на посаду Крушевца помиње се да мухафиз Крушевца припада Београдском калему (*der muhafiz-i Alacahisar iklam-ı Belgrad*).²⁹³ Једном дефинисане суме, углавном се нису мењале дуги низ година, задржавајући константност у начину пословања.

Посебну категорију обавеза хазине представљале су верске институције, које су се налазиле у близини војске јер је сам систем регрутације јерлија подразумевао више добровољну и нерегуларну војну формацију, него стални војни састав. Услед тога се локално цивилно становништво није много разликовало од војног с којим је делило исти простор. За службу при часним џамијама (*hizmet*) није прописивана велика новчана свота. Највише је примао извесни Хаџи Мустафа, београдски алим, плату од 120 акчи дневно, што је у рангу са официрским платама. Мустафа је морао бити највиши представник уleme и имам најзначајније џамије у провинцији. Често су џамије биле концентрисане на скелама, граничним и обичним речним прелазима, где је због трговине и службе било насељено нешто више муслиманског живља. Служба имама на таквом месту доносила је плату од 15 акчи дневно. Нешто више је остваривала часна џамија султана Сулејмана у нишкој вароши, 20 акчи, колико и хатиб Београда (из мукате Београдске царине), док је Ужице могло да рачуна на свега 12 акчи дневно, упркос томе што је реч о значајном исламском центру. Имам Паша џамије у Нишу остваривао је дневне приходе у

²⁹²BOA. D.BŞM. BLH, 10/112; 10/116; 10/76; 9/98; 8/21; 7/7

²⁹³ BOA. D.BŞM. BLH, 10/69

износу од свега 10 акчи. Мевлана Абдурахман-ефенди, београдски кадија 1760/61. добијао је плату од 150 до 160 гуруша.²⁹⁴ Београд је морао имати неколицину џамија с обзиром на своју величину, али се истичу царске џамије у Горњем и Доњем граду и код Истанбулске капије, затим Султана Мехмеда у вароши, чиме се потврђује значај војног фактора код постављања службеника у џамијама у близини војних стационара.

Улога хазине и начин расподеле финансијских средстава у значајној мери осликавају функционисање институција на локалу, због чега и јесте важно проучавање њених фондова. Примећује се константност новчаних вредности, пре свега плата, које нису повећаване. До увећања је долазило једино у случајевима већег бројног састава, што је код јаничара очекивано. Треба нагласити да то јесте у складу са очекивањима, јер су инфлаторна кретања у другој половини XVIII века била прилично успорена. Сличан тренд се уочава у целом Царству. С друге стране, прилично је зачуђујуће што није долазило до промена у самим канцеларијама Дивана, где су поштована једном утврђена правила. Можда би се пре могло закључити да мале канцеларије нису имале потребе за повећањем и да је свако евентуално смањење бројног састава остајало изван домета дефтердара. Питање руковођења финансијама намеће се као једно од значајних са становишта функционисања локалне администрације и самог устројства Османског царства у позном транзиционом периоду. Децентрализација још једном мора бити подвргнута детаљним преиспитивањима.

Положај дефтердара заузимао је дуги низ година ајан Осман-ефенди (el-‘ayan Osman Efendi).²⁹⁵ Није јасно како се у титулатури испред његовог имена нашла титула ајана и какву је улогу уопште имао на локалу. Као што је познато, ајан је морао бити представник локалног становништва, за кога се могло очекивати да ће обављати дужности градског кетхуде-ћехаје (şehir kethüdası), али никако не и да ће бити део формалног државног апарата на тако истакнутој и значајној функцији. До сада је претпостављено да су ингеренције мухафиза морале бити знатно шире него што је то било у претходном периоду и него што се то обично претпоставља. Међутим, није могуће да је сама институција дефтердара остала без утицаја београдског мухафиза и без његове апсолутне контроле. Дефтердар није

²⁹⁴ BOA. D.BŞM. BLH, 7/80-81; 7/89; 7/101-102; 7/104; 8/4; 8/7; 8/10-11; 8/27-29; 8/32; 8/40

²⁹⁵ BOA. D.BŞM. BLH, 8/19; 7/88

могао доћи на тај положај мимо воље мухафиза и на њему се није могао задржати без његове сагласности. Извесно је да није био ништа више од службеника мухафизовог. Отуд његово локално порекло и статус који је уживао. Низ докумената из фонда Београдске хазине, како је то већ истакнуто, носио је потпис самог мухафиза. Такви документи се природно својим значајем издвајају у највредније. Контрола финансија од стране мухафиза била је по свему судећи веома строга. Решењем питања положаја дефтердара у локалној хијерархији није решено питање положаја ајана и то мора бити правац даљих истраживања. По уређењу провинције 1741. није било великог муслиманског прилива, који, судећи по регрутацији за велике тврђаве из 1795, није значајније флукутирао. У том случају, осим спахија и јаничара, озбиљне опозиције власти није било. Због тога би регрутовање и систем попоњавања формација јерлија морао укључити сарадњу значајних локалних представника. Сарадња ајана и мухафиза намеће се као природан и очекиван савез.

Београдски мухафиз јесте контролисао хазину, али је од локалних средстава могао да подмири вероватно до половине реалних трошкова. Нажалост систем буџетског планирања и прецизног вођења документације није постојао, услед чега смо ограничени на појединачна документа. Није јасно колико их је изгубљено, али савакако да тај број није мали. Код исплата трупа јерлија не срећу се све паланке сваке године, што је важна чињеница када се имају у виду укупни приходи и расходи. Њих једноставно није могуће сагледати на основу преосталог фонда. Ипак, уочавају се одређени трендови. Један значајан део недостајућих средстава морао је да буде трансферисан од стране централне власти из околних провинција. Потребно је нагласити да је војно уређење Смедеревског санцака, као граничне провинције, било значајно јаче у поређењу са провинцијама у унутрашњости. Због тога се вишак са једног места могао упућивати да покрије мањак у провинцији која је морала бити у сталној припреми за одбрану. Може се претпоставити да су локални приходи омогућавали опремање јерлијских посада, на које се сам мухафиз једино и могао ослонити, али је приближно исти број војника односно оних који су тај статус номинално остваривали (јаничари) морао бити плаћен. Питање је да ли се мухафиз могао ефикасно одупрети евентуалној побуни против њега, имајући у виду да су јаничари највећим делом били концентрисани у Београду и још неколицини тврђава, док је један део јерлијских формација био

распоређен широм Санцака. Свака обустава плаћања према јаничарима узроковала је побуну и угрожавала власт мухафиза. О томе је дефтердар морао константно да води рачуна. Како је већ истакнуто, хазина јесте подупирала локалну власт и на својеврстан начин гарантовала њену аутономију деловања и додатну децентрализацију, тј. независност од централне власти. Међутим, свако одбијање центра или његова немогућност да контролише прилив додатних средстава из околних провинција значио је крах власти београдског мухафиза. Уосталом то се и десило средином деведесетих година XVIII века. Колико је с једне стране хазина гарант децентрализације, она је и снажна полуга притиска којим је централна власт остваривала своју превласт и ефикасност контроле над центром. Тиме су обавезе препуштане локалним представницима, али је одговорност морала постојати. Још један јасан пример договореног подухвата у складу са теоријом о империјама.

4.5. СЛУЖБЕНИЦИ МУХАФИЗА

Османски војни поредак класичног периода репрезентује једну изузетно хијерархизовану структуру, добро познату студентима османистике, како са становишта хијерархије војних чинова, тако и у односу на улоге највиших војних представника у управном систему Османског царства. Током периода транзиције, како је већ указано, није долазило до промена у називима одређених војних редова и функција, већ до промена у начину њиховог функционисања. Најчешће су поједини ефемерни војни редови доспевали у фокус пажње државних ауторитета, постајући незамењив фактор у организацији нових система одбране. Пун интензитет промена није започео толико рано како се до сада сматрало, на шта указују нова проучавања Линде Дарлинг. Током XVII века, промене су постепене и прилично споре, уколико се упореде са стањем из XVIII века, посебно динамиком друге половине XVIII века. Може се закључити да су до 1740-их све основне структуре новог поретка већ увелико дефинисане, али се систем њихових формалних и неформалних улога на локалу од тада знатно интензивира. Организација јерлија присутна је у Смедеревском санџаку и током класичног поретка, али тек у XVIII веку она постаје упориште власти београдског мухафиза, да би до средине века прерасла у најзначајнију војну формацију. Тај статус није одржала дуго, јер је у тврђавама било доста формација добровољаца (*gönüllüyan*), које формално можемо сматрати и јерлијама, с обзиром да су имали сличан положај и задужења. Већ приликом следећег аустро-османског рата 1788-1791. дошло је до распада војног поретка, који никада више није успешно обновљен. Приликом истраживања османског војног система срећу се у самим изворима све титуле и функције као и у класичном поретку, преостаје једино утврдити њихов реални положај и њихове формалне улоге, посебно код случајева појављивања чудних синтагми у називима неких нових помоћних јединица. Помињање јаничарских ага веома је често у самим изворима, али се поставља питање слободе њиховог деловања и, с друге стране, да ли су уопште третирани као војне функције?

Већ је истакнуто да су се у складу са самим изворима све институције локалне провенијенције сматрале службама београдског мухафиза, услед чега се сваки вид формалног уређења покрајине, познатог из класичног периода мора сматрати непостојећим. Ингеренције власти самог мухафиза, како на то указује архивска грађа, знатно су шире него што се то до сада претпостављало. Питање ингеренција, којих се централна власт формално одрицала и упоредо са тим своје контроле над провинцијом, представља случај без преседана у складу са свим досадашњим истраживањима. Због тога је потребно имати у виду тезу Карен Берки о империји као договорном подухвату, где су се међусобни хијерархизовани односи задржавали док је истовремено паралелно долазило до развоја низа других структура и подструктура, које су померале тежиште са формалних на неформалне улоге. Услед свега изнетог Царство је у овако структурисаном систему проналазило нове механизме контроле над периферијом, односно периферијама, чији су институционални оквири постали непрепознатљиви у односу на класично искуство. Пречесто поређење институционалних оквира класичног и транзиционог периода чини се већ излишним у објашњењима промена која су наступила у Османском царству током транзиционог периода, ипак таква пракса се одржава, чак и у овом тексту. Зашто је то тако? Колико год истраживања трајала, до данас није дошло до потпуног сагледавања свих сегмената транзиционог периода. Претходно је указано на проблеме посткласичне дефтерологије и јединственог случаја који је примењен код последњег пописа Смедеревског санцака. Како је у питању одређење саме војне структуре, дефтеролошка питања су директно повезана са војним уређењем и самом војном хијерархијом. Поставља се питање како дефинисати тај јединствен случај и какав је однос спахија према санцакбегу-мухафизу? Несумњиво да се мора поћи од класичног уређења и при том сагледати све особености промена, или како би то Дериде сугерисао, деконструисати појаву путем њеног првог, сваког наредног и последњег јављања. Тиме се питање давања значења поставља као примарно, јер се поставља захтев за дефинисањем статуса. Иако спахије као коњица у другој половини XVIII века више нису операбилан војни ред, не може се занемарити њихова улога у војном систему. Прво, изузетно бројна наређења за оправку тврђава захтевала су учешће спахија и јаничара, што их је по још једном основу доводило у везу са мухафизом и наравно стављало под ингеренције диздара.

Питање статусних улога намеће се као примарно у истраживањима функционисања командног састава османске војске у пограничној провинцији и у складу са тим потребно је нагласити неколико чињеница. Постојање класичне командне структуре не гарантује њену функционалност, већ принципе стицања привилегија. То јесте статусно питање, али не увек и питање војног уређења. Командна структура одговара променама које су настале у Смедеревском санцаку као пограничној провинцији, односно прати одговарајуће јединице јерлија. Она је значајним делом неформалног карактера да често није могуће одвојити формације добровољаца од јерлија, због чега се војни статус може сматрати привременим као и командна структура. Коначно војни поредак се не заснива на правном поретку већ на личној власти. Последњи закључак не искључује егзистенцију правног система у провинцији, већ подразумева значајан степен контроле мухафиза над свим другим положајима, па се они и у самим документима називају службеницима мухафиза, односно његовим људима. У претходном поглављу је анализиран систем војног снабдевања са основним циљем сагледавања економске базе за контролу простора који је додељен београдском мухафизу, нешто ширег од територије санцака. Установљено је да она није била задовољавајућа и да без редистрибуција које је вршила централна власт није била могућа ни ефикасна управа мухафиза, што је веома ефикасан механизам државне контроле. Сада је потребно испитати однос између мухафиза и његових именованих достојанственика, како на највише војне положаје, тако и административне, односно службенике и достојанственике који су чинили покрајински диван. Примарно питање које се поставља јесте ко су мухафизови људи?

Тренд обраћања највишим управно-војним функционерима у Санцаку примећен је у документима хазина, односно локалне је провенијенције, што се није чинило превише неуобичајеним, иако није реч о регуларном поступку. Исти систем примећује се и у мухима дефтерима, који су са настанком ахкјам дефтера потпуно преузели искључиво војна питања и готово спорадично управна. Наредбе у мухима дефтерима (hüküm) оквирно садрже два различита образаца. Први је класични, у коме се као адресанти наводе титуле које би се могле и очекивати, од мухафиза и капудана, преко ага до диздара и алемдара. Иако наизглед потпуно познат образац, поставља се питање његове традиционалне форме и коначно актуелности, да ли су заиста сви поменути достојанственици били у прилици да приме наредбу и поступају у складу с њом? Одговор је сасвим сигурно негативан. Најчешћи разлози

слања колективних заповести јесу општа питања о којима поменути нису могли да одлучују већ да прослеђену информацију приме к знању, било да је реч о разрезивању пореза или поправци тврђава (ta'mir). У преко деведесет посто случајева први адресант је београдски мухафиз, а када он то није, најчешће је реч о кадији. Иако се у акџам дефтерима мухафиз као адресант помиње нешто мање, принципи јединствене праксе примећују се и у тој врсти докумената. Поменути образац се не може сматрати општим местом, нити је резервисан искључиво за Смедеревски санџак, уосталом више пута помињани Метин Кунт, је давно разрешио ово питање. Потребно је нагласити да се дужност београдског мухафиза мора разликовати од положаја мухафиза, што подразумева да он није био једини са том титулом, већ је његова моћ произилазила из других положаја које је заузимао. Отуда је нејасно шта значи дужност мухафиза (hizmet) о којој говоре извори. Додуше, углавном се овај термин среће уз локативну форму, подразумевајући да је војска (војници јаничара и јерлија и групе јамака у Београду и околини) на служби код мухафиза (hizmet-i muhafizde). Уколико се презентовани подаци упореде са адресантима из наредби у мухима дефтерима, запажа се прецизна подела одређених родова, попут одвајања ага јаничара и јерлија или раздвајање неколико групација забита. Иако су сви они били под службом код мухафиза њихов положај није истоветан. Овде је потребно изнети једну доста смелу теорију за коју сматрамо да се у изворима може наћи поткрепљење, посебно уколико се примени анализа текста, односно лингвистички критеријум. Независно од формалне припадности под јерлијама се подразумевају функционалне војне јединице под контролом београдског мухафиза. Припадници ових јединица су најамници, те је њихова служба привременог карактера. Они могу бити уједно јаничари, спахије, или добровољци - јамаци и сл. У таквим околностима постају јасне терминолошке непрецизности, односно увођење неких нових војних редова, попут групација спахија међу јерлијама, нових трупа, попут термина као што су група (zümre) или групација (ta'ife). Последњи термин није непознат ни као војни термин и речник га тако бележи,²⁹⁶ али се у документима углавном среће код означавања еснафа трговаца и занатлија. Сада се његово значење протеже на читаву војну организацију, или читаву формацију, односно аскер као синтагма – војна формација (askeri tayifesi). Код делова посебних војних родова користи се термин

²⁹⁶ Redhouse Sözlük, 1230

војник (*nefer*), док се нерегуларне формације називају групама. Није ретко помињање формација раје, што је још један нови изум османског војног уређења. Није могуће установити значајне разлике између редовних и помоћних војних формација, вероватно су прве имале одређене чврсто дефинисане обавезе према држави, попут сталне плаћене војне службе, док су помоћни одреди били у некој врсти привремености, најамне краткотрајне испомоћи за коју су конкретно ангажовани. Такви видови аранжмана могли су настати услед недостатка средстава, али нису могли бити дуготрајног карактера. Због тога не би требало правити велику разлику између првих и других. Свакако не би требало очекивати да је јединица спахија (са још једним новим/старим термином – *џемат*) била функционалнија и трајнија од ангажованих добровољаца. Њихов положај зависио је од договореног аранжмана са мухафизом, услед чега термин "служба" добија своју јасну форму. Један значајан део формација јерлија (у ширем контексту појма) био је у својеврсном најамном односу према мухафизу, што је одређивало и њихов међусобни положај. Хијерархија чинова била је устројена према организацији левенда, из којих су они и настали.²⁹⁷ Реч је о процесу који је у османистици први забележио Мустафа Цезар а Вирцинија Аксан, како је већ помињано маестрално афирмисала.

Терминолошке непрецизности настале су услед умножавања структура и компликовања њихових међусобних односа са мухафизом. Раније је поменуто да се војно уређење у северним граничним провинцијама не може сматрати серхатом, али је потребно нагласити да се овај термин ипак јавља у изворима и то у једном крајње ограниченом контексту, као гранична војска (*asker-i/nizam-ı serhad*) односно војска на граници ислама (*serhad-i islamiyye*). Стиче се утисак да бирократија више није имала термине којима би квалификовала брзину промена на терену, где је владало стање перманентне привремености, подложно вољи највишег војног команданта. За разлику од неформалних формација, структура јерлија је подразумевала званичан статус, бар са становишта војног уређења и правног система. Јерлијске формације тврђава забележене су у списковима које је водила централна администрација, што није гарантовало њихов привилиговани статус. Плата свих јерлија зависила је од локалне хазине.²⁹⁸

²⁹⁷ BOA. A. DVN. MHM. d. 160/176; 162/1338; 163/92

²⁹⁸ BOA. A. DVN. MHM. d. 160/176; 162/1338

Командна структура војних јединица јерлија била је доста једноставна. Речне флотиле Смедерева, Шапца и Београда имале су на челу капудана са кетхулом, алемдаром и чавушем и нису бројале више од стотинак војника, обично неколико десетина. Коњица, која је припадала речној флотили (*süvari*), имала је чавуша уместо кетхуда у командној структури. Стиче се утисак да саме титуле нису биле од великог значаја, јер се код осталих јединица јерлија оне мењају, на челу је ага или диздар, са алемдарима и чавушима. Неретко нису присутне све четири функције, углавном су у питању две, најчешће у комбинацији ага и алемдар, односно диздар и чавуш, али се срећу и све остале могуће комбинације. Постојање команданта и његовог заменика на челу формација јерлија сведочи у прилог тези о најамничком карактеру ових јединица, или бар принципима настанка истоимених.²⁹⁹ Што се тиче самог састава ових јединица, један значајан део је локалне провенијенције. Од 73 војника капудана у тврђави Смедерево 39 је локалног порекла, док су остали из разних места широм Румелије, од Рушчука, Приштине и Островице до Фоче и Сребренице. У другим јединицама је сличан принцип, с тим што је локалаца могло бити само нешто мање. Тако се могу срести војници из Бања Луке, Грачанице, Видина, Манастира, Ниша, Ужица али и из нахија Смедеревског санцака, попут Лепенице. Разноврсност састава гарантује да је до формирања јединица заиста долазило на територији санцака од разних елемената, авантуриста и беземљаша. Већ је указано да је социјална основа за регрутацију на простору самог санцака у складу са пописним дефтером била изузетно слаба. Тренд досељавања појединаца или мањих група у потрази за војном службом као што документи доказују био је прилично изражен. Често су придошлице бележене заједно, тако да се међу неколицином домаћег становништва може срести низ придошлих из истог места. Саме јединице су биле прилично мале по свом бројном саставу да би могло доћи до неких незваничних или полузваничних груписања. Стиче се утисак да је командант могао са лакоћом да контролише ред и дисциплину, што и јесте основна функција ових јединица. Плата командног састава се разликовала од исплата обичним војницима. Иако постоје разлике, како је већ указано у дневним примањима између одређених војних редова, за команданта је било резервисано увек 120 акчи дневно, било да је реч о аги или капудану, што може сведочити у прилог томе да су били у истом рангу.

²⁹⁹ BOA, D, BKL, d. 32667

Кетхуда је приходовао знатно мање, 40 акчи, алемдар 30 а чавуш 24, код јединица где су обични војници примали 18 акчи. С обзиром да се плата војника у тврђавама кретала од 15 до 21 акче, исплате последњој тројици команданата незнатно су варирали. У мањим паланкама, попут Куршумлије дневне плате су биле знатно мање, због чега су чавуши тамо примали свега 12 до 17 акчи. Плате ага су ту биле око 25 акчи, алемдара 20, чавуша до 20, а обичних војника око 10 акчи дневно.³⁰⁰ Потребно је нагласити да се на челу целокупне војне организације тврђава и паланки налазио војни командант – мухафиз. О положају мухафиза нема пуно архивских података, али је јасно да се налазио у подређеном положају према командној структури санцака, односно београдског мухафиза. Ситуација је нешто компликованија, с обзиром да су ингеренције београдског мухафиза биле територијално знатно шире у односу на границе санцака. У том случају су мухафиза околних утврђења, попут Шапца, Лесковца, Пирота и Крушевца имали исти статус према београдском мухафизу као и они у унутрашњости. Систем контроле над овим утврђењима и њиховом околином био је знатно већи него што се до сада претпостављало, с обзиром да је београдски мухафиз преко својих представника, муселима, осигурао стално присуство на територији суседних санцака, мешајући се тако у само питање управе и надлежности суседних санцакбегова. Стиче се утисак да титуле санцакбегова више нису имале никакве прерогативе. Мухафиза су тиме постајали још једна у низу титула и институција које је командант могао лако да контролише, путем новчаних трансфера и преко муселима које је разаслао широм провинције. Није потпуно јасно да ли су положаји мухафиза представљали награду за људе од највећег поверења или су наименовања вршена за новчану своту, као многа друга. Могло би се можда очекивати да командантова најближа свита није имала потребу да одлази у провинцију, за то су служили муселими.³⁰¹

Уколико се изузме командна структура јерлија, потребно је анализирати бројност и колико је могуће састав мухафизове свите и значај канцеларија локалног дивана. Ови подаци се могу делимично реконструисати захваљујући исплатама хазине, односно снабдевањима храном тј. хлебом. Београдски мухафиз је на основу документа из 1777. имао свиту од 200 особа, где највероватније не би требало рачунати читаву канцеларију, већ најужу војну пратњу. Канцеларија дефтердара,

³⁰⁰ BOA, D, BKL, d. 32667

³⁰¹ BOA, D.BŞM. BLH, 10/48; 9/16; 7/86

задужена за финансије имала је 70 особа. С обзиром да је ипак у питању прилично висок број, може се претпоставити да су били укључени и службеници широм провинције, са задатком прикупљања пореза. Како су порези прикупљани путем илтизам система, вероватно је реч о спорадичном присуству у већим центрима, где су уз муселиме морали бити присутни и стручњаци за финансије приликом одређивања пореских сума. Занимљиво је што се бројно стање није мењало током година, услед чега се мора претпоставити да је оно реално било нешто мање, односно да никада није досегло пројектоване вредности. Тиме би се објаснио недостатак осцилација и наравно изостанак повећавања истакнутих бројчаних вредности, толико карактеристичан за османску бирократију. По подацима из истог документа, шабачки мухафиз је имао свиту од 30 плаћених службеника, тамошњи дефтердар 10 а кадија 4.³⁰² Београдски кадија је имао нешто више службеника, 15, док је канцеларија преводиоца (*tercüman*) имала свега 5. Један документ из 1760. помиње 15 хлебова дневно и плату од 150 акчи (помиње се и 160 акчи) за мевлана Абдурахман-ефендију, по свему судећи кадију београдског. На челу преводилачке канцеларије 1748. налазио се извесни Јусуф-ага. Као што је већ поменуто истоветно бројно стање се помиње и у низу појединачних докумената, којима се успоставља систем исплате новца за прехрану чиновника из одређене канцеларије. У једном документу се прецизира да су поменутих 200 особа у пратњи мухафиза заправо кару *halkı*, односно његова војна пратња, док се у другом наводи да је у питању пратња заједно са канцеларијама (*karu halkı ve divanleri*).³⁰³ У сваком случају на основу презентованих података јасно се може сагледати величина администрације у Санцаку, с тим да се мора претпоставити да је и у осталим тврђавама, попут Шапца било административног особља. У Нишу је такође постојала преводилачка канцеларија са 5 службеника.³⁰⁴ Иако нема помена о служби диздара у Београду, која је била веома значајна са становишта војне логистике, али и стратегије управљања провинцијом, може се претпоставити да је она морала имати значајан људски потенцијал. Наиме, сваке године је Порта наређивала кулук, односно учешће спахија и јаничара у поправљањима тврђава. Као једно од најзначајнијих утврђења у Румелији, Београд је добијао значајну радну снагу. Овај потез је свакако био више политичке природе у настојању власти да смањи притисак неформалних

³⁰² BOA, D.BŞM. BLH, 10/112; 10/116; 9/63; 9/26; 8/119; 8/21; 8/22; 7/7; 7/34; 6/113

³⁰³ Ibid. 8/40; 7/88; 7/101; 7/102; 10/76; 9/65

³⁰⁴ Ibid. 7/99, 6/30; 6/41; 6/78

група јаничара и спахија на провинцијске послове. Организацијом ових послова, о чему говоре безбројни документи у фондовима хазине, али пре свега Џевдет и Кјамил Кеpeci фондови Архива Председништва владе у Истанбулу, руководио је диздар. Огромна администрација захтевала је бројну канцеларију. На основу једног документа, сазнаје се да је диздару паланке Палеж (или Палеш, данас Обреновац) било додељено десет службеника, што је изузетно велика бројност наспрам величине утврде.³⁰⁵ С обзиром да се дужност (hizmet) диздара овде више не помиње, може се поставити питање краткотрајне функције ове канцеларије, односно са завршетком обављених послова, београдски диздар је службенике упућивао на друго место, те они највероватније нису били стална дужност у паланкама.

Архивска грађа често помиње јединице забита, посебно у мухиме дефтерима, али се о њима ништа више не може сазнати. Њихова дужност у доба транзиције остаје значајним делом непозната. Није могуће реконструисати величину и састав ових јединица. У свега неколико докумената могу се назрети обриси устројства забита. Са првобитном функцијом полицијских дужности, забити су заправо посебан род јаничарске ордије. У попису паланке Пирот (Şehir Köy) наводи се посада од 17 фарисана са укупном платом од 300 акчи дневно и 4 забита са 100 акчи. Са платом од 25 акчи дневно у мањој паланци, забити су дефинитивно имали изузетно повлашћен положај у односу на остале војне јединице, сврставајући се у ред официрских плата. У другим документима се приликом набрајања војних родова спомињу и забити, што сведочи о њиховој несумњивој присутности. У Београду је била стационирана педесет и седма орта забита.³⁰⁶ Слаба видљивост овог рода војске на простору Смедеревског санцака, чак и изостанак жалби, сведочи највероватније о томе да су делили судбину јаничара, којима су и припадали. Највероватније да су све њихове дужности преузеле формације јерлија, а да су се забити задржали још искључиво на платним списковима, често се утапајући међу остале војне јединице.

Преостаје питање самог уређења неформалне хијерархизације о којој је реч, односно дефинисање односа унутар мухафизове свите. Сам посао је крајње незахвалан и о њему нема пуно помена у самим изворима. Београдски мухафиз је контролисао санцак преко муселима/мутеселима, који су били његови

³⁰⁵ Ibid. 6/66; 6/82

³⁰⁶ BOA, D.BŞM. BLH, 7/86; 6/46; 6/64; 6/35; 7/96; 6/49

представници у провинцији. Однос муселима према другим представницима режима се чини кључним у разумевању реалне моћи мухафиза и начина самог уређења система неформалних односа у провинцији, који су и дефинисали сам поредак власти. На првом месту поставља се питање међусобног односа мухафиза, односно да ли су мухафизичари паланки и тврђава били формално подређени власти београдског мухафиза и како је дефинисан тај однос? Мухафиз је војни командант који одговара вишим инстанцама. У санџаку је то искључиво везир, односно санџакбег. Могло би се закључити да су они независни према београдском мухафизу, што је парадокс војног уређења. С обзиром да је београдски мухафиз контролисао финансије, може се закључити да је систем неформалних односа ипак развијан ка зависности осталих мухафиза од најмоћнијег. Сама строга хијерархија није постојала, као што су и јерлије или јамаци, термин који се све више среће у изворима, заправо нестална војна формација, не може бити говора о строгој војној дисциплини. У низу жалби који се срећу у ахџам дефтерима помињу се неформална груписања ради уносних послова око закупа пореза или преотимања тимара спахијама. У тим пословима се све више срећу припадници јерлија и што је најкарактеристичније, командна структура ових јединица, наравно искључујући мухафиза. Може се претпоставити да је долазило до слабљења контроле над јерлијама и да су се они почели понашати као и јаничари са којима се удружују, али се поставља питање њиховог могућег деловања уз неки вид сагласности београдског мухафиза. То се да наслутити из низа бујурулдија које је везир издавао и којима је стављао ван правне функције документа централних органа власти. Тако се у једном документу помиње отуђење државне имовине, која је у виду маликане служила за исплату плата јерлија Нишке тврђаве.³⁰⁷ Мухафиз Ниша се жалио Царском дивану, уместо да ситуацију реши као представник везира. Изгледа да он то није био, јер се помиње и муселим, који је очигледно био обавештен о читавом подухвату и није предузео ништа како би заштитио мухафиза. У самим жалбама се муселими често помињу у сличном контексту, као неми посматрачи "злоупотреба" као неко коме се у жалбеном поступку ништа не замера.³⁰⁸

Прота Матеја истиче да су муселими као и кадије плаћале своје именовање, при чему ово не би требало повезивати са насумичним наименовањима оних који имају више новца. Постављање муселима није могло бити

³⁰⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 31/135; Видети поглавља 5.2 и 5.3

³⁰⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/96

неконтролисано, већ је реч о редовном поступку новчаних контрибуција за уступљено добро, у овом случају значајну функцију. Сами муселими су уз функцију добијали и озбиљне новчане принадлежности. У једном документу се истиче да је бујурулдијом Београдског дивана (divan-ı Belgrad) представник (vekil) мухафиза Али бин Абди добио тимар у нахији Млава, који је одузет спахији Сулејману (сину Хасана). Писмо је послао мевлана Мехмед, кадија београдски а Порта је подржала одлуку Београдског дивана.³⁰⁹ Представник мухафиза или заступник (kethuda, каһуа) заправо је муселим. О начину постављања муселима сведочи наредба Порте београдском моли и кадијама Смедеревског санцака из 1774. у којој се истиче да су у дужности београдског мухафиза послови постављања и именовања мухафиза (nasb u ta'uin). Поменута одлука Порте настала је као покушај финансијског службеника бродоградилшта (tersane emini) да буде именован за муселима, те је Порта заузела позицију да о томе одлучује везир Осман-паша, мухафиз београдске тврђаве.³¹⁰ Као представници везира, муселими су контролисали новчане токове у нахијама. Њихова имена се срећу приликом скупљања пореза, односно одређивања висине пореских стопа и требало би размотрити тезу да су усмеравали груписања унутар нахија. У поступцима апелације нужно постоје две стране, које није једноставно раздвојити, јер се исти актери помињу на обе. У неколицини докумената помиње се да је једна групација наступала на основу бујурулдија Београдског дивана, како је истакнуто, односно знатно чешће самог везира. У неким случајевима помињу се и муселими, што сведочи о томе да се мимо њихове дозволе никакав "зулум" односно промена у пореској администрацији или на тимарима није могла догодити.³¹¹ Кетхуда београдског мухафиза у Нишу до 1786. био је извесни Осман-ага, после чије смрти је породица покушавала да добије његову имовину.³¹² Статус мутеселима није био наследан, имовином је располагао мухафиз уместо породице. Уопште се може закључити да је наследство постало све мање релевантно у провинцији, под чим треба подразумевати и тимаре. Упражњеним поседима располагао је мухафиз.

Једна од основних дужности мухафиза било је обезбеђивање новчаних средстава за исплате трупа, при чему је морао намирити регуларне јединице јерлија

³⁰⁹ М. Ненадовић, *Мемоари*, 54; BOA. A. DVNS. ANKR. d. 26/319

³¹⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 26/32

³¹¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/135; BOA. A. DVN. MHM. d. 152/1585

³¹² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/66

које је контролисао и потпуно непостојеће јединице јаничара и спахија. Притисак који је долазио за расподелом новца и међусобни сукоби, слабили су противнике мухафиза, чија је администрација успевала да постепено преузима тимаре и дистрибуира их својим људима.³¹³ Београдски диван је у том смислу представљао моћну институцију, коју је и сам Царски диван све више уважавао. Притисак спахија и јаничара смањиван је кроз механизам поправке тврђава, чиме је кулук био катализатор ангажмана изван политичких сукоба и одвлачио масу противника власти далеко од токова новца. Наредбе о распореду ових "војних формација" из свих околних санцака за оправак београдске тврђаве толико су бројне, да су морале запослити читаву једну администрацију, на чијем челу се налазио службеник за поправке (ta'mir-i me'mur).³¹⁴ С друге стране, централна власт је све више пребацивала државне порезе за потребе локалне администрације. На основу одлуке башдефтердара, цизја у износу од шест хиљада гуруша усмерена је 1761. за исплату плата јерлија (riyade ve süvari) у Смедеревском санцаку, задужених за одбрану од разбојника (eşkiya). С обзиром да се у самом документу наглашава да јерлије уредно извршавају свој посао, постаје јасно колико је мухафизу било тешко да осигура редовност поретка у провинцији. О томе сведочи и сам разлог настанка ове наредбе у мухима дефтерима. Очигледно је дошло до злоупотреба на Нишком калему, услед којих новац није трансферисан београдској администрацији, те је морао бити надокнађен на други начин.³¹⁵ То потврђује да ни власт муселима није била свемоћна, јер је у недостатку ефективне војне силе, често остајао неми посматрач, како уосталом извори то и бележе.

Трансфери органа централних власти осим цизје, односили су се и на ванредне порезе. Тако је за 1751. за дванаест нахија Смедеревског санцака од salariје трансферисано 79 250 гуруша. Слична сума помиње се и касније, 80 501 гуруш за 1760, односно нешто мање за следећу годину, 74 921. Осим тога, исплаћиване су и мање суме у неколико наврата.³¹⁶ Поменути документи упућују да је до ових трансфера долазило због проблема у наплати или због злоупотреба на терену и сугеришу да је дошло до усаглашавања са дефтерима плата (saliyane defteri). Поменутих дванаест нахија не би требало да збуњује, с обзиром да је попис

³¹³ У једном документу се помињу зеамети и тимари јерлија: BOA. A. DVN. MHM. d. 162/1338

³¹⁴ BOA. A. DVN. MHM. d. 163/417; 162/1372; 162/506; 161/1071; 160/704; 158/119; 157/309; 155/1496

³¹⁵ BOA. A. DVN. MHM. d. 162/699

³¹⁶ BOA. A. DVN. MHM. d. 162/980; 162/1364; 163/409

обухватио толико нахија и да је правни систем препознавао ове нахије као једну целину, што се пресликало и на пореску администрацију. С обзиром да дефтери истичу да је дошло до прикупљања по једне акче поставља се питање, да ли су поменуте бројке заправо и број опорезованих становника. Како нема могућности провере у ком проценту је дати порез уступљен локалу, није могуће установити ни коначне пореске суме. Редован приход мухафиза било је арпалук од хазарије из санцака Тирхала (Трикала) у износу од седам и по хиљада гуруша, који је добијао у ратама.³¹⁷ Од хазарије у Смедеревском санцаку прикупљано је око 23 000 гуруша, на две рате обично, с тим да је због разних злоупотреба мухафиз остајао и без две трећине суме.³¹⁸

Пружени подаци сведоче да илтизам систем није био под пуном контролом власти, ликалних нити државних. Треба поћи од чињенице да власт мухафиза није била тотална и да су муселими могли утицати на ситуацију у нахијама, али је нису могли у потпуности контролисати. Изгледа да су муселими били задужени за цивилне послове, док су мухафизаци паланки контролисали искључиво јединице јерлија и у том смислу нису имали никакве управне надлежности. То се може наслутити из једне наредбе Порте нишком кадији и нишком мутеселиму, везаном за проблем невраћеног становника Ниша Хусејина, Хаџи Мустафе чауша и Хаџи Абаса из тридесет пете орте. Жалбу је послао јаничар Халил из осамдесет друге орте, који је уједно био и мутевелија³¹⁹ вакуфа, од кога је позајмица и узета. Сам документ пружа податак о камати која је наплаћивана у тим случајевима, од једне акче годишње. Како дуг није враћен ни после једанаест година, Порта је сматрала да је муселим логична инстанца којој би се могло обратити.³²⁰ У даљим истраживањима требало би истражити сам однос везира и нишког мухафиза, односно питање реалног положаја Нишке и околних нахија, с обзиром на удаљеност од санцака. Јерлијска организација није била безусловно под контролом везира, који је морао да одржава ред на огромној територији уз ограничене ресурсе. Један документ из 1761. сведочи да је за исплату дневних плата ага јединица пешадије и коњице јерлијских формација и забита у београдској тврђави недостајало 340 акчи због тога што је извесни Мустафа-ага узео мито.³²¹

³¹⁷ BOA. A. DVN. MHM. d. 162/1436; 162/528

³¹⁸ BOA. A. DVN. MHM. d. 160/193; 162/561; 162/1323; 162/1352; 162/1309

³¹⁹ Управитељ, администратор вакуфа.

³²⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 6/1310

³²¹ BOA. A. DVN. MHM. d. 162/698

Јерлијске формације нису биле стална, већ врста најамничке војске и радије би их требало повезивати са неформалним полувојним скупинама из којих су и потекли, добровољцима, јамацима, него регуларном помоћном војном јединицом, каква су били у класичном периоду. Услед тога није било могуће обезбедити велику послушност њених припадника, који нису били ништа више од обичних авантуриста, који су, како им се пружила прилика, налазили значајније изворе прихода. Још један фактор је утицао на слабост власти везира, принцип сталне промењивости, који је на сваких неколико година са власти елиминисао једну интересну групацију, коју је заменила нова. Протополитички сукоби, који су тилјали све време у провинцији, управо репрезентују будуће носиоце највиших положаја на локалу. Борба за моћ представљала је борбу за токове новца, која се толико јасно огледа како у мухима, тако и у ахкјам дефтерима.

У неколицини докумената се помињу ајани, с тим да се може закључити да је реч о почасној титули, која више није имала превеликих реалних ингеренција. Тако се ајани срећу као војници, службеници мухафиза или у било којим другим лукративним пословима, али се и даље инсистира на формулацији вилајетски ајани (a'yan-ı vilayet) у смислу угледника, како их дефинише и Авдо Сућеска.³²² Потребно је нагласити да су присутни јаничари припадници бар двадесетак различитих орди, што још једном сведочи о готово авантуристичком духу, који их је доводио у провинцију, било да је то илтизам систем или служба у мухафизовој администрацији.

³²² Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965; О ајанима /в./ Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar. Karaosmanoğulları Üzerinde bir İnceleme*, Ankara 1997; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1977; BOA. A. DVNS. AHKR. d. 11/723; 11/1209; 12/485; 41/355; BOA. A. DVN. MHM. d. 149/129; 150/797; 152/120; 152/1119; 169/160

5. ПОЛИТИЧКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ

5.1. СИСТЕМ АПЕЛАЦИЈЕ И АХКЈАМ АДМИНИСТРАЦИЈА

Постоји дилема да ли се лична иницијатива у претполитичким заједницама, може сматрати за политичку иницијативу, посебно због тога што савремена османистика под политичким иницијативама подразумева искључиво колективне иницијативе, односно апелације центру власти. Пошавши од идеја Суреје Фароки, која је прва препознала и научно афирмисала овај проблем, политичка иницијатива је третирана као политичка активност међу пореским обвезницима, односно рајом. Тиме се намећу два проблема, како третирати иницијативе које нису колективне и које не подразумевају статус раје? Фароки је истраживала рани транзициони период услед чега је строже третирила успостављене статусне баријере, које, како је већ указано у другој половини XVIII века нису унапред дефинисане и непромењиве, напротив. Дакле, статусно питање би требало занемарити и опозиционо деловање формално успостављеном поретку власти тражити међу особама које такође остварују одређени привилеговани статус, по правилу номиналан. Спахије и јаничари су се, како извори сугеришу, могли опредељивати да ли ће деловати уз сагласност са мухафизом, прихватајући чак и положај јерлија, или ће деловати против њега. Прихватање личне иницијативе за вид политичког деловања представља други проблем, пре свега легитимацијски, а како Фароки указује, свака политичка активност је уједно и легитимацијско питање.³²³ Пошавши од тезе да апелација представља политички акт, није тешко доказати повезаност појединачних иницијатива са политичким деловањем. Пре тога, потребно је указати на проблеме у тумачењу политичког деловања у протоцивилном друштву. Питања легитимитета и статуса се поново намећу као референтна у разматрању. У теоријским разматрањима питања политичких иницијатива (поглавље 2.2.3.) указано је на тезу Јиргена Коке о функционисању

³²³ Suraiya Faroqhi, *Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650.)*, Journal of the Economic and Social History of the Orient, No. 35 (1992), 1-39

протоцивилног друштва, сада је потребно дефинисати групације које би се могле издвојити у складу са теоријским обрасцем. Тај посао нимало није лак, управо због статусног питања. Како Фароки, а и остали османисти политичке иницијативе повезују са Кокином дефиницијом протоцивилног друштва, истраживања се ограничавају на рају. С обзиром да је аскер у Османском царству дефинисан као повлашћена категорија становништва, заиста се поставља питање како успоставити корелацију цивилног са војним статусом? Управо се у овој противречности крије и решење проблема. Потребно је још једном увести појам децентрализације, како би се дефинисала владајућа класа, наравно независно од класичне поделе аскер/раја. Аскер јесте номинално владајућа класа, али припадност аскеру није по аутоматизму доносила положај власти, напротив. У томе се крије транзициони парадокс. Власт припада мухафизу и делегирана је делимично његовом вољом на његове људе. Сви положаји унутар формалне државне хијерархијске структуре, од припадности дивану, бирократији и организацији јерлија директно су били подређени власти београдског мухафиза. Службеници мухафиза су представљали владајућу класу, опозиција је долазила у први мах од стране правно привилегованих, али формално потпуно развлашћених – дела спахија и јаничара. У строго формалном погледу ове групације припадају аскеру и како је већ указано нису хомогене. Део њих је могао подржавати мухафиза и партиципирати у власти. Расправа о цивилној улози јаничара већ је решена у савременој османистици, док код спахија постоје извесне резерве. Може се закључити да се статус спахија и јаничара у другој половини XVII века, није битније разликовао. Сви они који нису припадали мухафизовој свити нису партиципирали у власти, нити су имали војна задужења, због чега их можемо сматрати делом протоцивилног друштва, како га Кока дефинише. Окупљање незадовољних, противника власти, није могло бити насумично и изван институционалне заштите, односно припадност групи је била најзначајнији фактор приликом покретања политичких иницијатива. Никаква самостална апелација није била могућа, најпре услед трошкова подухвата али и због јавне демонстрације, који је такав чин повлачио са собом. Управо се због принципа јавности у поступку апелације може говорити о политичкој иницијативи. Сваки одговор Порте на апелацију био је неутралан, упућујући на поновно разматрање поступка. Како је кадијска власт била под притиском мухафиза, мало ко је веровао да ће заиста задовољити правду. Овде се поставља питање, откуд нагла експлозија жалби, зашто је у тренуцима све израженије децентрализације

долазило до све учесталије комуникације поданика са центром власти, при чему је локална власт била заобилажена? Коначно, са каквим интенцијама је то чињено? Требало би се сложити са Фарокином тезом да је апелација представљала вид притиска на локалну власт иако је њен исход самим покретачима био унапред познат. Довољно за дефинисање апелације за политичку иницијативу. Политичке борбе на локалу нису биле безначајан фактор како то и сугеришу ахкјам дефтери, нити је власт мухафиза била неприкосновена. Политика преговарања центра и периферије наметала је такве услове периферији, где без подршке централне власти није могло бити ефикасне управе на локалу. Смисао постојања локалних група био је у константном притиску на локалну власт, док је преузимање власти и смењивање владајућих и опозиционих групација била реална опција. Можда није случајно број јерлија био приближан броју јаничара и спахија, још један изум центра власти, како нико не би могао да оствари неконтролисану превласт моћи на локалу.

Покретање апелације, како је истакнуто, није могла бити лична, независна иницијатива, јер је свака жалба значила иступање против власти, против мухафиза и што је још опасније, против његових представника у локалној средини, где је људски живот мање вредео и где је могао брзо бити изгубљен, пре него што жалба напусти провинцију. Сам систем је очигледно осигуравао безбедност. Поставља се питање на који начин? У томе се огледа још један аспект политичког процеса. Жалба без патроната се чини немогућом мисијом у систему апсолутног монопола власти на локалу, јер је усмерена против оних који контролишу власт и коначно који контролишу кадију, као јединог који је судску одлуку могао преиначити у складу са османским схватањем исламског права. О томе свакако није могло бити речи. Поставља се питање да ли је за апелацију био потребан патронат или је само припадање групи подразумевало заштитни механизам? У екстремнијим случајевима, појединачним и конкретним жалбама локализованог карактера патронат је најизгледнија опција, заштита неког моћнијег чији су интереси били угрожени, ометањем његовог експонента. У већини случајева само припадање групи је представљао заштитни механизам за иступање против одређеног сегмента владајућег система. Свако јавно иступање представљало је захтев за принципом видљивости групе, као вид њене политичке репрезентације, без обзира на исход поступка, који често никоме није био од веће важности. При томе не би требало

занемарити појединачне интересе који су задовољавани под заштитом груписања, што није редак феномен, напротив. Овакве случајеве досадашња истраживања нису посматрала као вид политичког деловања, што није сасвим оправдано становиште. Низ жалби спахија (чак и заима) са захтевом доделе новог земљишног поседа услед опустелости претходног, не може се посматрати као појединачна иницијатива без уплива политичког фактора. Најпре зато што је сама пракса прихваћена и у складу с тим успостављен је одређени механизам бирократског деловања. Спахија се није жалио путем одређеног издвојеног случаја, иако то у појединачним документима изгледа тако, већ као део механизма који му је гарантовао одређено право, резервисано за саму припадност. Политика централне власти, која је тражила механизме за успостављање система гарантоване исплате тимарских приноса, представља значајно питање на релацији центар – периферија. Пописни дефтери указују да није могуће остварити пројектоване приносе са земље, али ахкјам дефтери сигнализирају егзистенцију читаве земљишне администрације и компликованог бирократског механизма, који је успостављен у циљу јачања спахија на локалу. По свему судећи, централној власти је одговарало јачање ове групације као сигурне опозиционе силе владајућем поретку на локалу, а то је већ само по себи политичко питање. Иако је појединачна иницијатива на први поглед неполитичко питање, она се као таква, у систему међусобних односа на локалу и центра власти (који је и успоставио и јачао ахкјам администацију) са локалом, мора третирати као политичка иницијатива у претполитичким заједницама.

Институција апелације представља изум центра власти и свакако темељ османског схватања правног система и поретка власти, као фундаментално питање исламског схватања поретка света, пре свега концепта праведности (*adalet*). Код разматрања политичких иницијатива не говори се о класичном систему апелације, већ о новом изуму, ахкјам администрацији, односно експанзији ове институције. Поставља се питање да ли је до тога дошло због повећаног притиска са локала или је центар власти инаугурисао нови систем као нови вид легитимације пред поданицима у тренутку децентрализације. Империјална видљивост је морала бити осигурана на сваки могући начин пред поданицима, рајом и берајом, те би овај вид појачаног администрирања требало сматрати још једним у низу изума центра власти, још једним у низу. У даљем разматрању процеса апелације, требало би разјаснити његов ток и подробније анализирати карактер жалби, односно коначно

извршити анализу самог текста, као целине и бирократског језика, карактеристичног за ову врсту архивске грађе. На основу поменутих анализа биће могућа категоризација политичких иницијатива и затим њихова сегментарна анализа.

Систематско проучавање процеса апелације у Османском царству није заживело у потребној мери. Иако су крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, водећи османисти епохе Халил Иналџик и Суреја Фароки указали на њихов значај све до почетка XXI века није било већег одјека. У почетку је преовладало мишљење да је експанзија ахкјам администрације узрокована патримонијализмом, односно како то Фатма и Рамазан Ађун дефинишу: екстремним случајем патримонијализма званим султанизам. Теорија о централистичкој бирократији која има тежњу за *gleisaltung* методама контроле империјалног простора постепено су напуштане, уступајући место идеји о рационалности османске политике, која би се могла подвести и под прагматичко управљање. Постоји више врста дипломатичких форми шикјајет дефтера под којима се подразумевају и ахкјам. Најпре, као што Иналџик указује реч је о арзухалима, односно оригиналним жалбама, које су најчешће сачињене код кадије или би бар то требало очекивати. Рани ахкјам дефтери, из XVI века се својим дипломатичко-палеографским карактеристикама изузетно разликују од каснијих (насталих после 1742.).³²⁴ Осим тога, њихова намена је такође нешто измењена у каснијем периоду. Принцип легитимитета власти је остао као једно од битних питања, али су у међувремену настала још два значајна елемента, контрола фракција у провинцији и пораст значаја бирократије. Принцип праведности је био у искључивој надлежности Царског дивана, али је све даље послове преузимала администрација великог везира – Порта (*sic!*). То је и у самим изворима јасно наглашено. Пораст значаја бирократије је познато питање у студијама османистике, али се експанзија ахкјам администрације није доводила у везу са јачањем положаја реисулкутаба, који је непосредно био задужен за контролу ових послова. Институција реиса је управо у другој половини XVIII века постала регрутна база за

³²⁴ Упореди анализу Фатме и Рамазана Ађун дефтера из 1501. чију су транслитерацију и публикавање обавили Илхан Шахин и Феридун Емеђен. Halil İnalcık, *Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar*, Osmanlı Araştırmaları, No. VII-VIII (1988), 33-54; Fatma Acun, Ramazan Acun, *Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in Early 16th Century*, Etudes Balkaniques, No. 2 (2007)

највише положаје у османском управном систему, коју будући велики везири готово да нису могли заобићи. Око ове институције се интензивирају политичке борбе, док саме канцеларије унутар Порте почињу да интензивирају послове и што је значајније започињу експанзију.³²⁵ Принцип праведности, послужио је као одличан полигон за истицање важности једног бирократског поступка, који је отпочео измишљање традиције. Почетком XVI века, готово да није забележена ниједна жалба из Смедеревског санцака, док је из румелијских санцака годишње долазио махом по један арзухал, највише четири.³²⁶ Средином XVIII века број жалби из Смедерева није био испод двадесет годишње а ишао је и до педесет. У досадашњој историографији није истраживана узрочна веза експанзије система апелације и бирократизације османске управе. Иако је архивска грађа често непоуздан савезник и застрашујуће немушта у одсудним тренуцима, стиче се утисак да је уз све прерогативе апсолутне власти у санцаку, која је поверена мухафизу, централна власт изналазила механизме индиректне контроле. Ахкјам администрација је, како то закључује и Нора Лафи, омогућавала директан контакт урбане елите и централне администрације.³²⁷ Морало би се размотрити питање егзистенције директног контакта локалне и централне бирократије, где је део локалне администрације директно и непосредно служио интересима центра власти. О томе посредно сведочи питање настанка фонда Београдске хазине, на које је већ указано, односно пресељење овог фонда у престоницу. То је могло бити урађено искључиво по налогу централне администрације.

Отпочињање процеса апелације подразумевало је ангажовање ученог правника који би саму жалбу саставио. Услуга је била наплаћивана, али није било тешко доћи до правника, с обзиром да су жалбу подносили становници градова и паланки. Учени правници су, у недостатку државних положаја, лутали провинцијом у потрази за послом. Често су жалбе састављале и моле, као истакнути угледни правници. Сама жалба је могла бити презентована Царском дивану лично или је слато писмо – жалба (*mektup – arzuhal*) уз одговарајућу пратњу, што је

³²⁵ За ахкјам администрацију, као и комплетну шикјајет и мухиме била је задужена Бејлик канцеларија (службени назив: *Divan-ı Hümayun Kalemî*). /в/ *Recep Ahışhalı, Osmanlı Devlet Taşkilatında Reisülküttablık*, İstanbul 2001

³²⁶ F. Acun, R. Acun, *Demand for Justice and Response of the Sultan*, 13-136

³²⁷ Nora Lafi, *Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire /in/ Istanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire* (E. Özdalga, S. Özervarlı, F. Tansuğ, Eds.), İstanbul 2011, 73-82

сигурно читав поступак чинило скупљим. О карактеру допреме жалбе остали су забележени подаци у самим ахкјам дефтерима, у виду формулација *послао је* (mektub gönderüb/ arzuhal edüb) или је сам *дошао* (gelüb). Саме оригинале докумената администрација је заводио у посебне шикјајет фондове, док су концепти одговора уписивани у ахкјам.³²⁸ Постоје значајне разлике у терминима писма и арзухала. У првом случају жалбу је саставио учени правник изван правног система, док је арзухал издавао кадија. Свакако је обезбеђивање кадијиног пристанка да жалбу заведе у сицил било теже али уједно и значајније са становишта легитимитета и политичког ривалитета. Такви примери нису усамљени. Како сугерише Деметриос Папастаматиу, није увек локални кадија морао бити тај који издаје арзухал, већ су се заинтересовани могли обраћати суседним казама и тако подстицати локалне ривалитете. Контрола кадијске функције, како сугеришу наротивни извори јесте била апсолутна, што би требало прихватити са резервом, али ти исти наротивни извори сведоче да је кадијска функција била лицитирана и практично уступана на одређени временски период за новчану своту. Продаја функција је тиме могла обезбедити кадијама значајнији маневарски простор, јер нису морали да се базирају на власт мухафиза, већ на локалне прилике. Свакако да је преко муселима и субаша локални простор био контролисан од стране мухафиза, али је кадија могао дати легалитет жалбама и самом жалбеном поступку. У даљим

³²⁸ Проблем истраживања у османским архивима представља недостатак било каквих водича, услед чега сваки архивски рад представља трагање у мраку за нове генерације, које су принуђене да понављају неуспехе, грешке и прелазе потпуно исти пут својих претходника. Услед тога, чини се крајње неопходним објаснити сам процес анализе, као део поступка формулисања интерпретативног оквира. Пошавши од лингвистичког критеријума, језик администрације је изузетно важан у сагледавању начина функционисања бирократског апарата. Свака канцеларија је имала своје посебности, нарочито у погледу употребе одређених термина, на које је нужно указати. С друге стране анализа текста ахкјам дефтера до сада је делимично обрађена само у једном научном раду, док је готово немогуће наћи преводе ове врсте докумената. Услед тога је крајње нужно разјаснити саме правно-бирократске формулације. Ахкјам дефтери су вођени посебно за сваки ејалет, што значајно поједноставља рад, за разлику од мухима дефтера који обухватају цело царство. Постоји неколико шикјајет фондова, свака канцеларија, која је била задужена за посебну проблематику, је водила своје дефтере жалби. После 1742, када су ахкјам дефтери утемељени, у овим другим су преостала углавном војна питања, у нешто мањој мери политичка и административна. Посебан фонд шикјајет дефтера (şikayet defteri) у ВОА заправо садржи стотине кутија са оригиналним жалбама, које нису географски, већ само хронолошки структуриране. Потребно је напоменути да је шикјајет администрација одвојена од мухима још 1649, али је услед повећања жалби 1742. дошло до одвајања дефтера жалби по провинцијама. Тиме фонд старих дефтера жалби (atik şikayet) није укинут.

истраживањима би требало посебно обратити пажњу на карактер заповести из ахкјам дефтера које садрже термине арзухал (представка).³²⁹

Сам језик ахкјам дефтера значајно се разликовао од мухиме дефтера, где је званичнији у тону, језички богатији али уједно и мање формализован у реторици. Реторику ахкјам дефтера прате одређене стандардне правне форме, које се разликују једино у стилским формулацијама богатог вокабулара османске бирократске праксе. Као формални разлог покретања жалбеног поступка навођено је непоштовање законитости, односно поступање супротно закону, шеријату и кануну. Тако је најчешћа формулација *суротно шеријату и који је непотребно повредио закон* (hilaf-ı³³⁰ şer'î ve kanun-ı rencide olunmak icab etmez iken), *супротно царском дефтеру и мешање у службу* (hilaf-ı defter-i hakani³³¹ vazife-i müdahale). Тиме поданици султана, жалећи се вишој инстанци, декларативно указују на проблеме у функционисању правног система и на неправду, као једну од најтежих речи у османском схватању легитимације владајућег режима пред поданицима. Наиме, основна дужност османског султана била је заштита система праведности, односно спречавање зулума над становништвом. Жалбе заправо само понављају добро познате паролe, којима се жели подстаћи на интервенцију, али их не можемо тумачити изван оквира бирократске праксе, формализованог обраћања и навођења формално-правног повода који се у даљем тексту елаборира. Само обраћање Царском дивану³³² претпостављало је постојање неправде, за коју се тражи правна санкција. За разлику од старијих докумената, где се више инсистира на једном од два прилично различита термина, шеријату или кануну, овде су они подједнако заступљени, као део синтагме, јединственог правног поретка.

³²⁹ Demetrios Papastamatiou, *The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese) /in/ Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, Ed.), Rethymno 2012, 172

³³⁰ Синоним за придев супротан који иде уз канун: mugayir. Често се помиње и термин ibtal-ı hak (укинути право).

³³¹ Званичан формални назив за пописне дефтере.

³³² Термин Divan-ı Hümayun би требало преводити као *Имперујални диван* или *Царски диван*. Како и један и други указују на титуле које нису постојале у Османском царству не постоји значајна разлика међу њима. Можда би *Султански диван* представљао најприближнију варијанту оригиналу, али је тешко превести све епитете који су ишли уз султана, те би њихово свођење на само један термин – султан, било не само историјски анахроно већ би представљало банализацију богатства османског језика и писарског стила османске бирократије као наслеђа дуге арапско-персијске традиције.

Посебно су занимљиви одговори на жалбе, који су формулисани на Порти. Веома ретко је долазило до отвореног мешања у питања провинције, већ су се заповести сводиле на формулације: *забрањује се и одбија мешање часном заповешћу порте* (müdahale ettirilüb men' ü def³³³ olunmak babında³³⁴ emr-i şerifi), или веома слично: *забрањује се и одбија неправда царским писмом порте* (ta'addileri men' ü def' olunmak babında hükm-i hümayunum), *непотребно мешање другог* (ahardan dahl olunmak icab etmez), *зулум и неправда о којима нису били обавештени...* (zülm ü ta'addi hüsn olmadıkların bildirub), *обзнањује се забрана* ('azr eyledükin bildirub) *успостава права* (ihkak-i hak) итд. Порта³³⁵ је декларативно забрањивала кршење правног поретка али се најчешће није мешала у случајеве, дајући локалном кадији задатак: */нека оно/ што је незаконито буде сагледано у складу са шеријатом и /нека буде/ успостављено право* (mahallinde şer'ile görilüb ihkak-ı hak olduđu). У складу са схватањима османског права, мешање у кадијску надлежност није било дозвољено. Независност кадијске функције, тиме је лако могла бити оправдање за нечињење виших органа власти. Османска правна пракса је у ранијем периоду бележила много снажније мешање и анулирање кадијских одлука. Може ли се онда нова пракса посматрати као еклатантан доказ кадијске зависности од локалних власти? Не у потпуности, али свакако као још један доказ о прећутној подршци децентрализацији која је долазила са врха власти. Тиме је, посредно, долазило и до слабије контроле положаја локалних институција, попут кадијске функције, од стране централне власти. Наредбе из ахкјам дефтера нису увек упућене кадији, напротив први адресант је најчешће мухафиз, док приликом правних питања уз кадију често на првом месту стоји сам мухафиз. Питање је да ли је мухафиз само обавештаван о ставу Царског дивана, или је захтеван и његов ангажман. Сваки документ централне власти, који је упућен у провинцију, морао је бити заведен у кадијски протокол - сицил, услед чега је мало вероватно постојање почасног адресанта. Од мухафиза се очекивало, као и током класичног периода, да

³³³ Често иду уз још један синоним: ta'arrüz.

³³⁴ Различите канцеларије употребљавају и различиту форму приликом навођења центра власти. Тако је у ахкјамима најзаступљенија форма **bab**, односно *порта*, док се често среће и термин **aliyye**, придев, значења: *узвишени*, као скраћеница за формални назив османске државе **Devlet-i Aliyye** (Узвишена држава). Код мухима дефтера се срећу други термини који реферишу на центар државе.

³³⁵ Иако се у самим документима, како је истакнуто, помиње Порта, потребно је стриктно нагласити да је Царски диван, као највише управно и судско тело Османског царства, представљао једини наглежни орган. По свој прилици је ахкјам администрација припадала канцеларијама Порте, а не дивана, због чега је и наглашавала термин Порта. Сама Порта, као канцеларија великог везира, као што и ахкјам дефтери указују, постепено почиње да јача и преузима надлежности Дивана, иако ће тек у XIX веку постати најзначајнија османска државна институција.

обезбеди услове за спровођење наредби у дело. Као што је наглашено, оне су најчешће захтевале понављање поступка, и још једно (пре)испитивање случаја.

Посебно осетљива група жалби односила се на зулум, који је чинио одређени моћник/ци, односно злоупотребе под заштитом институционалног деловања. То заправо јесте екстремнији случај неправде, посебно ако су жалбу послали припадници раје. Најчешће формулације у самим документима су помињани: *зулум и неправда* (zülüm ü ta'addi),³³⁶ *неправда и повреда* (ta'addi ve rencide). Код таквих случајева се помиње прилично снажна формулација: *правна репресија* (hak-ı müzalem). Интересовање Дивана су заправо привлачиле злоупотребе финансијских средстава. Најчешће су у питању прикупљања сеферије или хазарије, система тзв. ванредних пореза, који су до овог периода прешли у редовне за потребе централне администрације. Колико је читав процес био важан уочава се и у мухиме дефтерима, који бележе егзактне новчане суме за читаве провинције и њихов трансфер локалним властима, када је недостајало средстава за издржавање њиховог војног потенцијала, што је, како је назначено чест случај у Смедеревском санџаку. Тиме је, неправда на коју се жалила раја, због прекомерног опорезивања, директно погађала интересе централне власти, која је оштро реаговала, захтевајући од мухафиза да успостави законити поредак. Чини се да није постојао ефикасан механизам којим би централна власт могла да контролише читав процес, услед чега је свако залагање остајало декларативно. Ипак наредба упућена у провинцију могла је представљати снажну потврду легитимитета локалним органима у даљим поступцима пореске администрације.³³⁷ У ретким случајевима био је именован мубашир (mübaşir), државни представник са задатком испитивања одређеног случаја. Посебну заинтересованост, власти и локала представљали су проблеми тимарских поседа. Најмање трећина жалби, односи се на питање тзв. малих поседа (erbab-ı timar), где је интервенција власти била неупитна. Овај поступак је очекиван с једне стране, јер је у питању проблем из надлежности саме централне администрације, која је тимаре и додељивала. Уколико спахија - поседник није могао да оствари пројектовани приход са свог поседа, ахкјам администрација је увидом у пописне дефтере, вршила замену поседа. Није познато колико је поменута супституција била ефикасна и то јесте посебно питање,

³³⁶ Често уз синоним: gadr (неправда, тиранија).

³³⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 3/820

нарочито у светлу изнете тезе о неефикасности тимарских поседа и немогућности остварења целокупне новчане припадности. Како није било формалног судског поступка, на који су се спахије жалиле, одговор је био афирмативан, а супституција одређивана у поступку жалбе, без пребацивања надлежности на локалну администрацију. Посебно су осетљиви случајеви узурпације, када се спахија жалио на узурпирана права, која су му додељена одређеним документом. Невезано за питање тимара, таквих жалби, које су упућивале бератлије, односно лица са документарном потврдом свог статуса или својих права, која су била нарушена (невезано за карактер докумената и права проистеклих из њих) доводила су до афирмативних одговора, који су саопштавани локалу на исти начин као и сви претходни случајеви. Диван је, дакле утврдио да су права нарушена и наређивао локалној администрацији да поступи у складу са законом, шта год то представљало. Потребно је истаћи два занимљива парадокса, афирмативност одговора и једноставност бирократског језика, које је потребно детаљније испитати.

На до сада указаним примерима, формулације жалби су крајње формализоване, као и сами одговори. Папастаматиу указује да постоје општи и лични разлози подносилаца жалби.³³⁸ Заправо, реч је о правном стандарду, где се најпре наводи општа формулација о неправди и кршењу правних норми, да би се онда изложио сопствени случај. Указивање на неправду и зулуме, не значи да је до њих нужно долазило, како то често интерпретира реконструктивистичка историографија описујући жалбе устаника султану.³³⁹ Како је указано, ове формулације су општа места и служе као преамбула изношењу правног случаја. То отвара друго питање, бирократске језичке форме, која је у ахкјам администрацији изразито стриктна. Иако постоји простор за изношење жалбеног случаја, остатак документа одговара стриктно одређеној форми, која се разликује једино у употреби синонима. Тиме су почетак, средина и крај документа у лингвистичком смислу унисони, са интерполацијама које описују конкретан случај. Низови синонима, међусобно састављених, или раздвојена употреба синонима, дају одређени

³³⁸ D. Papastamatiou, *The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces*, 173-174

³³⁹ У низу жалби устаника Царском дивану, поштована је правна процедура, са истицањем злоупотреба - зулума и неправде, као основног разлога обраћања вишој судској инстанци. Како је овде указано, таква пракса је део бирократско правног језика а не увек одраз реалног стања. Упоредити са Карађорђевићевим писмом султану: А.С. *Грађа Јована Томића*, Кутија 5, бр. 26, стр. 487-495

карактер задатој форми, који отежава разумевање и чини текст језички сложенијим и богатијим него што он јесте.³⁴⁰ Читање личних имена немуслимана и топонима у ахкјамима се чини посебно спорним питањем, с обзиром да су бележени непрепознатљиво. Писари се нису потрудили да препишу оригинална имена, већ су их наводили произвољно. Осим лоцирања жалбе на област, односно нахију, најчешће није могућа даља убикација насеља, као што је код имена могуће назрети потенцијални етницитет, али често не и право име. У почетним годинама су наредбе уписиване као и у мухиме дефтерима, готово идентичним поретком. Касније је писар бележио своје име, излазећи тако из анонимности. Иако нема пуно везе са самом садржином наредби, то указује на значај који је администрација добила после 1768, када се примећује и готово институционално напредовање кроз канцеларије све до највиших положаја у Царству. Бирокупатизација система се огледа у потписима писара, који су свој положај очигледно почели да вреднују, дајући себи запаженије место. Потребно је нагласити да су наредбе повремено имале исписан кратак садржај у горњем десном углу или нешто ка средини документа, што су интерполације које могу олакшати архивски рад.

Како би поткрепили незаконитост поступка на који се жале, подносиоци жалбе користе формулације да се противно праву нешто *прима у посед* (ahz u kabz), *узима и тражи* (kir ve istirdad), *поседује* (zabt edüb), што није у складу са царским дефтерима (defteri hakani) односно другом врстом докумената. Тиме наглашавају да они поседују доказе о власништву одређених тапија, снажећи своју аргументацију, најчешће формулацијом *власништва на основу законите тапије* (sahib-i arzdan resm-i tapu ile). Често се спомиње узурпација *прихода и пореза* (mahsul ve rüsum) као евидентно акутни проблем, због чега се уз потврду доказа о власништву обавезно дописује одредница о уредном измирењу припадности у виду глагола *плаћено је* (eda eyledik).

Типским одговорима на жалбу, администрација је само давала легитимитет одређеном проблему, очекујући даље поступање локалне администрације. Нема података о томе да ли је до понављања поступака заиста и долазило. Може се претпоставити да то углавном није био случај. Настале

³⁴⁰ Најеклатантнији пример су синоними за реч *поменути*: mezbur, mezkur, mesfur, mestur, merkum, meşruh, müşar, zikr, донекле и akdam (пређашњи) и sabik (бивши, пређашњи, поменути).

узурпације, посебно поседа, водиле су ка процесу чифтличења, који не само да није могао бити заустављен, већ је питање колико је био охрабриван, као свакако уноснији механизам стицања прихода, за све осим локално становништво, мада не може се рећи да је раја увек губила чифтличењем. Некад би појављивање чифтчије гарантовало сигурну заштиту становништва, можда довољну за покретање процеса апелације. Инсистирање на незаконитости пореза типа *tekalif-i şakka* за који се у једном документу окривљују локални ајани, само је параван најеклатантнијег примера флоскула којима се служила ахкјам администрација. Ова врста пореза је служила за издржавање локалне администрације и као таква је била толерисана од стране државе, заузимајући сличан статус као сеферија и хазарија. Заправо је реч о механизмима анулирања инфлаторних кретања која нису уважавана у шеријатском пореском систему. Поменути наредба је заправо одговор на колективну представку (*mahzar*) становника Крушевачког санцака, који се жале на ајане узурпаторе и злочинце (*mütagallib ve cinayet*³⁴¹), због прекомерног незаконитог опорезивања.³⁴² Чак и овде је реторика правне санкције формализована у виду наредбе *да се неправде и злочини не чине* (*ta'addi ve rencide ettirilmeyüb*). Наглашавано је да је дошло до преиспитивања случаја и да је *наредба* (*hüküm*) *написана Царском заповешћу захтеваном на Порти, како би се поступало у складу са шеријатом* (*babında hükm-i hümayunum rica eylediklerin ecilden şer'ile görilmek için yazılmıştır*) за поседовање или исказивањем жеље за поседом (*murad etmek*) одређеног добра, затим да је одлука *проистекла поменутиим запечаћеним писмом и часном заповешћу* (*mührlü mektub-ı mucibince emr-i şerifim sadır olmadıkça*). Коначно као крајња формулација *написано емину вакуфа на Порти са жељом да ће часна нам заповест бити у складу са шеријатом /третирана/* (*babında emr-i şerifim aldıkları ecilden şer'i ve vakf-ı emine 'amel olunmak için yazılmıştır*) односно *написано славним ферманом на Порти са надом /да ће закон бити поштован/ кадији* (*kadimisi üzere 'amel olunmak babında ferman-ı alışan yazılmıştır*).

Ахкјам администрација у потпуности прихвата изнету аргументацију подносиоца жалбе, транспонује текст жалбе у свој одговор и задржава се на констатацији да је потребно преиспитати проблем, али на локалу, тамо где је и настао. Поставља се питање откуд толико поверење у систем апелације и зашто се

³⁴¹ Често уз синониме: *müdahale*, *ta'aruz*, *ta'addi*, *gadr*, *dahl*.

³⁴²ВОА. А. DVNS. АНКР. д. 3/820

оно интензивира у тренуцима када се најмање очекује, упоредо са слабљењем централне власти? Колико је визуелно слабљење присуства било уочљиво на локалу, односно колико је читава ахкјам администрација служила изградњи легитимитета? Коначно, потребно је размотрити питање порекла жалби, које групације становништва, који појединци партиципирају у овом процесу, како би се размотрили њихови заједнички или партикуларни интереси. Сложеност и цена самог жалбеног поступка нису ограничавали његово дејство, напротив, експанзија овог процеса сведочи о томе да се нешто радикално променило у односима на локалу и на релацији султан - поданици, што је довело до експанзије. С једне стране је могуће очекивати поједностављење ове процедуре и њену отвореност и подстицање у виду пожељног понашања, све у циљу изградње легитимитета, док не би требало оставити по страни питање монопола власти, који је приморавао противнике мухафизове свите на екстремне мере. У складу са другом тезом, уколико је дошло до екстремних злоупотреба и зулума, требало би очекивати снажан притисак локалног становништва, значајну количину колективних представки, што је изостало. Судаћи по наративним изворима кнезови, као представници раје, препознали су да власт припада мухафизу и с њим су приступили једној врсти договорног подухвата. Није могуће све жалбе третирати као политичке, али у напред наведеним околностима, жалбена процедура представља пример политичких иницијатива.

У досадашњим истраживањима система апелације било је речи о адресанту заповести у самим ахкјам дефтерима. То питање се чини значајним и потребно га је детаљније анализирати. Сама инскрипција (*elkab formülü*) ахкјам заповести је једноставна и не садржи стандардне формуле османске дипломатичке праксе. Како Иналцик запажа, у ранијим шикјајет дефтерима заповест је слата кадији или неком у управној администрацији (*hem kadıya hem de bir "urfi" idare adamına*).³⁴³ У ахкјам дефтерима готово да није мимоилажен мухафиз када је у питању Београд, односно подручје Смедеревског санџака, код других привинција санџакбег, уз различиту титулатуру (румелијски валија, мутасариф Солунског санџака итд.). Мухафиз и кадија (најчешће са статусом моле, када је реч о београдском кадији) су најчешћи адресанти и они најчешће стоје наведени заједно. Уколико је реч о територији неке друге нахије у оквиру Санџака, где београдски

³⁴³ Н. İnalçık, *Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar*, 40

кадија није надлежан, навођена су имена нахија, односно каза а у адресанте су укључиване и одговарајуће кадије. Бирократија најчешће није најбоље познавала унутрашњу структуру, због чега се руководила подацима из саме жалбе. Ту се јављао проблем територијалне распрострањености нахија и кадилука, термина који су навођени крајње произвољно и као синоними. Највећи број апелација је адресован на Београд, као седиште санџака, са навођењем порекла жалбе, нахије, односно казе, како је истакнуто често су присутна оба термина. Међутим, постоји један мањи део заповести који у адреси немају београдског кадију нити мухафиза, већ су директно послати у кадилуке и нахије, међу којима се истичу Ниш и Ужице. Иако је у самом документу наглашена припадност нахије (*mülhakat, müzafat*) Смедеревском санџаку, поставља се питање зашто је дошло до овакве праксе? Наравно, такве заповести је теже лоцирати у самим дефтерима. Може се поставити питање да ли оваква пракса указује да је приликом подношења жалбе у неким случајевима дошло до избегавања ширења информација, те је изабран кадија спреман за сарадњу без знања мухафизових представника? Нема никаквих доказа да је у питању обраћање условно речено ненадлежном кадији, односно одлазак у другу казу, с обзиром да се имена каза и нахија у документима преклапају. Иако одговор на питање зашто је избегнута администрација у Београду у овим случајевима, остаје у домену спекулативног, потребно је обратити посебну пажњу на таква документа. Обраћање угледницима Царства, локалним достојанственицима, почев од кадије обавља се веома једноставним формулама (*dua*). Најчешће су то комбинације: *нека му је трајан успех* (*dame ikbalühu*), *нека су му трајне врлине* (*dame fazlühu*), *нека му се увећа слава* (*zide mecdühu*), *нека му се повећа моћ* (*zide kadrühu*), *нека му је трајна слава* (*dame izzühu*).³⁴⁴ За разлику од класичне дипломатичке традиције, формуле нису резервисане стриктно за одређени положај у администрацији. Уз везира је (и једино уз њега) ишла формулација *поменути* са термином *müşar*. Потребно је нагласити да су датуми бележени стриктно и читко, у складу са декадним системом датирања, те се ахкјам заповести, у дипломатичком смислу, могу сматрати непотпуно датираним документима. Заповести су писане дивани писмом (*divanı yazısı*) са свим

³⁴⁴ Превод према: Љ. Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005, 75-76; За питање језика и палеографије и даље је најреферентније дело: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994; За питање формула османске палеографско-дипломатичке праксе детаљније /в/ Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmalar*, İstanbul 1995

проблемима читања које оно са собом носи, уз спорадичну присутност некарактеристичних лигатура.

Подносиоци жалби долазе из различитих друштвених слојева. Већ је истакнуто да се значајан број апелација односи на тимарске поседе, што спахије али и значајан број заима доводи у положај најбројније категорије. Нису ретке ни зимије, али су то углавном у питању трговци, где је спорно наследство, које је често узурпирано од стране трећег лица (најчешће јаничарског аге), где родбина покушава да поврати имовину преминулог. Један од најчешћих разлога жалби зимија је дуг (kefalet), заправо по питању дуга сви се обраћају Дивану, укључујући понекад и припаднике администрације који су остали оштећени. Интересантан је случај извесног Јеврејина, који је преузео новац за снабдевање војних посада хлебом али је успео да побегне са новцем.³⁴⁵ Посебну категорију представљају жалбе зимија али и спахија везане за отимање земље, које пружају јасне доказе да је процес чифтличења почео упоредо са обновом османске власти.

345

5.2. ИНИЦИЈАТИВЕ ПРИПАДНИКА ВЛАДАЈУЋЕ КЛАСЕ (АСКЕРА)

Преовладавање шикјајет докумената из класичног периода условило је конзервативна тумачења политичких иницијатива, која јесу указала на статусне проблеме актера, але не у мери која је забележена у другој половини XVIII века. Овде није намера ниподаштавање достигнућа Суреје Фароки, која је прва препознала политичке иницијативе и указала на њихов значај, већ истицање потребе за проширењем тумачења, пре свега у смислу карактерисања појединачних иницијатива под патронатом припадности групи, за еклатантне примере политичких иницијатива. Додатан проблем представљају иницијативе које долазе из владајуће класе, која је током класичног доба сматрана за посебну мање-више компактну социјалну категорију, што знатно одступа од транзиционог искуства. Узевши у обзир ново искуство, које намеће архивски материјал, иницијативе припадника владајуће групације сврстане су под политичке иницијативе, што представља иновативно решење. Овде није потребно изнова указивати на некомпактност владајуће класе, јер се припадност аскеру може сматрати само остварењем номиналног статуса, док власт и повлашћен статус више нису истоветне категорије. У датом смислу политичке иницијативе владајуће класе подразумевају номиналан статус уместо владајућег, што репрезентује извештан парадокс који се може објаснити променама насталим током доба транзиције. Политичке иницијативе под патронатом групе нису организоване колективне петиције, нити је у питању заједнички договорени подухват. Иако су у питању појединачне жалбе које у поступку апелације шаљу заими и спахије, симултаност ових поступака указује на колективну иницијативу, која је подршку, бар у виду охрабрења морала добијати од стране централне власти. Сва досадашња истраживања политичких иницијатива указују на ad hoc – привремена груписања, уместо циљаног политичког деловања протополитичких групација. Поставља се питање да ли се исто може рећи за спахије и заиме? У периоду од скоро пола века

запажа се константан притисак путем поступка апелације, због проблема са тимарским поседима, који се не може објаснити слободним деловањем појединца. Уколико се годишње десетак-двадесет спахија жали на идентичан начин, кроз исту форму, на истоветне проблеме, нешто заиста није у реду у османској провинцији. Нема сумње да је централна власт охрабривала ангажовање спахија, али им није давала задовољавајуће одговоре. Као што је већ истакнуто једини одговор којем су се могли надати, било је упућивање на преиспитивање поступка. Формулација, која се најчешће среће у документима: *şer'ile görülmek* (бити обављено у складу са шеријатом) није представљала никакво обавезујуће упутство локалном кадији, напротив. Поставља се питање, зашто су спахије у истом интензитету настављале да користе систем апелације и шта је резултат такве праксе? Потрага за одговором на поменуто питање, захтева преиспитивање карактера самих жалби иако децидан одговор није могуће пружити.

Један значајан део апелација односио се на немогућност остваривања прихода са дела додељеног поседа, како је то и претпостављено приликом анализе пописних дефтера. Администрација је у овим случајевима проналазила одговарајуће замене. Просец апелације је тиме, ипак доносио одређене бенефите, уколико се претпостави да је до промена заиста и долазило на терену, односно да су наредбе Порте у овим случајевима примењиване. Услед тога покретање процеса апелације јесте имало за циљ личне интересе и на први поглед се не може дефинисати као политичка иницијатива. Спахијама је било стало да остваре пројектовану новчану добит, која им је гарантована одговарајућим исправама (бератом) и уписана у пописне дефтере. То на основу података из самих дефтера није било могуће. Централна администрација није имала механизме којима би успела да изврши надокнаде у толико великом обиму, нити би то са локала било подржано. Овде се поставља питање, да ли је овакав импресиван ангажман центра власти, како би се спахијски приходи учинили реалним, заправо била нека врста подршке алтернативним групацијама у провинцији? Уколико није било могуће надоместити недостајућа средства из пописне администрације, што се може са поузданошћу закључити, морао је постојати неки други вид контроле центра над периферијом. Једини вид пописа, осим класичне дефтерологије, јесу дефтери цизје, за које се зна да су морали бити иновирани. На тај начин би се могли прибавити подаци о новопридошлом становништву, што би довело и до нових

редистрибуција. Поседовни дефтери, не указују на било какав вид дубљих промена поседовне структуре и може се претпоставити да они нису били адекватно вођени. Поседовни дефтери су дефинисали бројно стање, али изгледа не више и тачну структуру, јер је интензитет промена, како показује ахкјам администрација, био знатно већи. Као што је већ указано, у поседовним дефтерима није вођена детаљна структура поседа, што је још један показатељ неажурности администрације. Поставља се питање зашто су кроз ахкјам администрацију детаљно вршене промене на постојећим тимарима, који су у потпуности преструктурирани, заменом опустелих места новоформираним селима, док с друге стране није дошло до промене броја тимара, односно саме промене се могу окарактерисати као минорне?! Број нових тимара готово је занемарив. Шта је условило двоструке аршине администарције и како је она црпела податке о реалном стању на терену? Саме промене структуре поседа нису подразумевале реалне ингеренције спахија на терену нити обједињавање поседа, ваћ замену запустелих и нерентабилних поседа онима одакле би се добит могла остварити. Тиме се, условно стиче слика о карактеру метанастазичких кретања и променама у структури насеља и становништва током друге половине XVIII века. Потребно је нагласити да се осим наглашавања нахије, односно казе, често не може установити о ком је топониму реч, јер је писару била непозната локална ономастика. Централна власт је по свему судећи, имала адекватне информације о количини расположивог опорезивог новца у покрајини и на основу тога долазило је до мешања у његову редистрибуцију. Расподела поседа у складу са пописним дефтерима извршена је у току 1740/41. што је могло одмах узроковати проблеме на терену. Проблеми ове врсте потрајали су свега неколико првих година након обнове османске власти. Очигледно да су спахије користиле систем апелације како би присвајале свако ново место, тражењем да се упише на њихово име оно што су сами пронашли као неопорезовано, на шта су нормативно имали право. Поставља се питање карактера тих поступака, односно колико је њихов захтев имао упоришта на терену а колико је у питању развијање једног паралелног система злоупотреба и присвајања туђе имовине? Ахкјам администрација служила је централној власти, када су у питању тимарски поседи, као перфектан извор података о свакој промени која је настала у односу на пописне дефтере, чиме је компликована дефтеролошка процедура пописа замењена ефикаснијим механизмом. У том смислу, не би требало потценити изворе

информисања, којима је централна власт вршила притисак на локалне прилике и ограничавала власт локалних моћника на челу са мухафизом.

Појединачне иницијативе спахија могле су бити сматране личним у првим послератним годинама (мада је и то становиште упитно), али не и касније, када оне прерастају у политичке. Не би требало карактерисати спахије као јединствену политичку или протополитичку формацију, најпре зато што је део спахија приступио мухафизовој свити и заузео командне положаје у систему јерлија о чему је већ било речи. Преостали део групације морао је пронаћи механизме сопствене политичке репрезентације, посебно под све већом претњом чифтличења. Спахија није имао контакт са поседом, његове припадности са земље су му биле дистрибуиране посредством пореске администрације, односно закупаца. Процес чифтличења онемогућавао је рају да прописани порез исплаћује ономе коме је законски дугован, већ је предаван узурпаторима. Ангажовање спахија против чифтлик сахибија пружало је одређену потпору локалном становништву, те се на такве жалбе мора обратити посебна пажња. Поставља се питање колико је сама раја заступљена у оваквим жалбама. У досадашњим истраживањима је претпостављено да је удаљеност спахија од поседа у потпуности прекинула сваку везу са поседом, али је индиректан канал информисања по свему судећи опстајао. Иако физичка веза није постојала, спахија је имао обавештења у ком делу његовог поседа постоји проблем. Ту врсту обавештења могао је добијати од порезника или саме раје. Даљи редослед његових потеза је јасан, покретање процеса апелације. Због тога у самим ахкјам дефтерима нема масовне појаве махзара - колективне представке локалног становништва. Њих, по свему судећи у том поступку није имао ко да заштити. Ширина ангажовања спахија у овим поступцима сведочи о лакоћи са којом је то рађено, што говори да је морала постојати одређена институционална заштита. Једини механизам, који се чини видљивим је припадност групи. Жалба спахија на узурпацију поседа морала је бити упућена против неког веома моћног, ко је осим институционалне заштите демонстрирао и своју реалну моћ. Без подршке мухафиза то није било могуће. Под подршком се подразумева мухафизово именовање на одређену функцију, која је често давана у закуп, због чега је новоименовани морао да потражи додатне изворе финансирања. То се није могло десити без нарушавања нечијег права. Покретање апелације у таквим околностима несумњиво представља вид политичке

демонстрације, макар у питању била и немогућа мисија, сврставајући сам поступак у вид политичке иницијативе.

Политичке иницијативе припадника владајуће групе могу се, као што је већ указано сврстати у две основне категорије. У самим ахкјам дефтерима лако их је препознати на основу формулације на почетку документа, којом се наглашава да је реч о малим поседима (*erbab-ı timar*). Сама формулација указује на шире значење, очигледно механизма добро познатог централној бирократији, чиме се потврђује теза о подстицању иницијатива са локала, који је центар непрестано вршио. Припадници владајуће класе, пре свега под патронатом припадности војном сталежу, покрећу процес апелације услед немогућности остварења пуног приноса са додељеног земљишног поседа или услед узурпације свог поседа. Ова два случаја наизглед не кореспондирају и потребно их је одвојено анализирати. Када је реч о проблемима новчаних удела, администрација их је решавала појединачно, лоцирајући проблем кроз анализу саме структуре поседа. Како је иницијатива долазила са локала нису ретки случајеви у којима су саме спахије указивале који део поседа је нерентабилан и саме предлагале одговарајућу замену. Тако је спахија Хасан, син Мехмеда у арзухалу, на који је одговорено наредбом Порте између 23. јуна и 3. јула 1771. навео да поседује у складу са часним бератом у селу Поповић (Авала) тимар од десет хиљада акчи, заједно са уделом од две хиљаде акчи у Горњем Катуну (Левач). Осим тога, Хасан потврђује да поседује још 6 900 акчи у неколико села нахије Левач, која држи незаконито, без одговарајућег берата, тражећи од Царског дивана одговарајући берат за трећи посед, што му је и одобрено. Порта је у наредби (*hüküm*) прецизирала да је поменути спахија дужан да измирује одговарајући порез са својих поседа (подразумева се држави), да не сме да врши протеравања нити било каква уплитања (*dahl ve ta'arrüz ve niza' ettirilmemek*), посебно апострофирајући да нико осим поменутог не сме ступати на територију тимара (... *ve men' gayri hiç bir giderilüb*).³⁴⁶ Семантичко значење појма: *niza'*, може се односити на бескућнике, услед чега се ово упозорење може довести у везу са забраном чифтличења. Уколико се сам документ анализира са становишта изречених забрана, намеће се логичан закључак да то и јесте основна интенција Порте. Централна власт није много водила рачуна о самој структури поседа, већ је охрабривала деловање спахија у смислу остварења пуне законитости. Свако ко би

³⁴⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/622

се обратио са захтевом за укључивањем одређеног поседа у берат, који до тада није имао власника у складу са подацима из пописних дефтера, могао је да рачуна на позитиван одговор. Порта је захтевала поштовање статуса раје и гарантовање својих принадлежности, редовних и ванредних пореза, прикупљаних илтизам системом. Тиме је заправо вршен подстицај спахијама да не формирају чифтлике, са којих би централна власт и локално становништво изгубили своја законита права у покушају сурове експлоатације од стране појединаца. Осим ових, еклатантних примера, већина докумената указује на одређене проблеме у виду бирократских грешака. Заим Али је послао арзухал 1748. у којем наводи да у нахији Ваљево није могуће остварити приходе у висини од 500 акчи, од прописаних 6 700 акчи (село Осеница). Порта је констатовала да се мора издати нова тезкера. Поменути заим је поседовао зеамет у Нишкој нахији од 20 199 акчи, који је чинио основу његовог поседа. Овај вид докумената је прилично бројан, посебно у првим послератним годинама. Жалбе заима, које се такође срећу, морају бити подробније испитане, јер су у питању истакнути припадници османског војног поретка, који су очигледно били у немилости новог режима. Тако је заим Исмаил (од оца Ибрахима), лично дошао на Диван, жалећи се на мале приходе. Иако је добио 20 408 акчи у Ужицу као окосницу поседа, имао је права и на приходе муката у четири села Пожешке нахије. Порта му је доделила село Милић (Пожега) са 600 акчи прихода. Недостајућа сума је значајно варирала у појединим случајевима. Хасан (Ибрахим), спахија са поседом у нахијама Рудник и Лепеница, од 9 500 акчи, имао је мањак од 1 500 акчи, због чега му је додељен удео у селу Ковач (Лепеница), где је удео имао и Мустафа (Исмаил).³⁴⁷ Формулација која је кориштена у овим случајевима: *незадовољан* (kana'at etmeyüb) не оправдава правну радњу коју је Порта спроводила. Наиме, незадовољство спахија и заима узиман је за довољан правни разлог за доделу новог поседа, односно удела. Порта је свакако морала бити свесна ситуације на терену и немогућства остварења пројектоване добити приликом доделе тимара. По свему судећи, у годинама после рата је морало доћи до прегруписавања становништва, о чему сведоче и новоформиранни топоними, посебно на подручју највећих нахија, што је условило талас апелација са захтевом замене нерентабилних поседа. Притисак спахија у тим првим послератним годинама није престајао и по свему судећи је управо то био најзначајнији начин

³⁴⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 6/922, 6/456. 6/145, 6/148

информисања о реалном стању на терену. Најчешће су у поступку признавања "незадовољства" спахија, истицане не само новчане суме за нови посед, већ и тачан број становника у њима (nefer-i ge'auya). Податке тог типа, централна бирократија могла је добити само пописом становништва, кога после 1741. више није било, односно самом иницијативом спахија. Потребно је нагласити да су докази овој тврдњи у самим оригиналима жалби, у оквиру фонда шикјајет дефтера, који нам у овом тренутку нису доступни. Постоји вероватноћа да је канал информисања могла бити администрација цизје дефтера али је то мање вероватно. Прво, зато што су канцеларије Порте, у другој половини XVIII века, већ у значајној експанзији, имале слабу међусобну комуникацију, а затим би требало уважити и значај иницијатива, односно да ли је Порта била заинтересована да води иницијативу према спахијама или је у питању супротан процес?! По свему судећи, Порта је, како се то види из самих формулација у наредбама, свесно охрабривала процедуру апелације, изналазивши механизме намиривања незадовољних спахија. Процес метанастазичких кретања условио је промене у структури тимара. Оне нису биле суштинске, већ је део поседа, по правилу мањи, мењан за рентабилнији. Простора за то је сигурно било, али настављање замена води ка питању колико дуго је трајао прилив становништва на подручје Санџака, а колико су у питању међусобна надметања самих спахија? С обзиром да је талас жалби овог типа веома брзо значајно утихнуо а како се број жалби које се односе на тимаре није смањивао, борба око земље се преместила са трке за заузимањем слободних села (која нису регистрована) на отворена сукобљавања, насилно заузимање поседа и коначно чифтличење.

У поседовним дефтерима је примећена тенденција раздвајања заједничких поседа, које су делиле спахије међусобно. Порта је морала бити свесна конфронтација које су избијале у овим случајевима. Није јасно зашто је дошло до формирања таквих тимара, због лошег владања математиком (што није убедљива опција) или због веровања да је тимар постао новчана вредност, услед чега није било значајно како ће формално делови бити распоређени!? Поседовни дефтери су указали да је администрација тај проблем приметила и поставља се питање, да ли је онда закључак о тимару, као новчаном уделу, заправо пребрзо донет? Ахкјам администрација сугерише одговор на ово питање. Спахија јесте добијао новац, али је постојао проблем у остваривању целокупне пројектоване суме. Да би уопште

могао да покрене процес апелације, сам спахија је морао физички лоцирати проблем. Пореска администрација му је морала дати прецизне податке о стању на терену и тај систем је по свему судећи функционисао без проблема. Тиме је сваки спахија имао увид у детаље свог поседа, уосталом поседовао је одговарајуће тезкере, где су ти подаци били забележени. Иако тимари нису били компактне целине, спахија је морао владати информацијама о стању својих поседа, које је бранио од свих видова узурпације, колико је могао. Бирократски покушај елиминације заједничких удела више спахија (*müşterek*), могао би се тумачити као вид контроле над спахијама, али не може се закључити, упркос подацима из поседовних дефтера, да је дошло до смањења таквих тимара. Ахкјам дефтери, још једном демантују старију архивску грађу. Највероватније да су такви удели опстајали тамо где није било могуће пронаћи друго решење. Принцип нецеловитости тимара је строго поштован, услед чега је избегавана додела великих насеља једном спахији. Можда овде може бити говора о још једном механизму заштите од чифтличења. У пракси су ови поседи били први на мети узурпатора, односно један од спахија којима је заједнички посед додељен избегавао би да омогући осталима да остваре своју добит. Тако је Бекир (Мустафа) добивши посед у Ужичкој нахији (припада Смедеревском санцаку³⁴⁸), коме је недостајало (*ifraz*) 2 200 акчи, добио заједнички посед са извесним Мехмедом, који се оглушио о Бекиров берат и задржао за себе целокупну суму. Порта није предузела ништа више од слања наредбе београдском мухафизу и наибу казе Ужице³⁴⁹ да се поштује прописано Царским дефтерима (*defter-i hakani*), односно права у складу са пописним дефтерима и бератима и тезкерама издатим у складу са њима.³⁵⁰

Настојања Порте да изврши замене опустелих поседа рентабилним примећују се у првим послератним годинама. После пет-шест година таквих докумената је све мање, када наступа сурова међусобна борба. Покушаји спахија да присвоје себи што веће новчане суме нужно су угрожавали туђа права, чиме су

³⁴⁸ Поуздан доказ да Ужичка нахија није одвојена од Смедеревског санцака и да није дошло до размене територија Ужица и Шапца током претходне деценије, како је то сматрала старија историографија. Статус Ужичке нахије, како то сугерише архивска грађа, није промењен све до краја османске власти.

³⁴⁹ Као што је већ указано, постоје термилошке нејасноће око термина кадија и наиба, који нису коришћени доследно. Ако постоји каза Ужице, у њој се мора налазити кадија. Помињање наиба претпоставља тренутно упражњену кадијску функцију, о чему не може бити речи, јер се у сличном хронолошком раздобљу помиње и сам кадија. По свему судећи у питању је писарево непознавање чињеничног стања, у тренутку када формалност кадијске функције губи на значају.

³⁵⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 23/246

отпочињале политичке борбе у самом Санцаку, репрезентоване у самим ахкјам дефтерима, које нису престајале све до краја османске власти. Друга фаза борбе за земљу, односно узурпација поседа, представља уједно и посебну фазу политичких иницијатива. У низу докумената се помињу мукате, односно маликане, везане за питање исплате спахија, што сведочи о начину функционисања пореског система. Приходи са земље намењени спахијама уступани су као мукате путем илтизам система, закупецима, који су их касније претварали у доживотне закупе, маликане. Спахијама је вршена дистрибуција новчане суме прописане пописним дефтерима, за коју су имали одговарајуће тезкере. С обзиром на поларизацију ове друштвене групе, београдски мухафиз је успевао да утиче на начин редистрибуција, одлучујући о накнадним интервенцијама, чиме је поједине спахије, које му нису биле наклоњене, остављао са сниженим приходима, док је себи лојалне награђивао. У складу са наведеним, о чему поуздане информације пружају сами извори, поставља се питање колико је мухафиз могао контролисати илтизам систем, који је очигледно био под његовим снажним утицајем?! Локалне контракторе је по свему судећи морао контролисати, чиме је пореска администрација била зависна од договора постигнутих са мухафизовим људима. Први су се на удару нашли најснажнији, заими, чији су поседи били нешто већи у односу на спахије, зеамети од преко 20 000 акчи. За османске прилике реч је о прилично малим зеаметима, који су свођени на величине тимара. Деловање спахија против интереса заима (што у складу са класичним уређењем представља фрапантну аномалију), не само да није могло бити оствариво мимо знања мухафиза, већ је чињено уз његову директну потпору. Тако се у једном документу из 1756. наводи да је извесни спахија Мустафа (Хасан) извршио узурпацију на заједничком уделу тимара према двојици заима, Осману (Сулејман) и Омеру (Ахмед) у складу са *бујурулдијом београдског мухафиза*. Поседи заима Османа протезали су се на три нахије, Осладић (Ваљево), Бариловица (Рудник) и Мислођин (Београд). Проблем је настао код расподеле 14 000 акчи у Мислођину, које су равномерно распоређене између Мустафе и Османа. У свом одговору, чак имајући у виду наглашено противправно деловање мухафиза, Porta се ограничила на декларативно захтевање поштовања царских дефтера, часног шеријата и забрану деловања противно закону, што је већ познати клише.

Мустафа не само да је извршио узурпацију, већ је како жалба наводи, незаконито, по тврдњама самих становника прикупљао ванредне порезе, текјалифе.³⁵¹

Ситуација је могла бити још драстичнија. Двојица спахија, Мехмед и Омер, годину дана раније у односу на претходни случај, 1755. жалили су се Дивану да у Пожаревачкој нахији, од прописаних 6 000 акчи у два села, нису из одговарајуће мукате уопште исплаћени. И овога пута су у питању заједнички тимари. Узурпатори су се осећали толико моћним да је извесни спахија Ахмед, који је узурпирао удео Хусејина у Ужичкој нахији, дословно изјавио: *узео сам* (alim deyi). С обзиром да није више било могуће пронаћи слободних поседа, који нису регистровани на неког спахију, то није представљало никаква ограничења појединцима да насилно узурпирају поседе. О томе постоји читав низ докумената.³⁵² Одговори Порте у овим случајевима били су, како је већ више пута наглашено протоколарни, чиме је слобода деловања остављана локалној администрацији. Поставља се, међутим питање, зашто су саме спахије покретале процес апелације, уколико су знали да Порта неће преиначити одлуку локалних власти? Опште сазнање о томе је морало постојати, јер је у питању устаљени механизам који се годинама није мењао. Свака појединачна жалба лоцира проблем и именује узурпатора као што лоцира и место узурпације. Ови подаци представљају нелогичност. Спахије су исплаћиване из муката, што значи да није било контаката са рајом, односно кнезовима као њиховим представницима. С обзиром на некомпактност поседа, могуће да су имали контакте са различитим закупцима маликана, због чега је њихов проблем заправо деловање пореске администрације а не самих спахија. Жалби на пореску администрацију уопште нема, што је индикативан показатељ. Узурпатор односно спахија, није одлазио на терен и отимао земљу, већ му је предат новац. Географска локација је одређена у зависности од ког закупа је реч, које маликане. Закупац је морао правдати своје поступке и образложити зашто није у могућности да исплати принадлежности у складу са поседовним бератима и одговарајућим тезкерама, чиме је именовано лице које је исплаћено поменутом сумом са одговарајућег поседа. Оштећени спахија је тиме долазио до свих потребних података за своју жалбу царском дивану, али је и њему морало бити јасно, као што је то сугерисано у једном документу, да су

³⁵¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/560

³⁵² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 10/980; 10/977; 10/796

закупци пореза игнорисали тезкере на основу бујурулдија (наредби) београдског мухафиза. Тиме је проблем заправо био мухафиз а не спахија–узурпатор, како то наводи ахкјам администрација. Управо се у томе крије сва тананост односа центар–периферија и протополитичких сукобљавања на локалу. Поступак апелације који су покретали припадници владајуће класе, аскера, био је крајње политички мотивисан. Међу самим спахијама, издвајају се две групације, они које је мухафиз довео на те положаје или их је временом придобио за своју службу и који се појављују и као припадници јерлијских јединица, који се могу дефинисати и као мухафизови људи и његови противници са друге стране. Коначно, питање ко су противници мухафиза, заслужује пуну пажњу даљих историографских истраживања, али су сами егзактни одговори сакривени у тишини архивске грађе. Претходно је усвојена теза о додели тимара као награди за војну службу, која је морала бити обављена у последњем рату 1737-1739. Поставља се питање у чијој служби су биле нерегуларне јединице одакле су именоване спахије? Логичан одговор претпоставља да је реч о локалним моћницима, од којих су неки могли носити титуле ајана. Моћ и новац којима су заузимали те позиције морао је бити обезбеђен кроз неки вид државне службе, административно–управна функција или илтизам систем. Нажалост, готово да нема података о закупцима пореза, који су упркос успостављеном савезу са мухафизом, уз чију су подршку и долазили до муката и маликана, могли имати низ паралелних друштвених улога. Новац није био привилегија мухафиза, напротив, како је већ указано, дисперговани канали новчаних токова, често су самог мухафиза остављали рањивим, чиме је приватна иницијатива могла довести до значајне акумулације капитала, који је био основа за стицањем статуса и моћи. Уосталом пример наглог богаћења кнезова је индикативан показатељ могућности стицања статуса кроз илтизам систем. Постоји низ података о ангажману спахија као купаца, чиме је спекулативно тржиште капитала очигледно било веома раширено и добро утемељено. Извора за стицање статуса моћи је било много, док је институција мухафиза била промењива. Деловање против мухафиза, колико год се чинио моћним, није била борба са добро позиционираним противником, већ са особом која је контролисала најзначајније полуге моћи у једном крајње ограниченом временском опсегу. Тиме је у самом Санцаку све представљало привремени провизоријум. Мухафисови људи, често нису били ништа више од обичних плаћеника, или именованих функционера, који своја именовања нису договали поузданошћу и лојалношћу, како би се то могло

очекивати, већ плаћеном функцијом, положајем за који су морали платити именоване. У таквим околностима, политичке борбе су се интензивирале, док је ахкјам администарција служила као вид политичке демонстрације незадовољних, отпадника режима у потрази за својом приликом. Отпадници су могли преко ноћи доћи на власт и само обрнути већ устаљени механизам против дојучерашње владајуће групације. О међусобним везама нема никаквих помена у изворима, али се спахије које покрећу процес апелације против узурпације, могу сматрати независном групацијом, која се окупљала не више око својих партикуларних интереса, већ ради заједничког деловања и што је свакако важно, под осећајем статусне угрожености. Због тога се њихово деловање мора сматрати организованим видом политичких иницијатива.

Борба за посед била је само један део међусобних сукобљавања протополитичких групација у Санцаку у којима су постављани изазови владајућој свити окупљеној око позиција мухафиза, која је доминирала политичким животом али и главним економским токовима провинције. У самим ахкјам дефтерима се после средине педесетих година XVIII века припадници аскера све више срећу у крајње необичним околностима, везаним за дуг и новчане токове, где по строго формализованом уређењу Османског царства не би никако смели да буду. Сретање различитих војних титула и позиција у уносним лукративним пословима потпуно обесмишљава сваку врсту формализованог статуса, те се помињање ага, спахија и других угледних грађана, најчешће јаничара (са титулом беше) у сличном контексту или заједничком пословном подухвату може сматрати уобичајеном појавом. Положај спахија остајао је и даље интересантан због новца који је постојао у администрацији тимара. Покушаји ограничења слободног располагања приходима који су им били загарантовани правно валидним документима, угрожавали су из темеља сам положај дела спахија али такође су остајали ограничени у смислу новчане добити. Као што је већ истакнуто, прикупљање пореза било је препуштено илтизам систему, односно дошло је до формирања муката које су дате касније у доживотни закуп - маликане. Сама архивска грађа слабо раздваја ове категорије, користећи их често као синониме, али се у ахкјам дефтерима јасно уочава терминолошка разлика. Подразумевало се да је дошло до формирања муката, које су касније претваране у маликане, тако да је често сам посед или новчани добитак био називан мукатом, за чији се статус истицало да је

маликана. Поједине маликане су коришћене за исплату трупа јерлија, као што је то случај са посадом паланке Ниш у Смедеревском санџаку, где су у самој нахији Ниш формиране маликане од прихода на земљишни порез. Проблем је настао када је неколицина муслимана (аге, чавуши, заими, ефендије и моле) формирала, као вид договорног подухвата, три чифтлика, чиме су угрозили финансирање посаде тврђаве. Колико је поменута групација била моћна сведочи податак да је жалба послата Дивану, јер мухафиз није могао да делује против њих. Иницијатива дела јерлија, о којој је реч, сведочи о изазовима са којима се суочавала османска провинција. Наиме, приликом формирања маликане, само један део је ишао крајњем кориснику, док је интерес морао бити знатан. Због тога су се припадници аскера упуштали у приватне иницијативе, често се појављујући као закупци у илтизам систему. Осим све снажнијег притиска за формирање чифтлика, који су ишли у правцу законитих или потпуно илегалних поступака, присвајање самих закупа се чинило као исплативија алтернатива. У самим документима се често среће појам *zimmet*³⁵³ у једној прилично слободној интерпретацији, подразумевајући порез за немуслимане, око којих долази до сукобљавања припадника владајуће класе, најчешће самих спахија али све више и ага. Сретање раје у овим пословима постаје све чешће, при чему се потпуно губе статусне категорије. Арзухал двојице хаџија, Ахмеда и Ибрахима против четворице становника Београда (*Belgrad sakinlerinden*) који дугују на име зимета више од 2 000 гуруша и не плаћају поменуту суму под изговором да ће је платити *данас-сутра* (*bugün-yarın deyü*), само је један у низу примера у којима су одсутни припадници аскера. Поменути арзухал у том смислу представља изузетак. Порта је наређивала да се целокупна сума новца прикупи и преда како је прописано дефтерима и у складу са шеријатом и кануном.³⁵⁴ Чешћи су случајеви попут зимеје, трговца Симеона који се жалио на недостајућих 2 800 гуруша од зимета на припаднике секбана деведесет и друге јаничарске орте или Хаџи Ијаса који се сличним поводом жалио на становника паланке Ражна, агу азапа Ахмед-агу. У поменутим случајевима избегнуто је плаћање зимета, односно предаја пореза носиоцима права, чиме је извршена незаконита узурпација. Хаџи Мустафа се жалио на припадника

³⁵³ Под зиметом се подразумева дужност, која произилази из неког уговора, најчешће се етимолошки повезује са појмом зимеја, услед чега се подразумева дужност немуслимана. У ширем контексту под овим појмом се наводи и порез за немуслимане а веома ретко се употребљава као синоним за дуг (*kefalet*).

³⁵⁴ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/248

пете јаничарске орте секбана, Јахја-бешеа, становника Београда, који је прикупио (tahsil) зимет од 7 200 гуруша, али је показавши непослушност (adam-ı ita'at), одбио да преда (teslim) поменути суму.³⁵⁵ У једном документу се наводи да диздар, алемдар и заим из Шапца поседују маликану. Реч је о мукати на зимет у селима која припадају Шапцу³⁵⁶ прописаној на 2 321 гуруш. Поменути се жале да нису били у могућности да сакупе више од 2 221 гуруш и да им је после предаје 1 000 гуруша остао 1 221 гуруш. Занимљиво је да се овде први пут јавља категорија интереса, односно да је профит у оваквим пословима ишао на преко 100 процената, услед чега се може сагледати висина пореског оптерећења која је у односу на прописано дефтерима морала бити, само код редовног опорезивања, најмање дупло већа. Томе би требало додати ванредне порезе.³⁵⁷ Заједнички подухвати припадника различитих друштвених слојева, спахија, јаничара, ага са угледним грађанима, односно припадницима раје постају уобичајена пракса. Поменути подухвати нису усамљени случајеви и нису развијани спонтано, већ под патронатом припадности мухафизовој свити. У једној крајње симптоматичној жалби, Мухарем, ага фарисана из Јагодине лично се запутио на Диван заступајући спахију Абдија, који је у складу са бератом поседовао тимар у нахији Левач, који је у складу са правним актом претворен у чифтлик, дакле законито. Представник раје, кнез Јован је читаву прикупљену пореску суму са чифтлика предавао узурпаторима, извесном Хајдар-аги, Мустафа-бешеу и Ахмеду заиму. Поменута тројица су између 1748 и 1757. у три наврата од београдских мухафиза добијали бујурулдију на основу које је кнез њима предавао прикупљени порез, зимет. Порта је у овом случају изричито забранила мухафизу да издаје сличне бујурулдије.³⁵⁸

У досадашњим истраживањима примећена су три различита нивоа сукобљавања, сам тимар и приходи са њега, мукате/маликане пореских закупа са тимара и коначно чифтлице. У питању су три различите монетарне категорије али су актери у сукобима били готово идентични. Место сукоба је представљао извор новца, при чему су се једни ослањали на мухафиза а други на централну власт.

³⁵⁵ Најчешћа формулација у овим документима је термин недостајати (taleb), када се говори о пореској суми. BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/402; 11/1112; 12/278

³⁵⁶ С обзиром да је наредба упућена београдском мухафизу који командује тврђавом, односно посадом Шапца али чија се истоимена нахија не налази на територији Смедеревског санџака, појам нахије није помињан у документу, што би била класична форма већ је употребљена синтагма: *Шабац и мукате припадајућих села* (Boğurdelen ve tevabi'i mukata'ası karyeleri)

³⁵⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/918

³⁵⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/541

Учествовање припадника јерлијских формацијама у лукративним пословима сведочи не више о почетку распада ове војне јединице, већ о стању које је узело маха, остављајући отворен пут слому ефективне власти у санџаку, који је и наступио током последње деценије XVIII века. Претходне анализе устројства јерлијских формација, где је истакнуто њихово позиционирање међу рајом, на основу чега је и закључено да јерлије нису ништа више од плаћеника, сада се показује као исправно становиште. Статус у османској провинцији више није имао никаквог значаја, чим су у закуписа маликана заједно учествовали припадници различитих војних родова, као и сама раја. Жалба аге фарисана против мухафиза је чин без преседана за локалну средину и мора се поставити питање како је он уопште могућ. Није тешко закључити да је подршка спахији дошла услед заједничког удела у чифтлику који су ова двојица делили, али се уочава још једна тенденција, снажно дисперговање групације јерлија. Припадници јерлијских јединица не делују више заједно под окриљем мухафизове заштите, већ се удружују у различите подухвате, чиме постају међусобни супарници.

Хроничан недостатак новца временом је условио проширивање дијапазона незаконитих поступака, а током осамдесетих година доминантно поље сукобљавања постаје наследство. Смрт рајетина или припадника аскера готово по правилу је водила до узурпације, иза које су стајали појединци или само институционално поступање. Жалбе сродника, деце преминулог готово да нису могле да утичу на окончање бескрајних узурпација. Потребно је нагласити да до зулума, неправди и узурпација, како их извори наводе, најчешће није долазило случајно, већ је сам иметак, под којим се подразумева тимар или маликана али и лична покретна имовина преминулог, сматрана државном својином, те се њоме даље располагало на основу бујурулдије везира-мухафиза. Сродници су покретали бескрајне парнице, како би доказали своје право на имовину преминулог, у којима нису успевали да преиначе одлуке везира, што се јасно уочава у поновљеним жалбама Дивану.

Губитак имовине, пратио је често губитак положаја. Тако се Мехмед Сејид, бивши кадија жалио на извесног Мехмеда, алемдара 96 орте јаничара, да му је узурпирао иметак од 6 села, 7 мезри и личну имовину. Правна несигурност са којом су се сусретале и бивше кадије, сведочи колико је власт била ограниченог карактера и наравно какве је промене доносио губитак положаја. Борбе око новца

често су наилазиле на проблеме немогућности задовољења пројектованих вредности. Код пореза на земљу (zimmet) за нахије Ужице, Чачак и Ваљево недостајала је 1785. сума од 12 000 гуруша. Ако се има у виду да је пројектована вредност била 40 000 гуруша, јасно се уочава изузетно висока нерентабилност и то на густо насељеној територији.³⁵⁹ Нејасноће у самој процедури, остављале су пореску администрацију, која је кроз илтизам систем била приватизована и попуњавана локалним моћницима, припадницима разних војних родова у потпуној недоумици око питања коме дистрибуирати новац. Везирске бујурулдије су имале преимућство у односу на одлуке Порте, али је изузетно занимљиво да су се готово сви поданици султана редовно обраћали Царском дивану, знајући унапред све одговоре које ће добити. Принцип преговарања морао је функционисати и на самом локалу, уосталом такву процедуру подробно описује прота Матеја Ненадовић, који описује договарање мухафиза са кнезовима око висине пореза, на њиховој територији. Улога кнезова је са појавом "узурпатора" постајала све значајнија, јер су они контролисали ресурсе и у свету замршених процедура и све већег броја посредника, заправо једини контролисали основу пореског система, популацију и саму процедуру прикупљања пореза. Нико у ланцу илтизам система није имао непосреднији додир са реалношћу, односно са тачним подацима о броју пореских обвезника. Зато се кнезови све више појављују у ахкјам администрацији, као трећа, незаинтересована страна.

У досадашњим истраживањима установљена је извесна повлашћена категорија, за коју је уведен специфичан термин, мухафизови људи, који није могуће оправдати јер не постоји у самим изворима. Тешко је закључити нешто више о овој групацији, услед чега је она сама остајала добрим делом виртуелна категорија. Њу не бележе извори, нити би се поздано могло рећи ко је сачињава. Муселими, односно мутеселими се у документима спомињу спорадично и индиректно, чиме је забележено њихово присуство, али не и јасна улога. Како би се боље разумео однос мухафиза са локалним подручјем, односно паралела командант-војска, потребно је анализирати положај и међусобан однос локалних мухафиза (заповедника посада паланки) и муселима, односно однос моћи ове две функције према командним положајима јерлијских формација. Током осамдесетих година среће се и даље појам јамаци, за који није јасно да ли је синоним за термин

³⁵⁹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/308; 41/230

јерлија, или се заиста односи на добровољце. Организација османске војске друге половије XVIII века је до те мере хаотична да се ништа не може дефинисати са сигурношћу. Како се појам јерлије користи у готово свим случајевима, тим пре се термин јамак може сматрати изузетним када се среће у изворима. Нажалост, остаје искључиво у домену спекулација питање колико је сама организација јерлија била на принципу добровољности. Укљученост њених припадника и то по правилу командног састава у пословима илтизам система заједно са спахијама и јаничарима не издваја јерлије ни мало од осталих родова османске војске и наводи на закључак да се војни систем готово потпуно распао. Са друге стране приметне су још две интересантне повезане чињенице, њихово деловање је у сагласности са београдским мухафизом, јер наступају веома дрско и самоуверено, уз бујурулдије везира, али нема директних наговештаја о позицијама самих локалних мухафиза. Стиче се утисак да су локални мухафизаци били изван ових договорних подухвата, јер их нема код расподеле добити. Шта више, они се појављују као оштећена страна, код жалби због недостатка новца за плате јерлија, услед узурпација права на зимет или као лично оштећени, када им је одузет чифтлик. У једном документу се наводи особа са титулом аге која поседује тимар, дакле не може бити спахија, већ јаничар или јерлија. Очигледно да сам везир више није био у могућности да, услед ограничених редистрибуција новца од стране центра власти, исплати све јединице, те је вршио прерасподеле добара којима је располагао. Тај процес је отпочео свега неколико година након обнове османске власти. Може се закључити да је пет година потом био у својој пуној снази и није прекидан све до краја османске власти. Тиме су мухафизови људи, били сви они који су били у његовој служби, за коју су награђивани новцем или добром, док су противници постајали они којима се због узурпација и неправди замерао. Муселими су фигурирали као лични агенти везира, као његови заменици, кетхуде, како се то наводи у једном документу. О значају ове позиције сведочи податак да су је заузимале особе са титулом аге. Заступајући интересе везира, вероватно нису гледани са симпатијама на локалу, те је морала постојати извесна нетрпељивост између локалних мухафиза и муселима. С обзиром да је нишки мухафиз у једном тренутку имао титулу паше, игре моћи никога у нахији нису остављале равнодушним.

Конечно, потребно је вратити се питању политичког у иницијативама о којима је реч. Београдски мухафиз је постепено окупио својим све већим утицајем

на расподелу новца и моћи, једну значајну групацију, разноликог састава. Услед тога се у самим документима срећу њихове титуле, од ага и ефендија до спахија, јерлија, бешеа, раје и бераје на једном месту и под истим окриљем. Једини начин деловања против ове групације мухафизових људи било је самоорганизовање путем политичких иницијатива центру власти. Ахкјам администрација, која бележи мноштво појединачних апелација, заправо сведочи о једном колективном феномену, борби поражених који се нису мирили са својим поразом и који су, чекајући смену мухафиза, обезбеђивали принципе сопствене репрезентације. Покретање процедуре апелације имало је за циљ обезбеђење потврде о зулуму, о неправилностима, документа са правном снагом, који је гарантовао будућност одузете садашњости. Процес апелације није био насумичан и личан, јер би као такав био осуђен на пропаст, већ део једне колективне стратегије, привременог груписања ради личних интереса, део политичке репрезентације поражених и као такав мора бити сагледан у свој својој особености. Не би требало изгубити из вида да устаљени наративи реконструктивистичког историографског правца о зулуму не осликавају реалност, већ репрезентују принципе протополитичких сукоба, што ни у ком случају не прејудуцира да зулума није било, напротив. Питање положаја раје у хаотичном систему, како је овде дефинисан, поставља се као следећи важан сегмент проучавања политичких иницијатива.

5.3. ИНИЦИЈАТИВЕ ПРИПАДНИКЕ РАЈЕ

Већ је било довољно речи о нефункционалности формалистичких подела становништва на аскер и рају, услед чега се намеће питање зашто уопште користити такву категоризацију? Још једном је формални критеријум узет за преовладавајућ, у недостатку могућности поделе иницијатива на појединачне и колективне. Са становишта интенција, број оних који се наводе у самим жалбама потпуно је неважан, јер су и појединачне иницијативе сматране за политичке самом чињеницом да су настале, како је истакнуто, под патронатом. Управо је заштита, коју је пружала припадност одређеној групи, омогућавала испољавање друштвених улога и покретања поступка апелације којим је вршена сама репрезентација, односно подстицана видљивост. Сам поступак је остајао формализован, ограничен на припадност неформалним групацијама, које нису видљиве у самим изворима и могу се назрети. Подела на припаднике и противнике мухафизове свите је привременог карактера и изузетно промењива, да би се могло очекивати појављивање истих актера у различитим категоријама, односно на различитим странама, у зависности од тренутне политичке ситуације и положаја супротстављених група. Протоцивилно друштво не испољава значајне сегменте јасно устројених образаца деловања, који би могли бити препознати и као такви институционализовани. Свака врста сукоба је латентног карактера, док је њихова присутност у ахкјам дефтерима вид каналисаног индиректног притиска. Поставља се питање, како дефинисати неформална груписања, која јесу код самих политичких иницијатива нотирана као привремена, па самим тим и безначајна? Овде се пошло од претпоставке да она никако нису безначајна, али и од контрапитања колико су неформална? До сада су разматрана питања која се могу сврстати у неколико категорија, попут проблема са тимарима, порезом, дугом и наслеђем. Последња категорија се може одмах окарактерисати као привремено груписање, јер је проблем наслеђа наизглед појединачан проблем. Ипак, као феномен, узурпација имовине је константа која не пролази и која изазива потребу сталног самоорганизовања незадовољних. Може се закључити да је држава, коју

представља мухафиз, задржавала имовину преминулог и да су потомци ретко били у могућности да је поврате, услед чега се овај вид жалби не може сматрати привременим стањем. Посебно је евидентно сукобљавање око новца, јер је и сама борба на тимарима концентрисана око новчаних удела, као и питање редистрибуције тимара. Примећује се снажно деловање мухафизове свите, коју сачињавају разнородни елементи, из ипак готово увек повлашћеног staleжа. Тиме је издвајање иницијатива припадника аскера, без обзира на даљу некомпактност војних редова заправо прилично утемељено. Код раје то није толико сигуран случај. Најпре зато што је рајетин могао променити статус готово тренутно, јер је познато да су јамаци неформалне формације, из којих су јерлије и регрутоване. Често више није ни било формалних разлика. Тиме је припадник раје могао постати припадник аскера и као такав деловати са потпуно супротних позиција. Поставља се и питање, како третирати припаднике аскера који како то извори бележе обрађују земљу и за њу редовно измирују прописани порез? Ако је у питању чифтличење онда нема дилеме, али додела њива и винограда војницима као лични посед, баштина, кодификована је још опширним пописним дефтером. Припадници аскера се у изворима срећу као обвезници пореза, они који из њега имају бенефите и као закупци пореза у исто време, што је потпуно невероватно и што до крајности репрезентује османску децентрализацију. У датом смислу иницијативе раје треба посматрати као жалбе које су везане за земљу, за проблеме са баштином, односно оне који чак и номинално имају статус раје и оне који се жале из позиција угрожених баштина, не рачунајући чифт за баштину. С друге стране ту треба убројати и трговце и занатлије из градова и паланки, који такође наступају са позиција припадности раји, посебно ако су у питању колективне представке становништва и коначно повлашћене припаднике раје, кнезове.

Појављивање раје у пословима опорезивања изгледа да није била никаква новина, јер су се сами рајетини могли наћи у партнерским пословима закупа. Осим тога, само становништво није немо посматрало злоупотребе приликом прикупљања пореза, већ им се адекватно супротстављало на два уобичајена начина: покретањем апелације против ванредних намета и простим одбијањем да исплате обавезе. Није јасно како је могло долазити до овог другог случаја и ко је стајао иза тих колективних подухвата. Повезаност немуслимана са закупом пореза, везана је за принципе функционисања илтизам система о којем је

до сада било назнака али није испитиван подробније. Илтизам систем подразумева закупе пореза путем маликана, који су како се то истиче у литератури, давани на аукције у Истанбулу а онда су закупци вршили парцелисање својих удела и даљу дистрибуцију путем пирамидалне структуре.³⁶⁰ Није јасно како је читав механизам функционисао у пракси. Оправдано се може поставити питање коликог је удела имала сама локална администрација, односно мухафиз и његова свита. Иако нема подробнијих информација у самој архивској грађи, може се наслутити да је извесна повезаност постојала, јер су уочљиве значајне промене на терену, деловања на основу бујурулдија везира или самог Покрајинског дивана. Долазило је и до мењања структура појединих маликана, нарочито при прикупљању пореза за немуслимане (zimmet), током процеса чифтличења. Појава немуслимана у пословима закупа пореза није појединачна, већ се везује за удружења (tayife) трговаца или занатлија, који су знатно ангажованији код питања дугова. У низу докумената жалбе су у име хришћана слале саме кадије, што је посебан феномен. Индикативан је случај Мехмеда Саида Кетхуда-задеа, који се у име београдског кадије жалио Дивану, помињући случај зиме Исе, поводом злоупотреба приликом прикупљања зимета. Иса, становник Истанбула, представник удружења трговаца, обратио се часном меџлису поводом злоупотреба у сакупљању зимета, на простору нахија Београд, Ужице, Ресава, Смедерево и Ваљево, одређених на 1 300 гуруша.³⁶¹ Прикупљање зимета је морало функционисати путем муката, иако се то у документима експлицитно не помиње, јер у конкретном случају није реч о целокупној територији поменутих нахија, већ уделу који се простире на одређене нахије. С правом се може поставити питање како је уопште изгледало сакупљање пореза на изузетно широком простору који се овде спомиње. Усмена традиција бележи да су висину пореза кнезови договарали са везиром и да је њему и предаван.³⁶² У том случају би се на самом Дивану највероватније обавиле редистрибуције у складу са документима која потражиоци поседују. Треба напоменути да је ово само једна од могућих варијанти и не би је требало узимати као сигурну. Својим наређењима, бујурулдијама, везир је очигледно могао веома лако да интервенише и на лицу места одлучује о променама везаним за висину

³⁶⁰ Више о томе: Ariel Salzmann, *An Ancien Regime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire*, Politics and Society 1993 (No.21), 393-423

³⁶¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 23/656

³⁶² М. Ненадовић, *Мемоари*, 55-56

удела и коначно за број оних којима ће порез заиста и бити исплаћен. Остали су могли, као што се види из примера, да се жале вишим инстанцама. С обзиром да је поменути документ упућен и, како се истиче, набу казе Ужице, требало би размотрити постојање спорне ситуације управо у Ужицу, јер зашто би се иначе жалио београдски кадија? У самом документу нема подробнијег описа ситуације, с обзиром на крајње формално правну садржину документа. Уколико је ужички кадија заиста могао деловати самостално, без утицаја из Београда, како је то у складу са правним системом и дефинисано, онда не би требало саме злоупотребе посматрати више стриктно у односу према мухафизу, као најјачем фактору у провинцији, већ би значај политичких иницијатива требало посматрати из угла локала, нивоа каза и нахија. У сличном случају, мола Али Алами се жалио на Али-агу Билдирђина да му није исплатио удео из зимета.³⁶³ Иако су обојица припадници владајуће класе, с правом се може поставити питање шта би један мола, учени правник, тражио у пословима илтизам система? Јасно је да крутих формализованих граница није било. Још један трговац Хаџи Али Шамил такође из Истанбула, жалио се на припаднике београдских јерлија Али-бешеа и Ибрахим-бешеа, због малверзација са зиметом. Нису само трговци из Истанбула присутни у жалбама, већ је често помињање и Јевреја Београђана, а у једном случају жалба је осим петорице јерлија обихватила и Али-агу, агу јерлија Београда. Жалба извесног Алија из Београда против тројице зимија, представља пример међусобних спорова око пореза. Именовани се жалио због тога што су тројица зимија (Пало, Ристо и Дићо) произвољно повисили пореску суму и расподелили је по сопственом нахођењу, при чему је он сам остао оштећен.³⁶⁴ Иако су трговци, немуслимани, чак и припадници аскера долазили у санцак као потражиоци новчаних средстава на основу докумената централних органа власти, сам везир је новац највећим делом усмеравао унутар санцака и на тај начин надокнађивао недостајућа средства за исплату трупа.

Припадници раје се знатно чешће срећу са друге стране пореског система, као порески обвезници, жалећи се на злоупотребе приликом убирања пореза односно на прекомерно опорезивање и прикупљање ванредних пореза, текјалифа (*tekalif*). Улога раје у османском правном систему никако није била

³⁶³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 24/158

³⁶⁴ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 25/987; 2/600; 23/867

посматрачка. Заступници раје су свесни својих права и често их удружени бране на судовима и пред самим Царским диваном. Пре покретања апелације, сама раја је изналазила друге механизме заштите. У том смислу индикативна је жалба Ибрахим-бешеа, припадника јамака из Београдске тврђаве (титулисан још и као јаничар) који се жалио да му је узурпирана имовина, њиве, виногради и баште у Београдској кази. Ибрахим је свакако припадник јерлија, јер се јамаци, првобитно добровољне војне јединице могу у овом периоду поистоветити са јерлијама, с тим да је могао истовремено бити и на јаничарским списковима. У самом пописном дефтеру убележени су поседе њива, винограда и башти, који су додељивани у власништво, како је претпостављено, знатним делом припадницима мухафизове свите. Међутим, сама жалба усмерена првобитно против Хаџи Мустафе, припадника тридесет девете јаничарске орте, под оптужбом да је незаконито отео имовину Ибрахиму има једну значајно другачију компоменту, улогу зимија. Петорица зимија, хришћана оптужена су од стране Ибрахима да су поменути земљу, коју су обрађивали и за њу плаћали порез, довели до уништења и онда продали Хаџи Мустафи.³⁶⁵ У самим пописним дефтерима су бележени случајеви појединих породица, код којих је уписана одредница одакле су дошли. У питању су по правилу суседна места, за која се у том случају претпоставило да су опустела и због тога довела до сеобе. Већ тада је постало јасно да је везаност раје за земљу морала бити значајно флексибилнија, него што то бележи класични период. Уколико раји није одговарало једно станиште, због изузетно мале густине насељености, веома лако је могло доћи до заузимања нове баштине. Изгледа да се у овом случају то и десило, с тим да су петорица зимија колективно продали своје баштине, чиме је миријска земља претварана у мулковну. Иако самој централној администрацији није одговарао овакав след догађаја, није имала механизме којима је то могла спречити. Поменути документ додуше поседује нешто оштрију реторику и инсистира се на поштовању свих правних норми, посебно темесућа али то није могло имати значајнију улогу. Поставља се питање како је уопште функционисао механизам злоупотреба на терену? Нишки кадија мевлана Ибрахим је послао писмо Дивану, на које му је одговорено јула/августа 1775. са детаљним објашњењем поступка узурпације. Спахија Мустафа Едергјан-заде, поседовао је тимар који се састојао од села Доњи Коморан и Јагличје, где је путем илтизам

³⁶⁵ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 25/196

система закуп пореза вршио становник Ниша, Абдулах-беше из тридесет девете орте. У послове закупа се прво незаконито умешао извесни Абдулах Кемал, а затим је сам Мустафа, под изговором опустелости поседа (ferag), тимар претворио у чифтлик сакривши темесућ, након чега је преминуо. У том тренутку је спахија Мухамед, без одговарајућег темесућа свом чифтлику додао Мустафин, који је очигледно узурпирао. Оштећени Абдулах-беше, жалио се да није у могућности да прикупи порез, иако има темесућ и хуџет и да су спахије ситуацију приказале лажно, тј. да посед није опустео. Мухамед је накнадно добио темесућ од стране београдског мухафиза, али је Абдулах инсистирао на својим правима, услед чега су њих двојица изашли пред суд, одређен је арбитар (muhakke), те је Абдулах добио парницу. Даље је наставио да инсистира да се обзнани и прокламује (i'lan u işa'at) спахијама, агама и војницима, како би примили к знању одлуке суда. Вероватно је сам кадија послао поменућу одлуку Дивану, како би судијска одлука добила додатно на снази. Порта је на то и одговорила а сам документ је потписао писар Несин.³⁶⁶ Абдулах је, верујући у снагу воље мухафиза пропустио да примети да османски правни систем и даље пресуђује у складу са правним нормама, што не значи да су оне неизоставно морале бити поштоване. Међусобни сукоби на локалу показују да није било унисоне силе која је доминирала политичким окружењем, већ су интересна повезивања омогућавала дисперговање моћи, које је омогућавало знатно сложеније деловање актера и коначно независније улоге припадника раје, него што би то било очекивано.

Раја се очигледно самоорганизовала када је долазило до озбиљнијих злоупотреба и занимљиво је да се не помињу кнезови у тим случајевима. Становници Ужица су се жалили 1743. на двојицу спахија који су узимали порез на производе са земље намењене продаји. Није јасно како су спахије уопште дошле у контакт са рајом, те се може само претпоставити да је реч о пореској администрацији или су се у недостатку новчаних прилива спахије упуштале у незаконите авантуре. Локално становништво је послало колективну представку (mahzar) и са њом заступнике из поменуте казе.³⁶⁷ Сам случај указује да је на локалу поредак власти био прилично нарушен, али је становништво било довољно сналажљиво да са својом жалбом стигне до самог Дивана. Најчешће се у самим

³⁶⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 25/1193

³⁶⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 1/251

изворима помињу становници (ahalileri) али се среће и термин групација (tayife) и у знатном броју случајева представници раје су сами заступали своју жалбу. Жалба на ванредно опорезивање у корист локалне администрације (tekalif-i şakka) је парадигма османског симулакрума система апелације.³⁶⁸ У питању је порески механизам који је насупрот чињеници да је био формално-правно незаконит ипак био одобрен и толерисан у Османском царству. Не треба да чуди што је Порта донела наредбу у корист становништва али је сигурно нико није спровео у пракси. Због тога би читав систем апелације требало посматрати са становишта интереса оних који су жалбе подносили, али према самом процесу остварења прокламоване универзалне правде не би требало имати превише поверења. Процес ванредног опорезивања изазивао је протесте локалног становништва који се не чине спорадичним и случајним. У једном документу из 1766, петорица хришћана из казе Београд су се жалила на текјалифе.³⁶⁹ Ванредно опорезивање заједно са процесом чифтличења највише је оптерећивало становништво. Жалбе су слали представници становништва одређених села или неколицина појединаца, што се у контексту политичких иницијатива никако не слаже. Уколико нису биле могуће независне иницијативе појединаца, припадника аскера, онда дефинитивно такви подухвати нису били могући ни код обичног становништва. Улога кнезова, као локалних представника овде је потпуно изостала, али се не може закључити да је становништво деловало мимо њих. У том случају би се морала прихватити теза о протополитичким сукобима раје, што на територији малих раштрканих сеоских заједница у XVIII веку никако није било изводљиво. Ангажованост кнезова у илтизам систему и на неки начин у управно-бирокупатском апарату није им дозвољавала деловање против директно надређених, због чега се они у ахкјам дефтерима не помињу у контексту народних представника. Мало је вероватно да су остајали по страни током жалбених поступака, јер су их вероватно, остајући у сенци, сами охрабривали. Тиме се мора закључити да су иницијативе раје заправо најеклатантнији вид политичких иницијатива, оличење борбе за прерасподелом материјалних средстава и коначно обезбеђењем бољег статуса у неформалном систему односа који се креирао око власти мухафиза.³⁷⁰

³⁶⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 1/342

³⁶⁹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/552; 22/618

³⁷⁰ Упоредити са: Р. Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка* у Бој на Иванковцу 1805. године, Васа Чубриловић, уредник, Београд, 1979, 85-169; Иста, *Ниш у XVIII веку* у Историја Ниша I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године, Ниш 1983, 208-

Ванредно опорезивање би по дефиницији требало да се спроводи за потребе централних органа власти и администрације санџака, због чега би се злоупотребе о којима је реч, како је истакнуто, сматрале толерисаним. По свему судећи, прекомерно опорезивање је процес који је често подвођен под ванредно опорезивање и није га могуће разграничити. Тиме се ствара разлика између полулегаллизованог поступка и реалних злоупотреба. У жалби коју је становништво два села из казе Ужице послало 1775. наглашава се да су плаћене све дажбине прописане старим и новим дефтерима, али да је због незадовољства спахија (*kana'at etmeyüb*) дошло до злоупотреба и ванредног опорезивања (*tekalif-i şakka*). Помињање две врсте дефтера и навођењем тачних података, где је у првом случају 28 становника плаћало 3 500 акчи, а у другом 7 становника 1 500 акчи, односи се вероватно на порезе са земље и цизју. Умешаност спахија у овим пословима није никако могла бити везана за тимар, већ за зимет, у којем су највероватније имали удела. Посебно је интересантно да су оба насеља имала дербендијски статус.³⁷¹ Раја се у конкретном случају није жалила на сам систем ванредног опорезивања већ на злоупотребе које су се јављале чак и код прикупљања ванредних пореза. У једном документу се прецизира да је Мехмед (син Хаџи Мертиза), у својству порезника (*tekalif tahsildarı*) у Ужичкој кази 1743, узео више од 700 гуруша преко прописане суме. Напомиње се да његов поступак нема везе са муселимом, што је значајна примедба. Порта је по правилу сваки вид текјалифи шака опорезивања проглашавала за незаконит поступак.³⁷² Поставља се питање, да ли је раја била охрабривана да делује од стране самих муселима. На овом степену истражености, улога муселима у локалној управи још увек није осветљена на задовољавајућем нивоу.

Умешаност кнезова у послове зимета постаје евидентна. С тим да су они најчешће као и сви остали у илтизам систему поступали на основу бујурулдија везира. Понекад ни сами нису изостављени из жалби. Извесни Хусејин се 1786. жалио на тројицу кнезова Крагујевачке нахије, Милутина, Рада и Томаша и двојицу из рудничке нахије, од којих је један Јаков, да су заједно са ајаном Мехмедом

213; Иста, *Ужице пред српски устанак 1804. године /у/ Историја Титовог Ужица, књ. 1, Ужице 1989, 279-288*; Иста, *Београдска тврђава и варош 1739-1789, Годишњак града Београда, No. 20 (1973), 49-88*

³⁷¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/1134

³⁷² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/96; 2/120

вршили зулуме приликом прикупљања пореза.³⁷³ Сам документ представља један од првих помена Крагујевачке нахије, која је очигледно постепено променила име (првобитно Лепеница), што је свакако остало неформалног карактера, јер се без пописног дефтера није могла десити никаква промена правног нити административног поретка у Османском царству. Сам документ је веома штур, те није јасно о којој врсти злоупотреба се ради. То се може сагледати кроз друге жалбе у ахкјам фондовима. Становници Пирота (Şehir Köy) који је припадао Паша санцаку, али је посада била подређена београдском мухафизу, жалили су се 1756. на ајана Мехмеда заима, који је осам година поседовао мал на текјалифе. Поводом читавог случаја у Пирот је био послат мубашир београдског мухафиза а по одобрењу санцакбега Паша санцака, односно румелијског валије.³⁷⁴ У поменутој жалби поводом зимета, везаном за нахију Левач из 1757. када се спахија Абди жалио да су му приходи са тимара узурпирани, помиње се улога кнеза Јована, који је прикупљени порез предао тројници узурпатора на основу бујурулдије везира.³⁷⁵ Локално становништво се налазило пред разним видовима злоупотреба, те није било лако одупрети се свим моћницима који су покушавали да дођу до новца. Исте године, као и претходни случај, становници села нахије Осад, жалили су се да су осим авариза и имдади сеферије морали да плаћају текјалифи шака на основу бујурулдије.³⁷⁶ Може се закључити да су представници локалног становништва, који у самим жалбама остају анонимни, али који су по правилу лично заступали тужбе пред Диваном, покрећу сам процес апелације са два основна циља, од којих је један општа жалба против ванредних намета, док су у другом случају жалбе конкретније и усмерене против злоупотреба саме пореске администрације. У датом смислу индикативна је жалба становника девет каза са простора читаве Румелије (Ниш, Лесковац, Скопље, Крушевац...), који су се жалили на становнике Ниша Хаџи Сулејмана, Хаџи Махмуда, Хаџи Мустафу и Јеврејина Јакова од којих су узели позајмицу (istikraz) због прописаних текјалифа. Ванредни намети су приморавали становништво да се задужује, услед чега је долазило до немогућности враћања дугова, односно отуђења имовине, што је један од основних начина претварања миријске земље у чифтлике. Поменути случај је још драстичнији, јер

³⁷³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/355

³⁷⁴ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/1209

³⁷⁵ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/541

³⁷⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/612

су зајмодавци у међувремену самоиницијативно повисили камате, услед чега је Порта захтевала интервенцију београдског мухафиза и нишког кадије, како би се заштитила раја. Није редак случај да се становништво жали, како се то у једном документу наводи на тиранију и злочине службеника и ајана поводом ванредних намета.³⁷⁷ Што се тиче саме структуре ванредних намета, реч је о произвољно наметнутим вишим сумама или у неким случајевима одређивање нових пореза, који нису имали никаквог правног основа. Примера ради, становницима Нишке нахије је уз 125 акчи испенце наплаћиван и порез на младу (*resm-i arusane*) у износу од 300 акчи који није прописан дефтером, већ га је закупац пореза (*mültezim*) Мустафа Џемал-заде сам установио.³⁷⁸

Сама пореска администрација није била затворена за припаднике раје, јер је по свему судећи критеријум новца био пресудан. Они који су на лицитацијама нудили више суме били су пожељнији без обзира на питање статуса. Појава низа трговаца у овим трансакцијама, сведочи о томе да је илтизам систем долазио у контакт са становништвом искључиво преко кнезова, као посредника, али су закупци пореза – зимета могли бити хришћани или Јевреји као и припадници аскера. Поступање пореске администрације на основу бујурулдија везира-мухафиза сведочи о снажној везаности целог система за локалне прилике, те се природно веома брзо, како то сугерише и радиција, изгубила веза са центром власти а само становништво све више почело да се окреће, преко кнезова као својих посредника, некој врсти преговора и договорног подухвата са мухафизом. Институција апелације остала је најснажнији механизам, током којег су одређене групације становништва обезбеђивале своју репрезентацију све до средине последње деценије XVIII века. Будућа истраживања би требало усмерити ка питањима порекла жалби саме раје, везане за ванредне порезе и самих представника који те жалбе заступају. Једино су кнезови имали директан интерес да се свака злоупотреба заустави, јер би им прекомерно опорезивање наносило директну материјалну штету. Оно би ишло на уштрб њихове добити. Вероватно су анонимни заступници жалби пред Диваном, заправо представници кнезова. Сами кнезови се, попут случаја двојице ужичких кнезова Борика(?) и Пинаботе(?), појављују заједно са занатлијама и трговцима муслиманима као зајмодавци. У

³⁷⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/369; 2/820

³⁷⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 20/898

случају ужичких кнезова, жалбу је 1765. послао извесни Мустафа, који се жалио да су му синови касапина – Ибрахим, Ахмед и Фериз са својим синовима Алијем, Бекиром и Јусуфом, као и поменутиим кнезовима тражили враћање дуга (deyn)³⁷⁹ који је његов покојни отац Сулејман-ага већ платио.³⁸⁰

Осим злоупотреба са пореским системом, раја је директно била угрожена процесом чифтличења. Сами оквирни механизми овог процеса су јасно дефинисани у савременој османистици али питање институционализације на терену у конкретним случајевима остаје неразјашњено, посебно у оквирима домицилне историографије.³⁸¹ Већ је истакнут случај претварања државне имовине у приватну путем чифтличења уз сагласност локалног становништва. Док су у првим годинама после обнове османске власти (ba'd el-feth) истицани захтеви спахија да се упражњени поседи замене рентабилним, касније се уочава обрнут процес, тражи се изузимање поседа из дефтера, односно из пореског система под изговором да су опустели и та имовина се претвара у приватан посед, мулк. Чифтлици су сматрани приватном имовином и после обнове османске власти их није било много, да би сам процес постепено доживео убрзање. Није потпуно јасно да ли је становништво увек било у лошој позицији, притиснуто још једном врстом злоупотреба или је долазило и до неке врсте договора. Власници чифтлика су могли, као и у свим другим лукративним пословима, бити и немуслимане. У једној жалби из 1743. двојица хришћана Момир и Матин Ботић жалила су се да им није враћен чифтлик од два дела у Рудничкој нахији, који су имали пре освајања. Порта је одлучила у корист нових власника, не признајући никакве тапије из ранијег периода.³⁸² Настанак чифтлика није одговарао спахијама, који су на тај начин губили своје приходе. Двојица спахија, Хусејин и Али, жалила су се 1744. да је њихов тимар претворен у чифтлик, управо под изговором да становништво на поседу није ни регистровано. Поменути су добили званичну потврду Порте о броју регистрованих становника у два спорна насеља.³⁸³ Проблеми двоструког опорезивања на тимарима

³⁷⁹ Употребљавају се и термини *зајам* (istikraz) и *јемство* (kefalet), понекад и *кредитирати* (taleb), мада се потоњи термин у највећем броју случајева јавља у свом првобитном значењу: *недостајати*.

³⁸⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 20/701

³⁸¹ Погледати два приступа феномену чифтличења код: Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge-Paris 1981, 121-171, P. Тричковић, *Чифтличење у Београдском пашалуку у XVIII веку*, Зборник Београдског факултета XI-1 (1970),

³⁸² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/294

³⁸³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/305

изазивали су посебне проблеме локалном становништву које је у тим случајевима, услед изгубљене баштине, било приморано да напушта земљу. Губитак баштине није аутоматски доносио изузимање од пореских обавеза, што је било парадоксално, јер чифтчије (çiftlik zira'atçılar) нису имале средстава за исплату пореза. Тако је ајанима Лесковца (припада Крушевачком санџаку, али је под ингеренцијом београдског мхафиза) наложено да се порез мора прикупљати од свих оних који немају статус расељених (perakende ü perişan).³⁸⁴ Ту свакако није био крај борбе око земље, јер су саме зимије биле охрабриване да се жале због свог тешког материјалног положаја. Браћа Горад и Гојко из Јагодинске нахије (формално Левач) су тражила 1765. да им се смањи прописана сума авариза, иако су плаћали само половину авариз-хане. По свему судећи у питању је новонасељено становништво, јер се у самом документу помиње да стара раја није оставила никакву имовину на поседу. Како су и зимије из Београдске казе, Марко, Драго, Јаша и Јован истим поводом и исте године, отишли пред Диван, поставља се питање кога су заправо заступали? Може се закључити, у складу са тезом о политичким иницијативана да није реч о личним иницијативама, већ колективним, иза којих су морали стајати кнезови. Четворица зимија уз Стојана се помињу истим редоследом као заступници тужбе села Раче из Смедеревске нахије,³⁸⁵ разлика је једино у датуму, једној деценији касније.³⁸⁶ Може се основано претпоставити да је реч о истим особама, који су пред Диван излазили као професионални заступници, или изасланици које су кнезови послали кроз форму заједничке иницијативе. У оба случајева морао је постојати неки вид међусобног договора кнезова, због чега се ова иницијатива мора посматрати као политичка иницијатива без преседана. Треба напоменути да је било и супротних случајева. У једном писму кетхуде београдског кадије Мехмеда Саида наводи се да су становници Истанбула предвођени извесним Исом, дошли ради зимета, на који су имали право у нахијама Београд, Ужице, Ресава, Смедерево и Ваљево и који је у складу са темесућем био одређен на 13 100 гуруша. Проблем је настао јер нису могли да наплате поменути суму, уз тврдњу да је она мања.³⁸⁷ Овде је сасвим могуће реч о односу локалних закупаца са вишом инстанцом, односно онима који су веће закупе делили и уступали локалним

³⁸⁴ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 2/890

³⁸⁵ Помињање Београдске казе и Смедеревске нахије у складу је са подацима из самих докумената и осликава систем који више није увиђао разлике у употреби терима каза-нахија.

³⁸⁶ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/536; 22/552; 22/618

³⁸⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 23/656

представницима. Тај однос, осим истицања пирамидалне структуре саме организације, није подробније испитан.

Проблем чифтлика није погађао само рају. Власници су често били под изазовима заштите своје имовине, која је осим злоупотреба приликом опорезивања била изложена директним нападима и отвореним преотимањима. Томе је допринио често нелегалан статус чифтлика, због чега су се власници трудили да накнадно обезбеде потврду Дивана или бујурулдију везира. Већ је истакнуто да је претварањем миријске земље у чифлике долазило до слабљења пореске основе, којим су били погођени порезници, који нису могли да наплате уложени новац, али и спахије којима су приходи били намељени. С обзиром да је све чешће зимет претваран у маликане, приходи су трансферисани и за исплату плата јерлијама. Претварањем ових поседа у чифтлик, појединци су остваривали значајну личну материјалну корист, али је слабила моћ локалних органа власти. Није искључена подршка самог мухафиза овим подухватима, јер је тиме стварана лојална свита мухафизу лично оданих присталица.³⁸⁸ У жалби Ибрахима-бешеа, припадника београдских јамака наводе се имена хришћана, који су уредно измиривали порез, све док у једном тренутку нису почели да тврде да је земља празна и тиме омогућили изузимање поседа из пореског система. Њихове баштине су тиме постале приватна својина, за коју је у једном тренутку јаничар из тридесет девете орте Хаци Мустафа тврдио да је купио поменути имовину и да је поседује у складу са тапијом.³⁸⁹ Није јасно шта је навело зимије на овај потез нити како им је то омогућено. Изговор запустелости поседа је представљао правну основу за претварање миријске земље у чифтлик и тај механизам није подробније испитан. Држава је пристајала на чифтлике, јер је сматрала да тиме нерентабилне поседе преводи у рентабилне. Власници су се обавезивали да ће уредно плаћати порезе на своју новостечену имовину. Проблем је настајао када се појављивао прави власник, најчешће спахија, с обзиром да су обојица имали одговарајуће тапије и да су практично истовремено поседовали имовину.³⁹⁰ На тај начин су обавезе раје биле дуплиране а сам спор је могао изгледати као сукоб спахија које бране тимаре и рају и јаничара, насилних узурпатора и зулумћара. Заправо припадност групама није

³⁸⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/389; 22/633

³⁸⁹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 25/196

³⁹⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/540

играла значајнију улогу, јер је у основи сукоба стајала сама новчана добит и ништа изван ње.

Узурпација имовине после смрти власника постала је редовна појава. У случајевима поседовања чифтлика није било изузетака. Жалбе наследника најчешће омогућавају увид у структуру чифтлика, где се готово по правилу помињу делови (kit'a). Чифтлик није као ни сами тимари, поседовао кохерентну структуру, већ се састојао из делова.³⁹¹ На основу тога постаје јасно зашто су узурпације биле учестале, јер је физички било заиста тешко осигурати безбедност. Помињање жена у документима је често и оне најчешће наступају као заштитници имовине синова после смрти супружника. У неколицини случајева помињу се и као власници имовине, попут Афифе и Фатме, које су поседовале чифтлик у Ваљевској нахији, који им је преотео извесни Сари Ахмед.³⁹² Познат је случај Мехмеда Саида, бившег кадије, који се 1786. жалио да му је Мехмед, алемдар деведесет и шесте орте узурпирао шест села, седам мезри и имовину у Пожаревачкој кази.³⁹³ Кадија је ову имовину могао поседовати само као чифтлик (или зимет), иако то није експлицитно наведено. Постоји низ случајева поседовања села, код којих се појављује чудна структура поседника, али и не наводи јасно карактер поседовања. Мола Али, припадник двадесет пете орте јаничара поседовао је три села у Пожаревачкој нахији, уредно плаћао порезе и на њима имао приватну имовину – мулк. У овом случају мора бити речи о чифтлику. Помињање више села као део јединственог поседа који притежава неко ко није спахија, сведочи да је процес чифтличења до осамдесетих година већ узео маха и са појединачних раздвојених удела захватио читаве тимаре и низ села.³⁹⁴ То је јасно и самој администрацији, која је 1766. користила одредницу *мали чифтлик* (el-mahdud çiftlik) за посед у заједничком власништву (ber vech-i iştirak) браће Хаџи Ахмеда и Омера, који су им узурпирани. Иако је реч о малом чифтлику, он се ипак протезао на територији две казе, Ужице и Пожега, што подржава тезу о немогућности реалне контроле приватних поседа од стране власника.³⁹⁵ Имовински спорови се најчешће односе на чифтлике, јер како другачије тумачити жалбу Дивану због одузете имовине и ствари (emval³⁹⁶ ve

³⁹¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 40/821; 25/63; 25/295; 25/460; 25/483

³⁹² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 26/380

³⁹³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/230

³⁹⁴ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/62

³⁹⁵ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/947

³⁹⁶ Сломљени арапски плурал именице: mal.

еџуа) у вредности од шест хиљада гуруша, коју су 1756. поднели становници Београда Сејид Бекир и Мехмед?!³⁹⁷ Термин имовина мора се односити на посед.

С обзиром на некохерентност структура, становништво је било препуштено сопственим иницијативама, тиме и процесу апелације. Познати су случајеви, где се помиње да је до чифтличења дошло уз сагласност са рајом. Није јасно да ли је раја пристајала да напусти своје баштине под принудом или добровољно и зашто би уопште долазило до тога? Мало је вероватно да је направљена нека врста договора о безбедности. Најчешће је до напуштања баштина долазило због дугова, који нису могли бити враћени. То је уједно и најтипичнији вид преузимања баштина. У самим документима честа употреба термина јемства за дуг (kefalet), тумачена је као да репрезентује сам појам дуг (deyn), те се може сматрати његовим синонимом. Раширеност кредитног система била је изузетна. Индикативан је случај тужбе двојица војника чији је спор дошао до Дивана, иако је ага београдских фарисана, тврдио да се никада није задужио код Хасана-бешеа, по свему судећи јаничара. У једном документу из јула 1767. помиње се **београдски дахија**, ага секбана Муса-ага као дужник Мустафа-паше.³⁹⁸ Разлог његовог задуживања били су послови око зимета. Титула је изгледа била довољна за упуштање у уносне послове илтизам система, али овај случај потврђује да је кредитирање било изузетно раширено међу свим категоријама становника. Појављивање зимија у својству кредитора није необична појава, као и поменуто негирање дуга, које је изгледа била веома раширена појава.³⁹⁹ Управо је кредит, којим су се појединци упуштали у илтизам систем био разлог за наметање незаконитих пореза, јер послови без злоупотреба изгледа нису могли бити рентабилни. Зато је помињање термина дуг (deyn) уз порез (tekalif) постало редовна појава.⁴⁰⁰

Проблеми трговаца и уопште развој трговине на простору Смедеревског санџака, због близине границе представља посебно важно питање, где се истиче трговина стоком, као један од механизма који су омогућили акумулацију капитала и издвајање једног слоја домаћег становништва, будућих револуционарних предводника. Трговина је заједно са стабилним местом у илтизам администрацији

³⁹⁷ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/355

³⁹⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 23/742; 23/643

³⁹⁹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 24/68

⁴⁰⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 25/1015

омогућавала стицање материјалне добити немуслиманском становништву. Управо је трговцима, као власницима капитала било омогућено рентирање пореских закупа и они се у том својству често појављују у изворима. Може се претпоставити, да је због учешћа у пословима пореских закупа и трговине стоком, београдски трговац Коста Јоловић био један од виђенијих Срба свог времена. У истом својству се јавља и многобројна породица Балтоним.⁴⁰¹ Трговина је у Санцаку била породична професија, која је узроковала и међусобне тужбе зимија, водећи их до самог Царског дивана, привилегија која је могла бити остварива само из позиције великих и моћних трговаца. Уплитање трговаца у послове закупа пореза доводило их је у директне сукобе са јаничарима, који се и појављују као најчешћи узурпатори права зимија. То потврђује случај београдског трговца Симеона, који је повео спор против секбана-јаничара из деведесет и друге орте.⁴⁰²

Проучавања политичких иницијатива пружају сведочанства о пре свега низу неморалних послова. Жалбе око угрожених права и зулума, како је истакнуто представљају општа места. Суштина проблема налази се у егзистенцијалној угрожености, због које долази до притисака угрожених, односно оних који су у самим међусобним сукобима на локалу пролазили као губитници. Лукративни послови су постали свакодневица живота османске провинције а злоупотребе не само да су се појављивале свуда где се јављао новац, већ су постале део редовних процедура. Порески систем земљишне администрације, прописан пописним дефтерима репрезентује само мањи део пореских оптерећења, којима треба додати цизју и системе ванредних пореза за потребе централне администрације, авариз и нузул, који се срећу још и као сеферија и хазарија. Уз ванредне намете за потребе локалних органа власти, текјалифи шака, појављују се измишљени порези и произвољно повишене суме новца. Како је порез прикупљан илтизам системом, морао је бити лицитиран и предат у закуп, у виду маликане. Први проблеми појављивали су се између самих купаца, на вишим и нижим инстанцама а затим око коначне висине пореске суме, коју су закупци договарали са кнезови а ови затим расподељивали међу становништвом. Кнезови су прикупљене суме предавали лицима са бујурулдијама везира, што је често остављало закупце или спахије без могућности остварења зараде. Новац прикупљен на овај начин дељен је

⁴⁰¹ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/1019; 22/1020; 22/1050; 23/203

⁴⁰² BOA. A. DVNS. ANKR. d. 12/402

на најмање четири дела: спахији, локалној и затим државној администрацији а интерес је остајао закупцима. Спахија је могао остати без свог дела у неколико случајева, када би му посед био узурпиран, односно додељен неком другом на основу бујурулдије везира или ако би дошло до његовог чифтличења. У свим наведеним поступцима учешће свих актера (јаничара, спахија, јерлија, зимија) је било могуће, чиме су се појединци појављивали у неколико различитих улога, као порезници и као они којима би порез требало предати, због поседовања тимара; затим као порески обвезници и као порезници или зајмодавци. Постаје готово немогуће пратити промене њихових улога, с обзиром да је у свим трансакцијама позајмљивање новца било честа појава а одбијање враћања дуга, једнако учестало. Положај раје је био одређен положајем кнезова, који су висину пореза договарали са властима и деловали на основу одлука везира. Сви покушаји угрожавања независности кнезова и наметања прекомерног опорезивања појединих закупаца били су спремно дочекани од стране кнезова. За те послове у самом Истанбулу била је спремна делегација чији је задатак било покретање процеса апелације. Представници локалног становништва појављују се као посредници, преговарачи, зајмодавци и закупци пореза, чиме се издваја једна повлаћена категорија становништва.

Присуство локалног становништва у институцији апелације повезује се са политичким иницијативама раје. Механизам апелације не само да није био недоступан, већ је као и за остале друштвене групације, представљао један од основних елемената репрезентације. Комуникација на релацији раја–држава била је јасно одређена и одржива до те мере да се мора сматрати редовним и уобичајеним поступком, који је функционисао без посредника. Утврђивање положаја самог становништва кроз ахкјам администрацију није увек могуће. Систем правне заштите може се сматрати готово непостојећим, с тим што треба имати у виду да је дефинисани начин неформалних односа на локалу онемогућавао директни контакт становништва са припадницима аскера, мимо посредовања кнезова. Све поменуте злоупотребе одвијале су се приликом новчаних трансфера и пратиле су новчане токове, док је реално присуство муслимана на селима било готово невидљиво. Комуникација са локалним становништвом подразумевала је посредништво његових представника – кнезова и била је контролисана од стране кадија и муселима, као заступника мухафиза на локалу. То никако не значи да је наметање

ванредних пореза и злоупотребе приликом прикупљања остајало изван сеоских заједница и да није директно погађало баштине, напротив. Чифтличење је најдрастичнији пример угрожености баштине и статуса локалног становништва. Требало би истаћи да сваки зулум не представља реалну угроженост, већ део правне форме, о чему би савремена историографија морала да поведе речуна. С друге стране жалбе раје морају се сматрати жалбама кнезова, који су тиме истицали своју све значајнију улогу у локалном животу и кроз политичке иницијативе почели да се постепено издвајају као доминантна политичка групација у Смедеревском санцаку.

6. ЗАКЉУЧАК

Узимајући у обзир лингвистички преокрет структурално постављен задатак као што је овде случај, у својој основи наилази на проблем. Приликом наротивизације текста и његовог означавања, узета је у обзир комплексна природа историје као науке у смислу дијалога са прошлошћу и са другима заинтересованим за њу. Идеја о тоталној историји је одбачена, чиме је у основи уздрмано структуралистичко полазиште а сами резултати истраживања нису подразумевани за коначне истине, већ низ структура, међу којима је тражена аномалија у складу са Деридиним схватањима деконструкције. У теоријском смислу представљени наротив репрезентује изазов позитивизму као, парадоксално још увек преовлађујућем схватању историјске науке. Оптерећен питањима реторике, сам наротив се не заснива на теорији ради теорије, нити је оптерећен логоцентричним становиштима објективности, нити трагањима за алтеритетом у прошлости. Полазећи од Бартовог одбијања свемогуће улоге аутора и Фукоовог супротстављања тако радикалном становишту, наротив је ипак посматран као чист субјективизам, при чему је одбијена трансцедентнална компонента односа текст-документ, односно историчар и прошли догађај. Аутор је посматран као први у низу означитеља. Иако је указано на, како би то Доминик Лакапра сугерисао етикополитички дискурс, етички критеријум, као један од два релевантна (уз естетски), није значајније узет у обзир, што се приликом проучавања политичких иницијатива може сматрати и примарном недоследношћу, одступањем од прокламованог теоријског становишта. Будућа истраживања не би смела то да занемаре. Сам наротив је формиран на принципима дефинисања структура, деконструкцијама и коначно дефинисања аномалија којима је дат статус примарних вредности. У датом смислу издваја се неколико кључних сегмената на која је потребно указати пажњу.

Приликом дефинисања структуралистичког приступа, издвојене су две велике структуре, Смедревски санцак и територија у надлежности београдског

мухафиза, чиме су створена два парадокса. Поробно је указати да је Санџак правна категорија и да се установљене границе и кохерентност простора нису мењали све до краја османске власти. Упркос проблемима репрезентације централне власти у провинцији, схватања Османског царства као строго централизоване државе у кризи морају бити одбачена. Потребни су други модели, које би конструктористи морали да размотре. Правни положај једне османске провинције могао је бити промењен искључиво новим пописом, који после 1741. није више обављан, те се као релевантан административни оквир мора узимати искључиво последњи пописни дефтер. Територија под контролом београдског мухафиза није Београдски пашалук, који се може сматрати савременим историографским конструктом и чије се границе не поклапају ни са једном од претходно дефинисаних структура. Ради ојачања Дунавског одбрамбеног бедема, под команду београдског мухафиза је стављен низ паланки у унутрашњости Царства, које су у административном смислу припадале другим санџацима. У питању је читава територија Крушевачког санџака, Шабац (Зворнички санџак), паланке Пирот и Цариброд (Паша санџак). Положај смедеревског санџакбега, београдског везира, односно војног заповедника – мухафиза, титула које су додељиване једној личности, тиме је превазилазио значај који су имали остали санџакбегови у Османском царству. Овај потоњи конструкт нема своје име у доступној архивској грађи, те је одбијена теорија о серхату, сматрајући је за иновацију османста класичног периода, без утемељења у осамнаестовековним студијама. Надлежност београдског мухафиза односила се на војну посаду и није априори обухватала јавну сферу. Ипак, с обзиром на улогу муселима и слабост власти у унутрашњим провинцијама Царства, поставља се реално питање, колико је уплитање муселима београдског мухафиза изван граница Смедеревског санџака реметило прокламовани јавни поредак. Сам мухафизе, чак ни индиректно, преко посредника, није могао контролисати у значајној мери ни локалне прилике унутар санџака, те делокруг његове власти не би требало тражити изван граница поверене му провинције. Поједина документа, упућена мухафизу поводом посада ових тврђава и паланки изван санџака збуњивала су старије истраживаче, терајући их на претпоставку да су та утврђења променила свој правни статус и да су додељена Смедеревском санџаку. У досадашњим истраживањима пронађен је само један документ који говори о припадности Шабачке нахије Смедеревском санџаку и може се сматрати грешком администрације. Приликом

доношења закључака о положају одређених нахија, не би требало изгубити из вида основе функционисања османског правног система.

Османски државни поредак у доба транзиције карактеришу два одвојена модела, класични и транзициони. Иза ових еуфемизама крије се покушај дефиниције паралелних структура, класичних институција које су губиле своју сврху и галиматијаса нових структура, институција и пракси у којима најчешће није могуће пронаћи закономерности и разумети смисао њихове егзистенције и реалних међусобних односа. Зато су истраживања суочена са конфронтирајућим изворима, које је потребно међусобно верификовати и установити реалне опсеге њихове примењивости у пракси. Док су у постојећим студијама османистике током транзиционог периода установљени модели тзв. Посткласичне дефтерологије, последњи попис Смедеревског санцака извршен је у складу са свим основним принципима класичне дефтерологије. Тиме је проучавање постојећих дефтера представљало уникатан случај, коме је тако требало и приступити. Донешени закључци о не кредибилности, односно фиктивности података презентованих у дефтеру јесу на трагу Лауријеве парадигме, али је требало заузети кредибилан став о коме ће тек будућа истраживања моћи да донесу дефинитиван суд. Класичан модел посткласичне дефтерологије, како је дефинисан, морао је проћи проверу даљих архивских истраживања, која дефинитивно јесу показала да је земљишна администрација била потпуно монетаризована а сами тимари фиктивна категорија, сведена на новчану принадлежност дату у закуп путем маликана, односно илтизам система. Тиме је дефинисаним административним структурама било потребно прикључити војне, за које је сумња кредителитета била знатно већа.

Војно-административно уређење провинције после 1739. карактерише разлика нормативног и номиналног система. У складу са правним системом примењен је класични модел уређења, али је успостављањем неформалне структуре формиран центар власти око београдског мухафиза, као потпуни паралелизам класичним институцијама, које се могу сматрати нефункционалним. Егзистенција класичне администрације служила је одржавању старих структура, попут спахија и јаничара, који с евише не могу сматрати војним родовима, али су у односу центра и периферије фигурирали као снажна протополитичка групација, односно с обзиром на принципе краткорочне организације, привремене интересне групације. Када је реч о структурама, стиче се утисак да казе више нису имале

реални значај, те су се поклапале у територијално-организационом смислу са нахијама, као основним административним, никако управним структурама на нивоу нижем од санџака. Разлог томе је могла бити слаба популација муслимана, која је сведена на војну пратњу, неколицину трговаца и занатлија у градовима, ангажованих значајним делом у лукративним пословима. Османски град на дунавском одбрамбеном бедему био је неразвијен, где су можда само велика војна утврђења - тврђаве имале значајнију градску структуру, док су паланке, као основа модерних градова, после освајања, бар када је реч о хришћанима биле попуњаване и сеоским живљем. Између раје и представника власти, налазила се кнежина, на челу са кнезовима, који су се све више наметали као нужни посредници. Припадници аскера, осим изолованих случајева, нису имали комуникацију са становништвом мимо кнезова као њихових легалних представника.

Припадност старим формацијама аскер/раја је у османској провинцији друге половине XVIII века представљала још једино формализам. Друштвена покретљивост је омогућавала промене статуса у складу са тренутним потребама, без икаквих ограничења. Проучавање османског војног поретка на основу класичних категоризација, попут спахија и јаничара само је реминисценција симулакрума форме, која у реалности није имала своју давно задату сврху. Ипак, не би се могло рећи да се формације јаничара и спахија нису појављивале, у складу са принципима интересних, протополитичких груписања и иницијатива као значајан фактор локалне реалности. Утврђено је да је однос власти мухафиза и јерлија на које се ослањао имао у јаничарима и спахијама, чији су припадници чинили већину и унутар илтизам администрације сталне и сигурне противнике, који нису пропуштали да изнова испостављају изазове званичној власти. Тиме се теорија о империјама показала као делотворна у османском случају, где је центар власти, јачајући власт мухафиза, заправо осигуравао механизме његове контроле. Један од сигурних механизма био је систем редистрибуција новца, јер локалне хезине нису успевале да са подручја које су контролисале обезбеде довољно новца за исплату свих трупа, како регуларних, тако и оних који су тај статус још само нормативно поседовали. Власт мухафиза, која се чинила свемогућом, била је под притиском новчаних дистрибуција, као сигурном полугом контроле центра над периферијом. Сам однос различитих органа власти на нивоу провинције био је најзагонетнији и често скривен у изворима, због чега је утврђивање

закономерности остајало у сенци сумњи. Организација јерлија је у складу са подацима локалне провенијенције била добро контролисана и потпуну у ефективној служби самог везира. Временом је ова формација почела да показује све типичне мањкавости османског војног уређења, претварајући се у форму поретка и слабећи локалну власт. Тиме је отворано поље злоупотреба без преседана, јер су се припадници аскера, укључујући и ангажман јерлија, појављивали где год је било неких новчаних токова.

Покушај самог мухафиза да заштити власт у провинцији водио је ка формирању посебне групације мухафизових службеника, односно својеврсне најамне службе, која се састојала како од спахија и јаничара, тако и јерлија у директној служби мухафиза. Контрола над локалом све више је прелазила са локалних команданата формација јерлија, такође мухафиза на предствнике везира, муселиме/мутеселиме, чија су овлашћења била велика, али без ефективне војне силе којима би контролисали локалне прилике. Мухафиз и његови службеници су се укључили у процес контроле новчаних токова, налазећи правни разлог у бујурулдијама иза којих је стајао Београдски диван, креирањем механизма редистрибуције капитала. Поменути механизам је угрожавао легалне кориснике тимарских поседа, односно пореских закупа, чифтлика и других извора капитала, због чега су се противници мухафиза све више окретали процесу апелације Царском дивану, покушавајући тиме да се изборе за сопствену репрезентацију. Како ови механизми заштите нису представљали изоловане случајеве а у савременој османистици су дефинисани као политичке иницијативе и овде су обрађене са датог становишта. Под политичким се подразумевало интересно привремено груписање, али је сам механизам у другој половини XVIII века испољавао знатно шире тенденције услед чега су политичке иницијативе посматране у изразито ширем контексту. Презентовани су докази да је груписање било трајнијег карактера и да је обухватало разнолике актере, због чега је било потребно преиспитати иницијативе припадника аскера са једне и раје са друге стране. Показало се да се припадници раје појављују у случајевима закупа пореза или замодаваца у већем броју него што се то могло претпоставити. Инсистира се на разликовању форме османске правне праксе од реалности свакодневног живота, где се појмови зулум, неправда и злоупотреба, морају сагледати као део политичких иницијатива а не како је историографија до сада представљала ужасно тешким

положајем локалног становништва. Иако у самим изворима нема много помена о улози кнезова, закључено је да иза политичких иницијатива припадника раје, бар када је реч о немуслиманима, кнезови морају имати значајну улогу. Механизам апелације, не само да локалном становништву није био недоступан, већ су његове контуре знатно чвршће него што се то претпостављало. Комуникација са Царским диваном била је локалном становништву изузетно лако доступна.

7. ПРИЛОЗИ

СТРУКТУРА НЕКИХ НАХИЈА СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА

Списак скраћеница:

() – налази се поред места у загради

[] – становници места у угластој загради обрађују земљу или плаћају порез

? – није могуће извршити убикацију насеља.

Жарково – Бело Врело – у питању је насеље које има два имена

Нахија:		БЕОГРАД		
Редни број	Назив места	Број становника	Укупан порез у акчама	Н
1	Београд - варош	53	82 000	
2	Ресник	7	7 300	
3	Кумодраж	6	17 300	
4	Јајинци	1	5 900	
5	Жарково - Бело Врело	5	7 600	
6	Репиште	4	5 100	
7	Бели Поток	14	7 700	
8	Пиносава	2	4 600	
9	Јана - Доња Јана (Кумодраж)	3	7 300	?
10	Рушањ	6	7 400	
11	Топчићој	0	2 000	
12	Борак	17	14 200	
13	Лесковац	5	5 200	
14	Арнајево	4	6 000	
15	Баћевац (Гунцати)	12	6 700	
16	Суви Делонић	0	1 100	?
17	Белџина	4	5 600	
18	Манић	4	5 300	
19	Стојник (Слатина)	5	5 300	
20	Шиљаковац - Шиљаково	3	5 000	
21	Врбовно	2	5 700	
22	Лесковац	3	3 000	
23	Степојевац	5	5 900	
24	(Горња) Сибница	14	10 000	
25	Зеоке	2	3 700	
26	Медошевац	5	5 100	
27	Црњени	1	2 900	
28	Трбушница (Медошевац)	4	4 600	
29	Рожанци	4	6 000	
30	Горња Даросава (Рудовци)	2	2 800	
31	Барзиловица	2	2 600	
32	Араповац (Сибница)	2	2 600	
33	Доња Бистрица	1	4 000	
34	Храниловић	3	2 600	
35	Сакупља ([Јунковац])	0	2 000	
36	Заховац - Заповац (Миросалџаци)	1	2 500	
37	Конатице (Дражевац)	9	6 000	
38	Дражевац (Частрин)	2	2 600	
39	Частрин (Јасенак)	4	4 000	
40	Јасенак (Мислођин)	3	2 500	
41	Кнежевац (Београд)	0	2 500	
42	Макиш ⁴⁰³	0	1 500	
43	Доња Остружница (Железник, река Сава)	16	1 500	
44	Вишњица (на обали Дунава)	54	22 600	
45	Горње Сланце (Миријево)	0	1 500	
46	Чаглан (Велико Село)	21	9 300	
47	Деспотовци (Чаглан, на обали Дунава)	0	1 500	
48	Миријево (Сланци)	4	5 300	

⁴⁰³ Уписано као некада (sabika) Макиш. Харач се узима од села Железник и Остружница, на обали реке Саве.

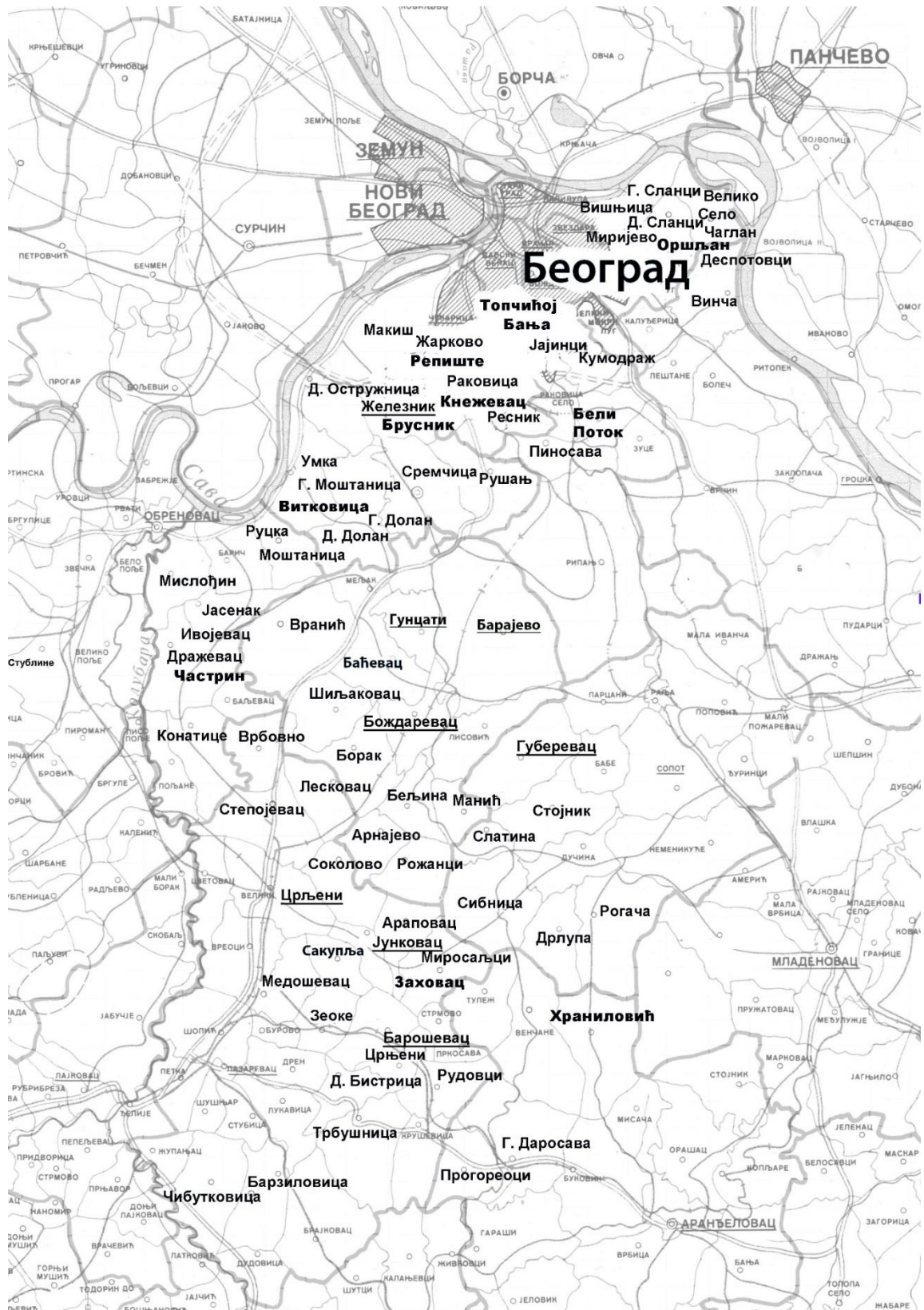
49	Велико Село (Чаглан)	23	17 200
50	Доње Сланце (Велико Село)	32	20 000
51	Винча (Оршљан)	26	20 800
52	Манастир Ваведење (Винча)	0	1 500
53	Оршљан (Винча)	16	13 700
54	Дрлупа (Горња Сибница)	4	5 000
55	Соколово (Сибница)	0	1 500
56	Раковица (Авала)	5	5 900
57	Мислођин (Палеш, река Колубара)	5	9 500
58	Вранић (Частрин)	12	6 200
59	Витковица (Горња Моштаница)	0	1 500
60	Умка (са Моравицом на Сави)	0	1 500
61	Горња Моштаница (Долан)	19	17 300
62	Доњи Долан (Моштаница)	0	2 100
63	Горњи Долан (Моштаница)	0	2 800
64	Руцка - Дражевац (на Сави)	0	4 000
65	Сремчица (Долан)	23	16 000

Табела бр. 7 – Списак насеља нахије Београд, 1741. године

Нахија:		ЖЕЛЕЗНИК		
Редн и број	Назив места	Број становника	Укупан порез у акчама	На по ме не
1	Барајево (Баћевац)	15	11 600	
2	Гунцат-и (Баћевац)	3	3 200	
3	Губеревац (Манић)	6	6 900	
4	Бождаревац	5	4 900	
5	Црљен-и (Вреоци, река Турија)	2	5 100	
6	Брашовица - Барошевац (Рудовци)	4	4 800	
7	Јунковац (Сакупља ⁴⁰⁴)	2	2 600	
8	Железник (Доња Остружница, Жарково)	8	8 200	
9	Блашка Хан	0	1 500	?
УКУПНО:				

Табела бр. 8 – Списак насеља нахије Железник, 1741. године

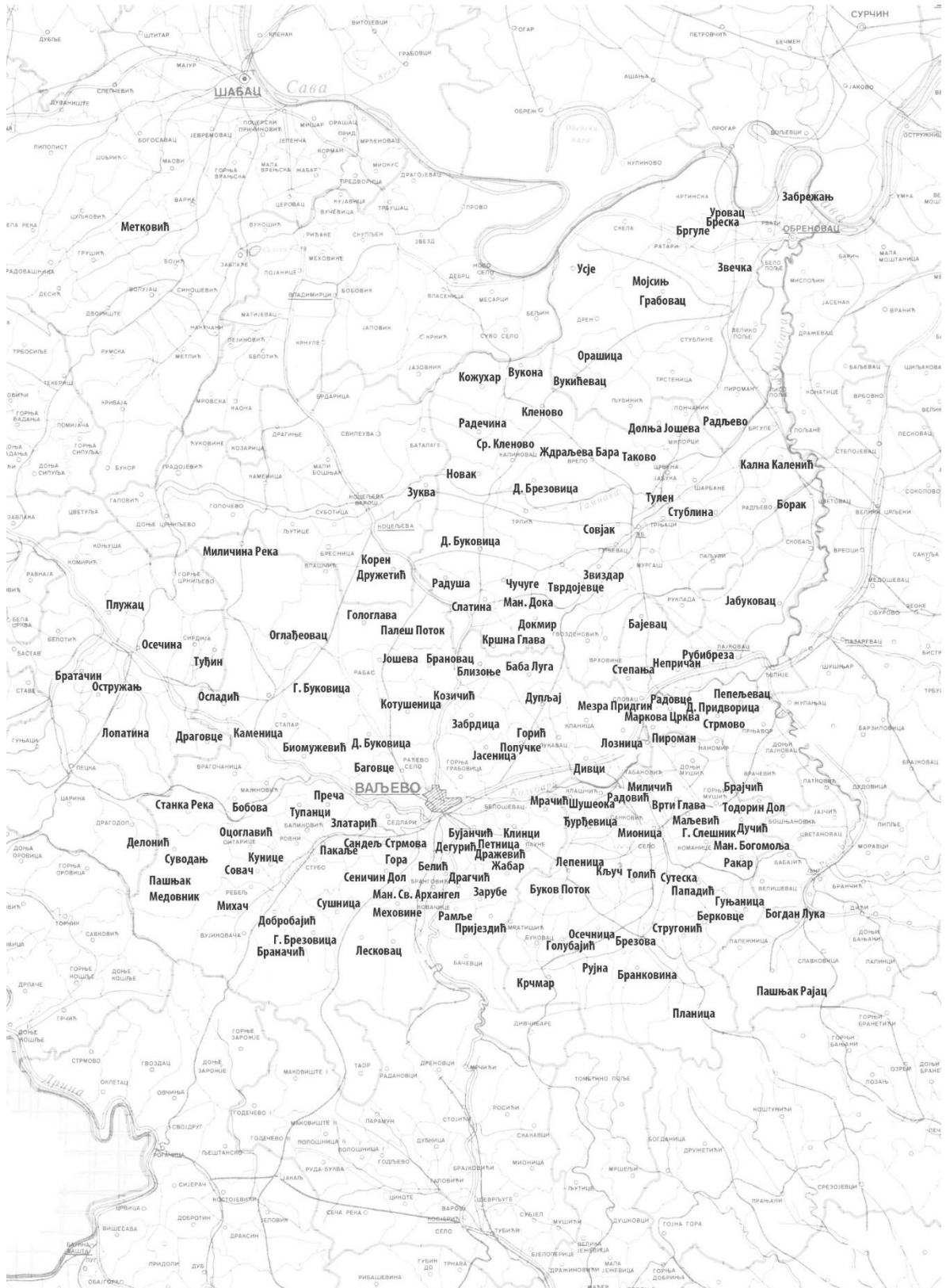
⁴⁰⁴ Писар је убележио топоним Стублине, који се не налази у близини Јунковца.

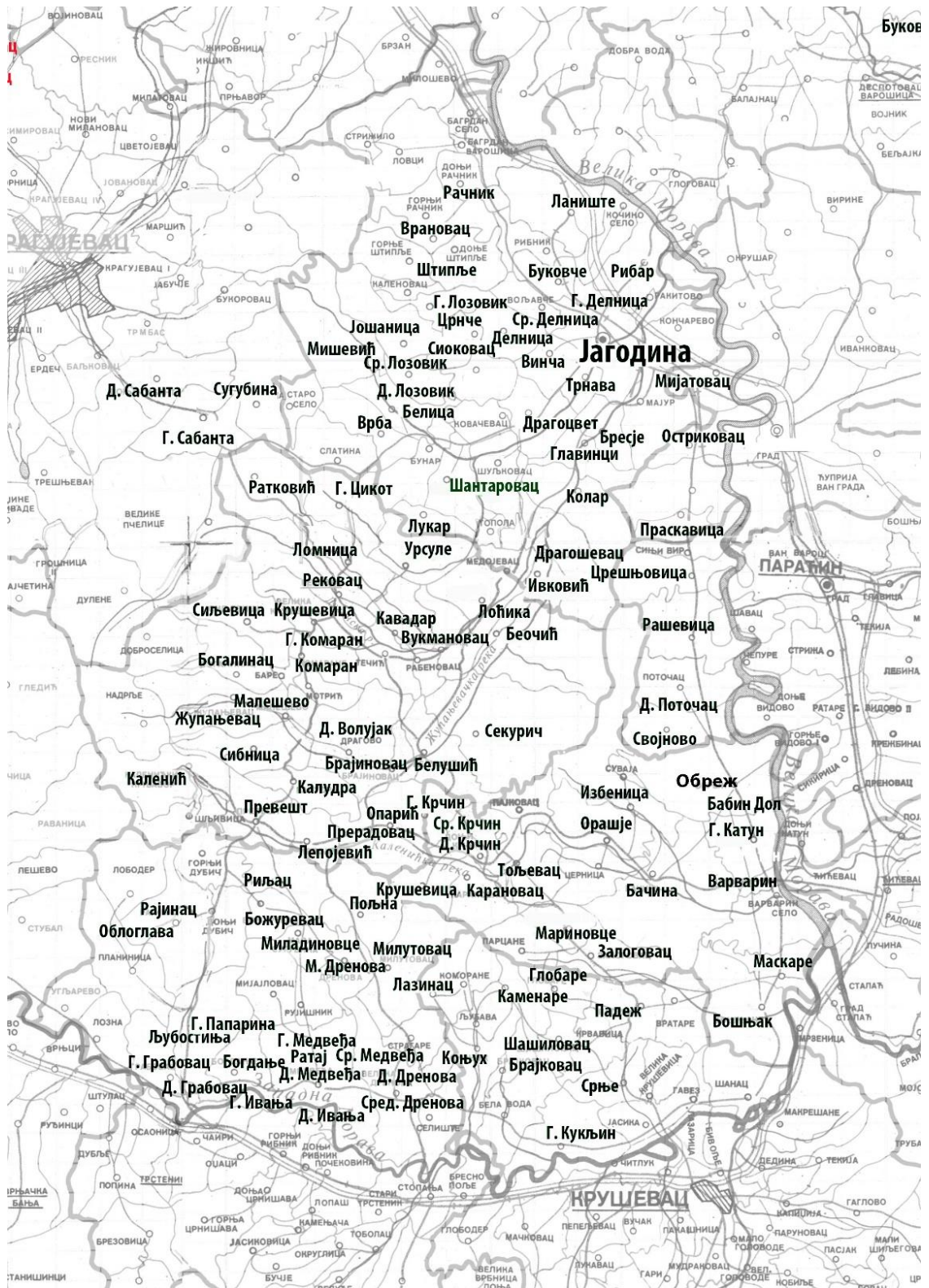
Карта бр. 1 – Мапа насеља нахија Београд и Железник

Карта бр. 2 – Мапа насеља нахија Авала

Карта бр. 3 – Мапа насеља нахије Ваљево

Карта бр. 4 – Мапа насеља нахије Левач

Карта бр. 5 – Мапа насеља нахије Лепеница

Карта бр. 6 – Мапа насеља нахије Рудник

БИБЛИОГРАФИЈА

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

АРХИВ ПРЕДСЕДНИШТВА ВЛАДЕ – ИСТАНБУЛ

Bab-1 Asafî, Divan-i Hümayun, Mühimme defterleri (BOA. A. DVN. MHM. d.)

Defter No. / Hüküm No.

148/769; 153/306; 154/139; 153/306; 153/1362; 153/1223; 153/1224; 152/1585;
153/810; 153/932; 148/769; 153/306; 154/139; 169/337; 171/1144; 162/1079;
160/176; 162/1338; 163/92; 160/176; 162/1338; 152/1585; 163/417; 162/1372;
162/506; 161/1071; 160/704; 158/119; 157/309; 155/1496; 162/1338; 162/699;
162/980; 162/1364; 163/409; 162/1436; 162/528; 160/193; 162/561; 162/1323;
162/1352; 162/1309; 162/698; 149/129; 150/797; 152/120; 152/1119; 169/160

Bab-1 Defteri, Başmuhasebe, Belgrad Hazinesi (BOA.D.BŞM.BLH.)

Dosya No. / Gömlek sıra No.

6/34; 6/27; 7/8; 6/68, 7/6; 7/96; 10/112; 6/9; 6/14; 6/38; 6/34; 6/73; 8/9; 8/30; 9/116;
9/126; 10/22; 10/77; 10/124; 10/129; 10/69; 7/71; 7/78; 10/129; 8/9; 8/61; 10/40, 10/
42, 10/120; 10/119, 121, 122, 136, 137; 11/60, 81, 86, 88, 91
6/6, 6/7, 6/8, 6/9; 8/112; 7/80-81; 7/89; 7/101-102; 7/104; 8/4; 8/7; 8/10-11; 8/27-
29; 8/32; 8/40; 10/22; 10/24; 10/129; 10/112; 9/103; 7/62; 6/87, 6/126; 6/129; 8/19;
7/88; 7/78; 9/100; 9/16; 10/100; 10/101; 10/69; 10/112; 10/116; 10/76; 9/98; 8/21;
7/7Ş 6/10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 38, 43, 72; 7/39, 40, 44, 61, 67, 68, 69, 73, 75, 76,
84, 86, 112, 113, 114, 115, 116; 8/3, 12, 13,14, 15, 16, 17, 24, 25, 26, 38, 39, 44, 50,
51, 53, 54, 55, 56, 65, 112; 9/21, 25, 58, 64, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 82, 83, 84, 85, 87, 94, 95, 96, 97, 102, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 117, 118,
119, 120, 121, 123, 124, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142
11/74, 13/86, 13/96; 10/48; 9/16; 7/86; 10/112; 10/116; 9/63; 9/26; 8/119; 8/21; 8/22;
7/7; 7/34; 6/113; 8/40; 7/88; 7/101; 7/102; 10/76; 9/65; 7/99, 6/30; 6/41; 6/78; 6/66;
6/82; 7/86; 6/46; 6/64; 6/35; 7/96; 6/49

Bab-1 Defteri, Başmuhasebe, Niş Hazinesi (BOA. D.BŞM. NSH)

Dosya No. / Gömlek sıra No.

3/2

Bab-1 Asafî, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (BOA. A. DVNS. AHKR. d.)

Defter No. / Hüküm No.

2/33; 25/1232; 26/242; 32/52; 22/622; 6/857; 23/256; 20/898; 2/41; 2/96; 2/194;
2/239; 2/251; 2/266; 2/294; 2/339; 2/369; 2/413; 2/648; 2/701; 2/791; 2/864; 2/1068;
5/24; 5/147; 5/196; 5/484; 5/491; 5/508; 5/562; 6/145; 6/148; 6/369; 6/377; 6/456;
6/857; 6/896; 6/897; 6/912; 6/1097; 20/701; 20/791; 20/898; 22/622; 23/200; 23/256;
23/257; 5/196; 5/620; 6/14; 6/16; 6/100; 6/85, 6/141; 26/319; 26/32; 41/66; 41/135;
6/1310; 11/723; 11/1209; 12/485; 41/355; 3/820; 22/622; 6/922, 6/456. 6/145, 6/148;
23/246; 11/560; 10/980; 10/977; 10/796; 12/248; 12/402; 11/1112; 12/278; 11/918;
12/541; 41/308; 41/230; 23/656; 24/158; 25/987; 2/600; 23/867; 25/196; 25/1193;
1/251; 1/342; 22/552; 22/618; 11/1134; 2/96; 2/120; 41/355; 11/1209; 12/612;
12/541; 20/898; 2/369; 2/820; 20/701; 2/294; 2/305; 2/890; 22/536; 22/552; 22/618;
25/196; 12/389; 22/633; 12/540; 40/821; 25/63; 25/295; 25/460; 25/483; 41/230;
26/380; 41/62; 22/947; 12/355; 24/68; 23/742; 23/643; 25/1015; 22/1019; 22/1020;
22/1050; 23/203; 12/402

Büyükkale Kalem Defterleri (BOA, D, BKL, d.)

Defter No. 32667

Cevdet Askeriye (BOA. C. AS.)

Dosya No. / Gömlek No.
1097/48449; 1108/49058

Ali Emiri, Sultan Mustafa III (BOA. AE.SMST III)

Dosya No. / Gömlek No.
224/17667; 224/17668; 224/17669

ГЕНЕРАЛНИ ДИРЕКТОРАТ ТАПИЈА И КАТАСТАРА – АНКАРА

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir
Defterler (skraćeno: TKGM. TADB. TTD.)

No. 0017 (Eski 422) - mufassal
No. 0018 (Eski 423) - mufassal
No. 417 (Eski 426) - derdest
No. 418 – derdest
No. 166 – mufassal
No. 184 – mufassal
No. 267 - icmal

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ – БЕОГРАД

АРХИВ СРБИЈЕ – БЕОГРАД

Грађа Јована Томића, Кутија 5, бр. 26, стр. 488

НАРАТИВНИ ИЗВОРИ

ENVERI Sadullah, *Tarih*, Matbaat Bulak 1827

МИХАИЛОВИЋ Константин, из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Београд 1954

MUVEKKIT Salih S, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1998

НЕНАДОВИЋ, Прота Матеја, *Мемоари*, Београд 2005

SUBHI TARIHI - Vak'anüvis Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi. Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Mesut Aydınar, Haz.), İstanbul 2007

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

BOSWORT C. E, *Nasihāt al-Muluk* у EI² (Encyclopedia of Islam, First Edition, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln 1987) Vol. 7

GENÇ Mehmet, *İltizam /u/ İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, (Ahmet Yılmaz ed.), İstanbul 2013

КАРАЦИЋ Вук Стеф, *Српски рјечник иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд, 1935

ÖZCAN Abdülkadir, *Serhad kulu*, İA, (Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009) Cild 36

OĞUZOĞLU Yusuf, *Dizdar*, İA (Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994) Cild 9

REDHOUSE, James, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 2006

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ACUN Fatma, ACUN Ramazan, *Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in Early 16th Century*, Etudes Balkaniques, No. 2 (2007)

AGOSTON Gábor, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*, International Journal of Turkish Studies, Vol. 9 (Summer 2003)

AKSAN Virginia, *Theoretical Ottomans*, History and Theory, No. 47 (Feb. 2008)

- *Ottoman Political Writing 1768-1808*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 25, No. 1 (1993)

- *Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War* /u/ *War in History*, Vol. 5, No. 1 (1998)
 - *Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century* /u/ *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*. (E. Zürcher, Ed.), London 1999
- ALEXANDER John, *Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters*, *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, No. 19-20 (oct. 1999.)
- ANASTASOPOULOS, *The Ottomans and Civil Society: A Discussion of the Concept and the Relevant Literature* /u/ *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2012
- *The Mixed Elite of a Balkan Town: Karaferye in the Second Half of the Eighteenth Century*, /u/ *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halicon Days in Crete V* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2005
 - *Lighting the Flame of Disorder: Ayan Inflighting and State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59*, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 8, No. 1-2 (2002)
- ANKERSMIT Franklin R, *Historicism: An Attempt at Synthesis*, *History and Theory*, Vol. 34, No. 3 (Oct. 1995)
- *Replay to Professor Iggers*, *History and Theory*, Vol. 34, No. 3 (Oct. 1995)
- BARTHES Roland, *The Death of the Author*, *Aspen*, No. 5-6 (1967)
- БОЈАНИЋ Душанка, *Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478-81. године*, Мешовита Грађа, књ. 2 (1973)
- CHIROT Daniel, *"Concluding Talk,"* Empire and Nation Conference, 5-7 Dec. 2003
- ÇAĞATAY Neşet, *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Çoğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 5 (1947.)
- ЧОЛИЋ Љиљана, *Османско, отоманско или турско царство – Османлије, Отоманлије, Турци*, Српске студије, Књ. 5 (2014)
- DARLING Linda T, *Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century - Part II, Including the Seventeenth Century*, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Vol. XLV (2015)
- DAY Mark, *Our Relations with the Past*, *Philosophia*, No. 36 (2007)
- ERGENE Вогаџ, *Legal History "From the Bottom Up": Empirical and Methodological Challenges for Ottomanist* /u/ *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2012
- FAROQHI Suraiya, *Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650.)*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No. 35 (1992)
- FLEET Kate, *Tax-Farming in the Early Ottoman State*, *The Medieval History Journal*, Vol. 6, No. 2 (April 2003.)
- ФОТИЋ Александар, *Институција амана и примање подаништва у Османском царству - пример сремских манастира 1693-1696*, *Историјски часопис*, бр. 52, (2005)
- FOUCAULT Michel, *Nietzsche, Genealogy, History* /in/ *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews* (D.F. Bouchard, ed.), Ithaca 1980
- *The Subject and Power*, *Critical Inquiry*, Vol. 8, No. 4 (1982)
- GARA Eleni, *Patterns of Colective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans* /u/ *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, ed.), Rethymno 2012

- GEORGIEVA Gergana, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia Province*, Études Balkaniques, XLVI (2010.)
- GRADEVA Rossitsa, *War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century*, Oriente Moderno, Nuova Serie, Anno 20 (81) Nr. 1 (2001)
- *Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries*, Proceedings of the British Academy, No. 156 (2009.)
 - *"The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık"*, Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, n.s. XVIII/1 (1999)
- HADŽIBEGIĆ Hamid, *Džizja ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. V (1954-55.)
- HAGYI Klára, *Freed Slaves as Solders in the Ottoman Fortresses in Hungary /u/ Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth - Early Eighteenth Centuries)*, (Géza David, Pál Fodor, Eds.), Leiden - Boston 2007
- HOWARD Douglas A, *The Ottoman Advice to King Literature /u/ The early modern Ottomans, Remapping the Empire* (Aksan, Goffman, eds), Cambridge 2007
- INALCIK Halil, *Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation /u/ Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik - Turkologie - Diplomatiek* (C. Fragner, K. Schwartz, Eds.), Berlin 1992
- *Introduction to Ottoman Metrology*, Turcica, No. 15 (1983)
 - *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700*, Archivum Ottomanicum, Vol. 6 (1980)
 - *Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar*, Osmanlı Araştırmaları, No. VII-VIII (1988),
- INCICIYAN P. L, ANDREASYAN H. D, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, No. 2-3 (1973-1974)
- IVANOVA Svetlana, *Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Century /in/ Provincial Elites in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, Ed.), Crete 2005
- JENNINGS R, *"Kadi, Court, and Legal Procedure in the 17th C. Ottoman Kayseri"*, Studia Islamica, 48 (1978)
- КАТИЋ Срђан, *Попис прихода Београдске канцеларије из 1708. године*, Мешовита грађа, XXIV (2005)
- KIEL Mahiel, *Remarks on the Administration of the Poll Tax (cizye) in the Ottoman Balkans and Value of the Poll Tax Registers (cizye defterleri) for Demographic Research*, Etudes Balkaniques, No. 4 (1990)
- *Population Growth and Food Production in 16th Century Athens and Attica According to the Ottoman Tahrir Defters*, Proceedings of the VIth Cambridge CIEPO Symposium, Istanbul, Paris, Leiden 1987
- KOCKA Jürgen, *Civil Society from a Historical Perspective*, European Review, Vol. 12, Issue 1 (Feb. 2004)
- KOLOVOS Elias, *Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands /u/ The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander* (E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, M. Sariyannis, Eds.), Istanbul 2007
- KÜTÜKOĞLU Mubahat S, *Ekonomski život u osmanskoj državi /u/ Historija osmanske države i civilizacije II* (Ekmeleddin Ihsanoğlu, pr.), Sarajevo 2008

- КРЕШИЋ Огњен, *Хришћани као сведоци чина (şuhud ul-hal) на кадијским судовима у Османском царству*, ЗИМС, бр. 89 (2014)
- LAFI Nora, *Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire /in/ Istanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire* (E. Özdalga, S. Özervarli, F. Tansuğ, Eds.), Istanbul 2011
- MARDIN Şerif, *Center –Periphery Relations: A Key to Turkish Politics*, Daedalus, Vol. 101, No. 1 (1973)
- MCGOWAN Bruce, *The Age of the Ayans 1699-1812, /y/ An Economic and Social History of Ottoman Empire, Vol.2, 1600-1914*, (S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk eds), Cambridge 1997
- МОАЋАНИН Nenad, *The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans /u/ Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West* (C. Imber, K. Kiyotaki, Eds.), I, London-New York 2005
- *Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. Stoljeću prema popisima glavarine*, Rad Hrvatske Akademije Znanosti I Umjetnosti, Razred za društvene znanosti, No. 50-51 (2013)
 - *Kako konstruirati demografske trendove na temelju podataka o broju fiskalnih jedinica: dzizja u Bosni u 18 stoljeću u Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva* (Dzevad Juzbašić, ur.), Sarajevo 2010
- MURPHY Rhoads, "Review Article: Mustafa Ali and Politics of Cultural Despair," International Journal of Middle Eastern Studies, No. 21 (May 1989)
- NURİ Adıyeke, *Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and Other Documents on Crete, Turcica* 32 (2000)
- ÖZCAN A, *Organizacija vojske kod Osmanlija u Historija osmanske države i civilizacije* (E. İhsanoğlu, pr.), Sarajevo 2004
- ÖZEL Oktay, *Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defteri /u/ Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (H. İnalçık, Ş. Pamuk, eds), Ankara 2001
- ОСАК Ahmet Yaşar, *Osmanska misao /y/ Historija osmanske države i civilizacije, Vol. II* (Ekmeleddin Ihsanoğlu prir.), Sarajevo 2008
- PAPASTAMATIOU Demetrios, *The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese) /in/ Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire* (A. Anastasopoulos, Ed.), Rethymno 2012
- PARVEVA Stefka, *Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century in Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th - 21th Centuries. Bulgarian - Hungarian History Conference Sofia 16-17 May 2012* (Eds. Penka Peykovska, Gabor Demeter), Sofia-Budapest 2013
- *Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century*, Etudes Balkaniques, Issue No. 1 (2003)
- PAUL Herman, *Metahistorical Prefigurations: Towards A Re-Interpretation of Tropology /in/ Hayden White*, Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology, Vol. 1, No. 2 (2004)
- *Relations to the Past: A Research Agenda for Historical Theorist*, Rethinking History, No. 19 (2015)
- ПАВЛОВИЋ Мирослав, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања бр. 22 (2011)

- *Imagining the Ottomans. The Identity Construction on the Example of a Case Study of One Balkan Intellectual*, VIII Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Bildiri Kitabı, No. IV, İstanbul 2014, 707-721
- PERJES G, *Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 16 (1970.),
- PIETERS Jürgen, *New Historicism: Postmodern Historiography between Narrativism and Heterology*, History and Theory, Vol. 39, No. 1 (Feb. 2000)
- QUATAERT Donald, *Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline"*, History Compass, Vol. 1, (Aug. 2003)
- SALZMANN Ariel, *An Ancien Regime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire*, Politics and Society 1993 (No.21)
- ШАБАНОВИЋ Хазим, *Да ли је постојао Београдски пашалук?* Историјски гласник 1-2 (1954.)
- ТРИЧКОВИЋ Радмила, *Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку*, Зборник ФФ, књ. XI-1, (1970)
 - *Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године /у/ Шабац у прошлости*, књига 1, Шабац 1970
 - *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, Историјски часопис, Књ. XVIII (1971.)
 - *Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године*, Мешовита грађа, књ. 2 (1973)
 - *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка у Бој на Иванковцу 1805. године*, Васа Чубриловић, уредник, Београд, 1979
 - *Ниш у XVIII веку у Историја Ниша I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш 1983
 - *Ужице пред српски устанак 1804. године /у/ Историја Титовог Ужица, књ. 1, Ужице 1989*
 - *Београдска тврђава и варош 1739-1789*, Годишњак града Београда, No. 20 (1973)
- WHITE Hayden, *The Narrativization of Real Events*, Critical Inquiry, Vol. 7, No. 4 (1981)
 - *The Value of Narrativity in the Representation of Reality*, Critical Inquiry, Vol. 7, No. 1 (1980)
 - *Response to Arthur Marwick*, Journal of Contemporary History, Vol. 30 (1995)

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

- ABOU-EL-HAJ Rifa'at 'Ali, *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York 2005
- ANISHALI Recep, *Osmanlı Devlet Taşkilatında Reisülküttablık*, İstanbul 2001
- AKSAN Virginia, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, London 2007
- AKTAN Ali, *Osmanlı Paleografyası ve Siyası Yazışmalar*, İstanbul 1995

- ANKERSMIT Franklin R, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, Berkeley-Los Angeles-London 1994
- *Historical Representation*, Stanford 2001
 - *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*, The Hague-Boston-London 1983
- АРСЕНИЈЕВИЋ Лазар Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898
- BARKEY Karen, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge 2008
- BARTHES Roland, *S/Z*, Oxford 2002
- *Image Music Text*, London 1977
 - *Criticism and the Truth*, London-New York 2007
- BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2008
- BLACK Jeremy, *European Warfare in a Global Context, 1660-1815*, London - New York 2007
- BODRIJAR Žan, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad 1991
- BODRILLARD Jean, *Simulacija i zbilja*, Zagreb 2001
- BOJANIĆ Dušanka, *Turski zakoni i zakonski spomenici iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974
- BRANNIGAN John, *New Historicism and Cultural Materialism*, London 1998
- BREWER John, *The Sinews of Power. War, Money and The English State, 1688-1783*, London 2005
- BURT Ronald, *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*, Oxford 2007
- ЧОЛИЋ Љиљана, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005
- DANTO Arthur, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1968
- DARLING Linda T, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden-New York-Köln 1996
- DEMİRCİ Süleyman, *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, Istanbul 2009
- DERRIDA Jacques, *Of Grammatology*, Baltimore-London 1998
- DOYLE Michael, *Empires*, New York 1986
- ЕКМЕЧИЋ Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Београд 2007
- ERGENE B, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Leiden-Boston 2003
- ЕВАНС Ричард Ц, *У одбрану историје*, Београд 2007
- FAROQHI Suraiya, *Sultanovi podanici. Kultura i svakodnevnica u Osmanskom carstvu*, Zagreb 2009
- FINDLEY Carter Vaughn, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1789-2007*, New Haven-London 2010
- FOUCAULT Michel, *The History of Sexuality, Vol. I, II, III*, New York 1978
- *The Archeology of Knowledge*, Routledge 2004
 - *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, New York 1994
 - *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, New York 1980
- GADAMER Hans Georg, *Truth and Method*, London 1989

- GALLAGHER Catherine, GREENBLAT Stephen, *Practicing New Historicism*, Chicago-London 2000
- GEERTZ Clifford, *The Interpretation of Cultures*, New York 2000
- GERBER Haim, *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York 1994
- GRADEVA Rossitsa, *Rumeli Under the Ottomans, 15th - 18th Centuries: Institution and Communities*, Istanbul 2004
- GREENE Molly, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton 2000
- HAMILTON Paul, *Historicism*, London-New York 2003
- HOBBSBAUM Erik, *O istoriji*, Beograd 2003
- INALCIK HALIL, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire*, Vol. 1, 1300-1600, Cambridge 1994
- *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд 2003
- İSLAMOĞLU-İNAN Huri, *State and Peasant in The Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden 1994
- JEZERNIK Božidar (ur.), *Imaginarni Turčin*, Beograd 2010
- JUDT Tony, *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron and the French Twentieth Century*, Chicago 2007
- KAFADAR Cemal, *Yeniçeri - Esnaf Relations: Solidarity and Conflict* (neobjavljena master teza), Montreal 1981
- KALDY-NAGY Dr. Gyula, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562.)*, Ankara 1971
- KAR Edvard, *Šta je istorija*, Čačak 2001
- KARATEKE H. T, REINKOWSKI M, eds, *Legitimizing The Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden 2005
- KASABA Reşat (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 4. *Turkey in the Modern World*, Cambridge 2008
- KAZICI Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977
- KEEGAN John, *A History of Warfare*, New York 1994
- KUNT Metin I, *Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York 1983
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994
- KUUKKANEN Jouni-Matti, *Postnarrativist Philosophy of Historiography*, London 2015
- ЛЕМАЈИЋ Ненад, *Српска елита на прелому векова*, Сремска Митровица–Источно Сарајево 2006
- LEWIS Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London-Oxford-New York 1960¹
- LYOTARD Jean François, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis 1984
- LOWRY Heath Jr, *Studies in Deftology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul 1992
- MANN Michael, *The Sources of Social Power, Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986
- МАРИНКОВИЋ Мирјана, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815-1839.)*, Београд 1999
- MCGOWAN BRUCE, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1981

- МИЉКОВИЋ Ема, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004
- MOALLA Asma, *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte 1777-1814. Army and Government of a North-African Ottoman Eyalet at the end of the Eighteenth Century*, London, New York, 2004
- МОАЃАНИН Nenad, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Leiden 2006
- MUNSLOW Alun, *Deconstructing History*, London-New York 2006
- MURPHEY Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Birmingham, 1999
- NAGATA Yuzo, *Tarihte Âyânlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997
- NEUMANN Iver B, *Uses of the Other. „The East“ in European Identity Formation*, Minneapolis 1999
- НОВАКОВИЋ Стојан, *Турско царство пред српски устанак 1780-1804*, Београд 2001
- ÖZKAYA Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1977
- ÖZTÜRK Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996
- PARVEVA Stefka, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th mid 19th Century*, Istanbul 2009
- PITERBERG Gabriel, *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*, Berkeley – Los Angeles – London 2003
- RABINOW Paul (ed.), *The Foucault Reader*, New York 1984
- SAID Edvard, *Orijentalizam*, Београд 2008
- *Culture and Imperialism*, New York 1993
- SAJDI Dana, *Ottoman Tulips. Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, London 2007
- SARINAY Yusuf, Yön, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2010
- SARUP Madan, *Introductory Guide to Poststructuralism and Postmodernism*, New York 1993
- SCHACHT Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford-New York 1982
- SCOTT James C, *Seeing Like a State*, New Haven 1998
- SUĆESKA Avdo, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965
- SÜREYYA Mehmed, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1996
- STOJAKOVIĆ Momčilo, *Braničevski tefter*, Београд 1987
- ШУЛЕТИЋ Небојша С, *Сремски санџак у XVI веку*, Београд 2013 (необјављена докторска дисертација)
- TALLET Frank, TRIM D. J. B, *European Warfare 1350-1750*, Cambridge 2010
- TILLY Charles, *Social Movements, 1768-2004*, London 2004
- ТОДОРОВ Николай, *Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*, Софија 1972
- ТРИЧКОВИЋ Радмила, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013
- *Организација управе у Београдском пашалуку после Београдског мира 1739. год*, Београд 1968 (необјављена магистарска теза)
- TUCKER Aviezer, *Our Knowledge of the Past. A Philosophy of Historiography*, Cambridge 2004
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988
- *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I, II*, Ankara 1988
- *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965
- WHITE Harrison, *Identity and Control: A Structural Theory of Social Action*, Princeton 1992
- *Identity and Control. How Social Formation Emerge*, Princeton-Oxford 2008

WHITE Hayden, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*,
Baltimore-London 1973

- *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore-London 1978

- *The Fiction of Narrative. Essays on History, Literature and Theory 1957-
2007*, Baltimore 2010

WILLIAMS James, *Understanding Poststructuralism*, Durham 2005

СПИСАК ТАБЕЛА, СЛИКА И КАРАТА

<i>табела бр. 1 - Попис кнезова Смедеревског санџака 1741.</i>	<i>стр. 96-97</i>
<i>табела бр. 2 - Структура махала вароши Београд</i>	<i>стр. 107</i>
<i>табела бр. 3 - Насељеност Смедеревског санџака по нахијама</i>	<i>стр. 120</i>
<i>табела бр. 4 – списак тимара</i>	<i>стр. 199</i>
<i>табела бр. 5 - Списак зеамета</i>	<i>стр. 199</i>
<i>табела бр. 6 – Списак утврђења и паланки под командом београдског мухафиза у складу са подацима из Београдске хазине:</i>	<i>стр. 211</i>
<i>табела бр. 7 – Списак насеља нахије Београд, 1741. године</i>	<i>стр. 307-308</i>
<i>табела бр. 8 – Списак насеља нахије Железник, 1741. године</i>	<i>стр. 308</i>
<i>слика број 1. Тимарски посед у дердест дефтеру (оригинал)</i>	<i>стр. 200</i>
<i>слика број 2. Тимарски посед у дердест дефтеру (транслитерација)</i>	<i>стр. 201</i>
<i>Карта бр. 1 – Мапа насеља нахија Београд и Железник</i>	<i>стр. 309</i>
<i>Карта бр. 2 – Мапа насеља нахија Авала</i>	<i>стр. 310</i>
<i>Карта бр. 3 – Мапа насеља нахије Ваљево</i>	<i>стр. 311</i>
<i>Карта бр. 4 – Мапа насеља нахије Левач</i>	<i>стр. 312</i>
<i>Карта бр. 5 – Мапа насеља нахије Лепеница</i>	<i>стр. 313</i>
<i>Карта бр. 6 – Мапа насеља нахије Рудник</i>	<i>стр. 314</i>